

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

MALTA SÜRGÜNLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Binnur KURT

Ankara - 2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

MALTA SÜRGÜNLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Binnur KURT

Tez Danışmanı

Yrd. Doç.Dr. Ahmet Emin YAMAN

Ankara - 2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

MALTA SÜRGÜNLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin YAMAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Oğuz Aytepe

.....

Doç. Dr. Neşe Özden

.....

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin Yaman

.....

Tez Sınavı Tarihi 28.01.2009

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Binnur KURT

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi, Türk tarihinin çelişkilerle ve acılarla dolu bir dönemdir. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler, Türkiye'de amansız bir insan avına girişmişler, Padişah ve hükümetle el ele vererek, sorgusuz sualsiz tutuklamalar yapmışlardı. 1919-1920 yıllarında toplam 144 tutukluyu Malta Adası'na sürmüşlerdi.

İlk olarak Mütareke hükümlerinin uygulanmasına karşı çıkan ordu komutanları ile işgallere karşı direnebilecekleri hesaplanan, Türkiye'de hala etkin konumda olan eski İttihât ve Terakkî üyeleri, ardından Kurtuluş Savaşı'nı başlatan kadronun bir kısmı Malta'ya sürüldü. Türkiye'nin ileri gelenleri ülkeden uzaklaştırılarak Milli Mücadele'ye darbe indirilmek istenmişti. Bu seçkin kadro, ulusunun kurtuluş mücadelesini uzaktan seyretmek zorunda bırakıldı. Padişahından sadrazamına, nazırına ve polisine kadar İstanbul yönetimi suçluyu masumdan ayırma zahmetine girmeden, İngilizlere hoş görünmek için her istenileni yapmıştı. Damat Ferit Paşa ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası, iktidarda oldukları süre içerisinde geçmişin intikamını almak için firkacılık taassubuyla hareket ederek, masum çok canların yanmasına neden oldular.

Bu çalışmamızda Malta Sürgünleri konusunu ele alarak, eski rejimin temizlenmesi ve bağımsızlık mücadelesinin sekteye uğratılması için yapılan icraatları ayrıntılarıyla ortaya koymaya çalıştık.

Tez çalışmam süresince yardımlarını esirgemeyen Saygıdeğer Hocam ve Danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin YAMAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ankara - 2008

ÖNSÖZ	i
PLAN	ii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
MONDROS MÜTAREKESİ'NİN UYGULANIŞI VE TÜRK SAVAŞ SUÇLULARI	
1.1. İTİLÂF DONANMASININ İSTANBUL'A GELİŞİ VE ORDU KOMUTANLARI	12
1.2. KARA LİSTELER	26
1.2.1. İNGİLİZLERİN HAZIRLADIĞI KARA LİSTELER	27
1.2.2. FRANSIZLARIN VE AMERİKALILARIN HAZIRLADIĞI KARA LİSTELER	34
II. BÖLÜM	
TÜRK SAVAŞ SUÇLULARININ TUTUKLANMALARI VE YARGILANMALARI	
2.1. BEKİRAĞA BÖLÜĞÜ'NDE	36
2.1.1. TEVFİK PAŞA HÜKÜMETLERİ SIRASINDAKİ TUTUKLAMALAR	36
2.1.1.1. DOKTOR REŞİT BEY'İN FİRARI	46
2.1.2. DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETLERİ SIRASINDAKİ TUTUKLAMALAR	48
2.2. SAVAŞ SUÇLULARININ YARGILANMASI	
2.2.1. DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ MAHKEMELERİNİN KURULUŞU	54

2.2.2. BAĞIMSIZ YARGIÇLAR MESELESİ	61
2.2.3. YOZGAT TEHCİRİ YARGILAMASI VE BOĞAZLIYAN KAYMAKAMI KEMAL BEY'İN İDAMI	62
2.2.4. İTTİHÂT VE TERAKKÎ ÜYELERİNİN YARGILANMALARI	67
III. BÖLÜM	
MALTA GÜNLERİ	
3.1. İLK SÜRGÜNLER	74
3.2. KEMALİSTLERİN SÜRÜLMESİ	
3.2.1. MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ANADOLU'DAKİ FAALİYETLERİ	84
3.2.2. İSTANBUL'UN İŞGALİ VE SON SÜRGÜNLER	95
3.3. SÜRGÜNLERİ YARGILAMA SORUNU	109
3.4. SÜRGÜNDEN PORTRELER	121
IV. BÖLÜM	
TUTSAK DEĞİŞ-TOKUŞU	
4.1. İLK GİRİŞİMLER/LONDRA ANTLAŞMASI	133
4.2. İSTANBUL ANTLAŞMASI / KURTULUŞ	144
SONUÇ	150
KAYNAKÇA	156
EKLER	165
ÖZET.....	176
ABSTRACT	178

GİRİŞ

Sultan V. Mehmet Reşat'ın ölümü üzerine, VI. Mehmet Vahdettin, 4 Temmuz 1918 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu tahtına oturdu.

Tahta çıktığında dört yıl süren Dünya Savaşı İttifak Devletleri aleyhine dönmüştü. İngiliz birlikleri, 1918 yılı başından itibaren Irak ve Suriye'de taarruz halindeydiler. Mekke Emîri Hüseyin'in oğlu Faysal, Türk ordusunu arkadan vurmaya başlamıştı.¹ Osmanlı ordusu Halep'in kuzeyine çekilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nu zor duruma düşüren olay Güney cephesindeki durumdan çok müttefiki Bulgaristan'ın 26 Eylül'de mütareke istemesiydi. 29 Eylül'de mütareke imzalamasıyla, Türklerle Almanlar arasındaki bağlantı kesilmiş ve Osmanlı toprakları kuzeyden gelecek bir saldırıya karşı savunmasız kalmıştı. Kısa süre sonra Osmanlı'nın diğer müttefikleri Almanya (4 Ekim 1918) ve Avusturya (5 Ekim 1918) Amerika'ya başvurarak barış istediler.²

Yalnız kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun, savaşa devam etmesi mümkün değildi. Sadrazam Talat Paşa, 4 Ekim'de barış istemeye ve istifa etmeye karar verdi. Savaşa katılmaya karar veren ve yürüten İttihât ve Terakkî, iktidarda kaldığı sürece barış görüşmelerinden bir netice çıkmayacağını³ düşünen Vahdettin, bu kararı onayladı. Yeni hükümet kurulana kadar Talat Paşa işleri yürütmeye devam etti.

Talat Paşa kabinesinin istifa ettiğini duyan Mustafa Kemal Paşa, Saray Başyaveri Naci Bey'e bir telgraf göndererek, hemen barışa gidilmesini ve sadaretin

---

¹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.IV (1703-1924), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s:445

² Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c.I, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973, s:17

³ Talat Paşa, ABD'ye iki kez, İzmir Valisi Rahmi Bey aracılığıyla da İngiltere'ye bir kez mütareke görüşmeleri için başvurmuştu. Fakat bir netice alınamamıştı. Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1940, s:1986

“derhal” İzzet Paşa’ya verilmesini, kabinede Fethi, Tahsin, Rauf, Azmi, Canbulat Beyler, Hayri Efendi ve kendisinin bulunmasını “zaruri” gördüğünü bildirmişti.⁴

Ahmet İzzet Paşa, 14 Ekim tarihinde hükümeti kurdu. Talat Paşa’nın isteği üzerine Fethi Bey (Okyar) Dahiliye, Cavit Bey Maliye ve Rauf Bey Bahriye Nazırı olarak yeni kabinede yer aldılar. Ahmet İzzet Paşa Hükümetiyle, “İttihât ve Terakkî devrinin kapandığı”⁵ yeni döneme, yumuşak bir geçiş sağlanmak istenmişti. Görüşmelerde Mustafa Kemal’in adı geçmekle birlikte Harbiye Nazırlığı’na getirilmedi.⁶

Yeni hükümet ilk iş olarak mütareke yapmak için Kutulamare’de esir düşmüş İngiliz Generali Townshend’in aracılığıyla İngiltere’ye başvurdu.⁷ İngiltere’nin mütareke görüşmeleri için görevlendirdiği Akdeniz Başkumandanı Amiral Calthorpe, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa’ya bir telgraf göndererek, Türk delegelerini Mondros Limanı’nda bulunan Agamennon zırhlısına davet etti.⁸ Padişah Vahdettin’in delege olarak Damat Ferit Paşa’yı gönderme teklifini kabul etmeyen Ahmet İzzet Paşa⁹, ısrar edilirse istifa edeceğini söylemesi üzerine Bahriye Nazırı Rauf Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Kurmay Yarbay Sadullah Bey’in delegelikleri kabul edildi.

---

⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c.IV, (Der. N. Arslan), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1964, s:13

⁵ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Yay. Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s:242

⁶ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)*, c.I, 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s:75

⁷ İnal, a.g.e., s:1986-1987

⁸ Tansel, a.g.e., s:28

⁹ Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Padişahın isteği üzerine Damat Ferit Paşa ile görüşmüştü. Ahmet İzzet Paşa, görüşmede “Amiral Calthorpe’a bazı şartlar sunacağını, eğer kabul etmezse İngiltere’ye giderek Kral’la görüşeceğini ve şartlarını kabul ettireceğini” söyleyen Damat Ferit Paşa’nın mütareke görüşmelerine gitmesine karşı çıkmıştır. Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayı’nın Son Günleri*, Pegasus Yayınları, İstanbul 2006, s:277

Hükümet, Mondros'a giden heyete 8 maddelik bir talimatnâme verdi. Buna göre; a) Yunan savaş gemileri hariç Boğazlar tüccar ve savaş gemilerine açık bulundurulacak, istihkâmlar Osmanlı askerinin elinde kalacak, ısrar edilirse barış yapıldıktan sonra çekilmek şartıyla bir miktar İngiliz askerinin buralarda bulunmasına müsaade edilecek, Boğazlardan Marmara'ya geçen savaş gemileri en fazla iki gün kalabilecek, b) Asayiş sağlayacak kuvvetler hariç, diğer Türk askerleri terhis olacak, c) Mütareke imzalandığında cephelerde tecavüz duracak, d) Osmanlı idaresine karışılmayacak, Türk topraklarına asker çıkarılmayacak, e) İtilâf Devletleri'nden Türkiye'ye para yardımı alınmaya çalışılacak.¹⁰

İngiltere Hükümeti mütareke şartları ile ilgili Amiral Calthorpe'a 22 Ekim günü talimatnâme gönderdi. Fransız ve İtalyanları memnun etmek için tüm maddelerin kabul ettirilmesi, ilk dört maddenin çok önemli olduğu, eğer zor durumda kalınırsa kalan yirmi madde üzerinde münazara edilebileceği bildirdi.¹¹

Heyetler, 27 Ekim 1918 günü mütareke görüşmelerine başladılar. Amiral Calthorpe, maddeler üzerinde müzakere ettirmiyor, sadece küçük değişiklikler yapıyordu. Osmanlı heyetine göre; İngiltere'nin sunduğu şartlar kabul edilmezse, savaş devam edebilir, İngilizler İstanbul'a girebilir ve Osmanlı'nın bağımsızlığı tehlikeye düşebilirdi. Kabul edilirse ilerisi için ümit vardı.¹² İstanbul Hükümeti, özellikle istihkâmların işgalinde İtalyan ve Yunan askerlerinin yer almamasına, işgal yapılırken İngiliz ve Fransızlarla birlikte Türk askerlerinin de bulunmasına, İstanbul'un mütarekenin 7. maddesi dışında bırakılmasına, Toros tünellerinin işgal edilmemesine ve Yunan gemilerinin Türk limanlarını kullanmamasına dikkat

---

¹⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Güney Matbaacılık, Ankara, 1948, s:32

¹¹ Akşin, *İstanbul ...*, c. I, s:57

¹² Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, *Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, c.I, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1962, s:35

edilmesini istedi.¹³ İngiliz heyeti bu şartları kabul etmedi. Calthorpe, sadece Yunanlılarla ilgili Osmanlı Devleti'nin hassasiyetini hükümetine bildireceğini söyledi. Müzakerelerin uzamasına engel olmak için 30 Ekim akşamı saat 9'a kadar mütarekenin ya imzalanması ya da reddi istenince Osmanlı heyeti, İstanbul'dan gelecek cevabı beklemeden mütarekeyi imzaladı.¹⁴ Mütarekenâme dışında Amiral Calthorpe, Çanakkale ve Karadeniz Boğazları istihkâmlarının yalnız İngiliz ve Fransız askerleri tarafından işgalini İngiliz Hükümetinin kabul ettiğini, işgal kuvvetleri yanında Türk kuvvetlerinin bulunmasını ve İstanbul ile İzmir'e Yunan askeri gönderilmemesi isteğini hükümetine bildirdiğini, Osmanlı hükümeti, asayişin koruyabildiği sürece İstanbul'un işgal edilmeyeceğini, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin kurulmasında gayretle çalışacağını belirttiği gizli bir mektubu Rauf Bey'e verdi.¹⁵

Amiral Calthorpe'un kibarlığı ve konukseverliğinden¹⁶ etkilenen Rauf Bey, gizli mektubun, birinci maddesi dışında İngiliz Hükümeti açısından hiçbir bağlayıcı hükmü bulunmamasına rağmen "İngilizler ile Fransızların yalnız ahitlerine değil, vaatlerine de sadık milletler olduklarına"¹⁷ inanmıştı. Mütarekenin ağır koşulları bulunduğunu kabul etmekle birlikte savaş devam ederse Anadolu'nun varlığının tehlikeye düşmesinden çekinmiş ve imzalamaktan başka çare görmemişti.¹⁸

Mütarekenin imzalandığı haberini alan İstanbul basını savaşın bitmesini sevinçle karşıladı. Vakıf, memleketin barış ve huzura kavuştuğunu yazıyordu.¹⁹

Tasvîr-i Efkâr, çevresi çiçeklerle bezenmiş, üstünden güneş doğan bir mütareke

---

¹³ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:36

¹⁴ Tansel, a.g.e., s:28

¹⁵ Türkgeldi, *Mondros...*, s:67

¹⁶ "Bizi güvertede samimi bir tarzda kabul eden Amiral, istirahatımızı sağlamak maksadıyla, geminin kendisine mahsus mevkilerini bize ayırtmak centilmenliğini gösterdi." Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s:63

¹⁷ Orbay, a.g.e., s:104

¹⁸ Orbay, a.g.e., s:99-100

¹⁹ *Vakıf*, 1Kasım 1918, (1 Teşrin-i Sani 1334), s.1

temsili yapmakla birlikte, baş yazarı Ebuzziya Tevfik Bey, Ziya Paşa'nın "Eyvah bu bâzîçede bizler yine yandık, ziyan ortada bilmem ne kazandık." beyitiyle başladığı yazısında savaşa girilirken yapılan toprak genişletme vaadlerinden sonra çaresiz kalınan o günleri kıyaslıyor, "çıldırma mı, ölmeli mi, ne yapmalı, ah la havle vela kuvvet ala billah." feryadını basmaktan başka çare bulamadığını yazıyordu. Elde kalanı kurtarmak için savaşta gösterilen basiretsizliği ve gafleti barışta göstermeden herkesin var gücüyle çalışmasını öğütleyen Ebuzziya Tevfik Bey, yapılan hatalardan ders alınırca çöken kara bulutun dağılacağına inanıyordu.²⁰ Olayı gerçekçi ele alan Hadisat, yere uzanmış ölü bir Türk askeri karikatürünün üzerinde "zaten hasta değil mi idi?"²¹ yazısıyla Osmanlı'nın Avrupalılara karşı durumunu ortaya koymuştu.

Yurda dönen Rauf Bey, gazetelere verdiği demeçlerde; İstanbul'a düşman askeri çıkmayacağını, Adana'nın Osmanlı yönetiminde kalacağını, Batum ve Kars'ın şimdilik boşaltılmayacağını belirtti. "Devletin bağımsızlığı, saltanatın hukuku, milletin onuru tümüyle kurtarılmıştır." sözleriyle kamuoyunu rahatlattı.²²

Padişah Vahdettin, imzalanan koşulları ağır bulmasına rağmen, İngilizlerle yakın ilişkiler kuracağı için mutluydu: "Koşulların çok ağır olmasına karşın kabul edelim. Biz sonra İngilizlerin hoşgörüsüne kavuşacağız."²³ demişti. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, biraz kuşkulu olmakla beraber bu koşulların İtilâf Devletleri'nin Bulgaristan'a kabul ettirdiği koşullardan daha hafif olduğu²⁴ düşüncesiyle kendini avutmaktaydı.

---

²⁰ Ebuzziya Tevfik, "Mütareke İmza Olundu", *Tasvîr-i Efkâr*, 1 Kasım 1918 (1 Teşrin-i Sani 1334), s:1

²¹ *Hadisat*, 1 Kasım 1918 (1 Teşrin-i Sani 1334), s:1

²² *Yeni Gün*, 2 Kasım 1918 (2 Teşrin-i Sani 1334), s:1

²³ Gotthard Jaeschke, "Mondros' a Giden Yol", *Belleten*, c. XXVIII, sayı.109, (Ocak 1964), s:150

²⁴ *Tasvîr-i Efkâr*, "Mütarekenamenin İmzasından Sonra, Rauf Bey'in Avdeti, Rivayetler Etrafında", 2 Kasım 1918 (2 Teşrin-i Sani 1334), s:1

Osmanlı idarecilerinin büyük kısmı anlaşma şartlarından memnundu. Şûrâ-yı Devlet Reisi Reşit Akif Paşa, başarılarından dolayı mütareke heyetini tebrik ederken²⁵, Antalya Mutasarrıfı Furuzan Bey Mütareke şartlarının bir başarı olduğunu²⁶ belirtmiş, Dışişleri Bakanı Nabi Bey, Mütarekenin Osmanlı hükümlerine haklarına dokunmayacağını²⁷ söylemişti. Sadrazam İzzet Paşa'nın, şartların mülayim olduğuna dair konuşmasından sonra Meclis, mütarekeyi oybirliğiyle kabul etti.

Yıldırım Ordu Grubu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, Zaman gazetesine verdiği demeçte Bulgarların daha güç durumda olduklarına değinerek, koşulların tamamen aleyhte olmadığını, ancak tüm yurdun işgaline yol açabilecek mütarekenin 7. maddesine dikkati çekiyordu.²⁸

Mütareke şartlarını, memnuniyetle karşılayan Osmanlı Devleti'nin aksine İtilâf Devletleri'nin kafalarındaki düşüncüyü Eski İngiltere Başbakanı Asquith, ortaya koymuştu: “Ümit edelim ki bu günler, milletler topluluğu içindeki kötülüğü temsil eden bir millet olarak Osmanlı'nın son günleri olsun. Bu ölünün mezar taşı üzerine ne yazılırsa yazılsın, o hiçbir zaman yeniden doğmayacaktır.”²⁹

İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour, 9 Kasım 1918'de İstanbul'a Yüksek Komiser olarak atanan Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe'a Osmanlı ile arasındaki münasebetin sınırlarını açıklıyordu. İşgal altında bulunan toprakların Osmanlı yönetimine dönmesi söz konusu değildi. İslamcılık ve Turancılığa öldürücü bir darbe indirilmesi için Mısır ve Hindistan'da yaşayan Müslüman uyrukların

---

²⁵ Türkgeldi, *Mondros...*, s:64

²⁶ Mümtaz Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, c.I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959, s:4

²⁷ Türkgeldi, *Mondros...*, s:63

²⁸ Jaeschke, a.g.m., s:152

²⁹ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1986, s:50-51. Eski Başbakanın beyanatını Konstantinopol Matin gazetesinden aktaran Tasvîr-i Efkâr, haberi “Hala Hasta Adam Efsanesi” başlığıyla vermişti. *Tasvîr-i Efkâr*, “Hala Hasta Adam Efsanesi”, 20 Kasım 1918 (20 Teşrin-i Sani 1334), s:1

Türklerin tamamen yenildiklerini anlamaları gerekmektedir. Padişah ve Türk ileri gelenleriyle ilişkiler tamamen resmi olacaktı. Muhalefet partisi iktidara gelmek için Batılı devletlere yanaşmak isteyecek, onlara karşı manevi borç duyulup barış şartlarının hafifletilmesi söz konusu olamayacağından İttihât ve Terakki hükümetinin iktidarda kalıp bu şartlar altında ezilmesi tercih ediliyordu. İhtiyati tedbir olarak Ermenistan'ın stratejik noktaları işgal edilecekti.³⁰ İngilizler, Türkiye'de ağır mütareke şartlarının uygulanmasında kararlıydılar. Bunun için en uygunu İttihât ve Terakkîli bir hükümetin bu sorumluluğun altına girmesiydi. Hem İngilizler, istedikleri gibi mütareke şartlarını en ağır haliyle kullanacaklar, hem de İttihâtçıların nüfuzu kırılacak ve Osmanlı Devleti ortadan kaldırılacaktı.

İttihât ve Terakkî Cemiyeti'nin son kongresi 1 Kasım günü Talat Paşa'nın konuşmasıyla başladı. Talat Paşa konuşmasında, savaşa giriş nedenlerini ve savaş sırasındaki olayları uzun uzun anlattı. Sözlerine yenilen siyasetleri nedeniyle iktidardan ve cemiyetin genel merkez heyeti üyeliğinden ayrıldıklarını bildirerek son verdi.³¹ Yeni seçimler sırasında kongrenin selameti açısından, Talat Paşa ve "fırkanın felsefesinin kurucusu"³² Ziya Gökalp, toplantılara katılmadılar.

İttihât ve Terakkî'nin kendini feshederek siyasetten tamamen çekilmesi ya da İttihât ve Terakkî programı ile siyasal sabıkası olmayan isimlerin yeni bir parti kurmaları tartışıldı.³³ İkinci durumda İttihât ve Terakkî biçim değiştirerek, manevi mirasını ortada bırakmadan yoluna devam edecekti. İkinci tez ağırlık kazandı ve tasarı hazırlamakla görevli bir komisyon kuruldu.

---

³⁰ Akşin, *İstanbul ...*, c.I, s:95-97

³¹ Celal Bayar kitabında nutkun orjinal metninin bulunamadığını ve konuşmanın mealen verildiğini belirtmiştir. Celal Bayar, *Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş*, c.I, Baha Matbaası, İstanbul, 1965, s:109

³² Okyar, a.g.e., s:250

³³ *Vakit*, 2 Kasım 1918, (2 Teşrin-i Sani 1334), s:1

Kongrede üç esas kabul edildi: a) Eski İttihât ve Terakkî Genel Meclis'i üyeleriyle ilişki kesilmiştir, b) İttihât ve Terakkî üyelerinde bu programı kabul etmeyenler ayrılabilir, c) Şahsi ve keyfi icraatlarla memleketi savaşa sürükleyenler, mahkemede yargılanan yada yargılanabilecekler, ihtikar işine karışanlar firkadan çıkarılacaktır.³⁴

Kongrenin son günü (5 Kasım) İttihât ve Terakkî adının tarihe karıştığı kabul edildi. Cemiyet, Teceddüd (yenilik) adını alarak, eski fırkanın "lekelenmemiş" üyeleriyle yoluna devam etti. Teceddüd Fırkası, 9 Kasım'da dilekçesini vererek resmen kuruldu. Fırkanın başkanlığına Hüsnü Paşa getirilmiş ise de bu görevi, Saruhan Mebusu Sabri Bey üstlendi. Rum ve Ermenilerin İttihât ve Terakkî'yi ağır şekilde suçladıkları bir dönemde Mavrokordato, Orfanidi, Barsamyian gibi gayrimüslim vatandaşlar da kurucu üyeler arasında yer aldı.³⁵ Yeni fırka, İttihât ve Terakkî'nin çocuğu olduğunu her fırsatta ileri sürmüş ve maddi, manevi her türlü mirasına sahip çıkmıştı. İttihât ve Terakkî'nin tüm mal varlığını devralmış, Anadolu ve Trakya'daki örgütleriyle yola devam etmişlerdi.³⁶

Fırka, dağılıncaya kadar (5 Mayıs 1919) Ahmet İzzet Paşa, Tefik Paşa ve Damat Ferit Paşa kabineleriyle parlamento içinde diyalog kurdu. Meclis kapatıldıktan sonra (21 Aralık 1918) bir süre daha yaşayan fırka, 5 Mayıs 1919 tarihinde Hürriyetperver Avam Fırkası ile birlikte Birinci Damat Ferit Paşa kabinesi tarafından feshedildi. Gerekçe olarak iki fırkanın da yönetim kurulu üyelerinin İttihâtçı olması ile bir bölümünün sanık ve tutuklu olmaları gösterildi. Fırka

---

³⁴ *Zaman*, 6 Kasım 1918 (6Teşrin-i Sani 1334), s:2

³⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi*, c.II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s:98-100. Teceddüdçüler, İttihât ve Terakkî'yi kongrede feshetmediklerini, "Teceddüd" ismi ve daha liberal bir program ile yenilenerek bir "inkılâp" yaptıklarını söylüyorlardı.

³⁶ Tunaya, a.g.e., s:95

üyelerinin bir kısmı Divân-ı Harb'lerde yargılandı ve Malta'ya sürüldü. Bir kısmı da son Osmanlı Meclisi'nde yer aldı.³⁷

İttihât ve Terakkî'nin önde gelen isimleri; “ekanîm-i selâse”³⁸ diye anılan Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Cemiyetin Genel Merkez Üyesi Doktor Nazım'la Doktor Bahaeddin Şakir, eski valiler Bedri ve Azmi Beyler³⁹ 2/3 Kasım gecesi son kongre devam ederken, bir Alman denizaltısıyla yurdu terk ettiler. Talat Paşa, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktığı bir mektupta, bütün siyasi hayatında amacının yurda hizmet etmek olduğunu, millete hesap vermek ve verilecek cezayı çekmek için memleket yabancı nüfuzundan kurtulduğu anda ilk telgrafa uyarak döneceğini yazdı.⁴⁰

İttihât ve Terakkî ileri gelenlerinin memleketi terk etmesi haberi basında bomba etkisi yaptı. Cemiyete muhalif isimler sert yazılarla kaçıışı protesto ettiler. Ali Kemal, “on yıldır zalim iktidarı başlarında taşıyanlara” kızıyor, “türediler” dediği paşaları millete hesap vermek faziletini gösterememekle suçluyordu.⁴¹ Refik Halit Karay'ın, “Efendiler Nereye? A lâyıkmız olan paşalar nereye?... Topumuzun kellesini bir kılıçta uçurmadan, yiyip içtiklerinizi hazmedip bir acı kahvemizi

---

³⁷ Tunaya, a.g.e., s:101-102

³⁸ Simavi, a.g.e.,s:280

³⁹ Halil Mentеше, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, (Haz. İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s:69 İsmail Hami Danişmend'in eserinde Bedri ve Azmi Beyler bu kafilenin içinde yer almaz. Danişmend, a.g.e., s:451 Fethi Okyar, bu yedi isme bir de Maveray-ı Kafkas hükümeti namına gelen Haydar İbrahim Bey'i ekler. Okyar, a.g.e., s:251. Vakit gazetesi, Enver ve Cemal Paşaların kaçışlarının muhakkak olduğunu söylerken, Talat Paşa'nın kaçmış olmasına şüphıyla yaklaşmıştı. Muhalifleri tarafından bile hürmetle karşılanan Paşa'nın gerçekten kaçmış olması durumunda yakınlarına karşı küçük duruma düştüğünü yazıyordu. *Vakit*, 4 Kasım 1918, (4 Teşrin-i Sani 1334), s:1

⁴⁰ Mektubun tam metni için Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, (t.y.), s:116-117. Gazete Enver ve Cemal Paşaların da sadrazama birer mekrup bıraktıklarını yazmıştı. *Vakit*, 5 Kasım 1918, (5 Teşrin-i Sani 1334), s:1

⁴¹ Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Pasdişahu Sultan Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1969, s:42

içmeden, aç lâykımız olan paşalar nereye?” yazısı dilden dile dolaşıyordu. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa liderlerin kaçışına engel olamadığı için suçlanıyordu.⁴²

Padişah ve Bakanlarının ilk işlerinden biri, İttihât ve Terakkî'nin tüm kalıntıları yok etmektir. 26 Kasım'da Enver ve Cemal Paşalar, Divân-ı Harb mahkemelerinde gıyaben yargılanmaya başladılar. 1 Ocak 1919'da ordudaki görevlerinden alındılar.

Almanya'ya kaçan bu İttihâtçı liderleri geri almak için Sadrazam Tevfik Paşa diplomatik girişimlerde bulundu. Büyükelçi Rifat Paşa, Almanya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 11 Kasım tarihli notada; Talat, Enver ve Cemal Paşaların, Doktor Nazım, Bedri, eski vali Azmi, ve Bahaeddin Şakir'in çok miktarda devlet parasını yanlarına aldıkları gibi Ermeni sorununda baş rolü oynamakla da suçlu olduklarını belirterek, Almanya'nın bu kişileri teslim etmesini istiyordu. Almanya Dışişleri Bakanlığı, 16 Kasım tarihinde hukuki şartlar yerine getirildiği takdirde, adı geçen kişilerin teslim edilebileceği cevabını vermişti. Rifat Paşa, 11 Ocak 1917 İade ve Teslim Sözleşmesinin gereklerinin hükümetince yerine getirileceğini, ancak şimdilik suçluların kaçmalarına engel olunmasını istedi. Almanya Dışişleri Bakanlığı, 22 Kasım tarihli yazıda Talat Paşa'ya yüklenen suçların siyasal nitelikte olduğunu, bu nedenle Türkiye'ye iadesinin söz konusu olmadığını belirtmiş ve hırsızlık suçuyla ilgili Paşa'nın arkasında durmuştu.⁴³

Osmanlı hükümeti İttihâtçı liderleri geri almak için temaslarda bulunurken, İtilâf Devletleri de boş durmadı. İstanbul Yüksek Komiseri Calthorpe, 11 Ocak 1919 tarihinde Londra'dan, Enver, Talat, Bahaeddin Şakir ve diğerlerinin tutuklanarak

---

⁴² Refik Halid Karay, “Efendiler Nereye”, *Zaman*, 6 Kasım 1918, (6 Teşrin-i Sani 1334), s:1

⁴³ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 2.b., (Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s:172-173. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Bolayır, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, Güven Matbaası, İstanbul, 1946.

herkese ibret olacak biçimde şiddetle cezalandırılmalarını istedi.⁴⁴ İngiltere, 10 Şubat günü Almanya'dan "Yediler Listesi"ndeki Enver, Talat, Cemal, Bahaeddin Şakir, Nazım, Cemal Azmi ve Bedri Beylerin teslim edilmesini talep etti.⁴⁵ İngiltere Dışişleri Bakanı Mr. Balfour, bu kişilerin geri verilmelerinin Almanya Barış Sözleşmesi'nde öngörüldüğünü 25 Şubat'ta bildirdi. Damat Ferit Paşa, Enver, Talat, Cemal, Bahaeddin Şakir, Nazım, Cemal Azmi, Bedri Paşaların geri verilmelerinin "insani bir görev" olduğunu belirtti.⁴⁶

İstanbul Hükümetleri ve İtilâf Devletleri, tüm çabalarına rağmen, Curzon'un "siyasal önemi olanların en büyüklerinden" diye nitelendirdiği "Yediler"i, geri alamadılar. Gıyaben yargılandıkları Divân-ı Harb mahkemesi tarafından, 5 Temmuz 1919 tarihinde Talat, Enver ve Cemal Paşalarla, Doktor Nazım ölüm cezasına çarptırıldı.⁴⁷

Bir daha Türkiye'ye dönemeyen İttihâçî liderlerin bir kısmı Ermeni kurşunlarıyla öldüler. Talat Paşa (15 Mart 1921), Dr. Bahaettin Şakir ve Azmi Beyler Berlin'de; Cemal Bey, Tiflis'te (21 Temmuz 1922) öldürüldü.⁴⁸ Enver Paşa, Basmacılarla birleşerek Ruslara karşı savaşırken öldü (4 Ağustos 1922).

---

⁴⁴ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1981, s:127

⁴⁵ Avcıoğlu, a.g.e., s:127

⁴⁶ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:173

⁴⁷ Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005, s:164, Şerafettin Turan, Talat, Enver ve Cemal Paşalarla Dr. Nazım'ın ölüm cezasına çarptırıldığı tarihi 26 Haziran olarak belirtmiştir. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, c.I, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s:91

⁴⁸ Başkanlığını Ermeni asıllı ABD vatandaşı Sahan Natali'nin yaptığı Namses Grubu üyeleri tarafından öldürülmüşlerdir. Talat Paşa'nın katili Tehliryan Berlin'de yapılan Ermeni gösterisine dönüşen ilk duruşmada beraat ederek, mahkemeden bir kahraman gibi ayrılmıştır. Ahmet Gürel, *Yabancı Kaynaklarda Türk-Ermeni İlişkileri (1071-2006)*, Umay Yayınları, İzmir, 2006, s:105

I. BÖLÜM
MONDROS MÜTAREKESİ'NİN UYGULANIŞI VE TÜRK SAVAŞ
SUÇLULARI
1.1. İTİLÂF DONANMASININ İSTANBUL'A GELİŞİ VE ORDU
KOMUTANLARI

Padişah Vahdettin, İttihât ve Terakkî'nin artçısı olan Ahmet İzzet Paşa Hükümetini görevden alarak, Osmanlı Devleti'nin geleceğini belirleyecek olan İtilâf Devletleri'ni temiz bir sicille karşılamak istiyordu.

Evkaf Nazırı Abdurrahman Şeref Bey'le 5 Kasım günü Ahmet İzzet Paşa'ya haber gönderen Padişah, kabinedeki İttihâtçı nazırların azlini istedi. Cavid ve Hayri Beyler zaten istifa etmişlerdi. Ahmet İzzet Paşa, Meclis'teki Hürriyetperver Avam Fırkası'nın Reisi olan Fethi Bey'in İttihât ve Terakkîli olmadığı için kabineden ayrılmasına gerek görmüyordu. Padişah, iki gün sonra bu kez Âyan Meclisi Reisi Ali Rıza Bey'i göndererek, Fethi Bey'in yanı sıra başkalarının da istifa etmesini istedi.⁴⁹ Bir an önce cevap vermesi için ısrar eden Padişahın baskılarına dayanamayan Ahmet İzzet Paşa, kabinesinin de olurlarını alarak 8 Kasım günü istifa etti. İstifa mektubunda, zor koşullar altında görev başına gelinip, nispeten uygun şartlarda mütareke yapılmış olduğunu, asayişin ve ulusal birliğin sağlanmasındaki başarıları belirttikten sonra, Padişah ile hükümet arasında esaslı bir anlaşmazlık yokken, kabine başkanının görev ve sorumluluğunun sınırlandırılmasının Kanûn-ı Esâsî ile bağdaşmayacağını belirtti.⁵⁰ Anayasaya aykırı hareket etmediğini düşünen Vahdettin, Âyan Meclisi'nden, davranışının yasaya uygunluğunun araştırılmasını istedi. 10

⁴⁹ İnal, a.g.e., s:1989-1993

⁵⁰ *Vakit*, 10 Kasım 1918, (10 Teşrin-i Sani 1334), s:1, *Tasvîr-i Efkâr*, 11 Kasım 1918, (11 Teşrin-i Sani 1334), s:1

Kasım günü gizli toplanan Âyan, Padişahın kabineye tavsiyede bulunmasının karışma olmadığına karar verdi.⁵¹ Ahmet İzzet Paşa'nın yazdıklarına kızan Vahdettin, Meclis Reisi Halil Bey'e "Bir padişaha sen yemininde hanis oldun denir mi?"⁵² diye yakınmıştı.

Tevfik Paşa, kabinesini 11 Kasım günü kurdu. Bu hükümetin özelliği başta 73 yaşındaki başkanı olmak üzere bir "ihtiyarlar kabinesi" ve "padişah kabinesi"⁵³ olmasıydı.

İlk İngiliz heyeti, 7 Kasım günü İstanbul'a geldi.⁵⁴ Rauf Bey'in "İstanbul'umuza bir tek düşman askeri çıkmayacaktır." demecinden kısa süre sonra, bir Fransız tugayı İstanbul'a girdi.⁵⁵ 13 Kasım'da İstanbul'a ulaşan 55 parçalık İtilâf donanması içerisinde Amiral Calthorpe'un, Rauf Bey'e verdiği güvenceye rağmen 4 Yunan gemisi de yerini almıştı. Beyoğlu'ndaki gayrimüslim ve yabancılara ait binaların üstünde İngiliz, Fransız ve İtalyan bayrakları dalgalanıyordu.⁵⁶

Journal des Débats gazetesi 15 Kasım 1918 günü, "II. Mehmet'in Bizans'ın harabeleri üzerine Avrupa'da kurduğu barbar idarenin sonunu gösteren İtilâf filolarının İstanbul'da bulunduğunu" haber vermiş "Türklerin yalnızca yıkmasını bildikleri Avrupa'yı terk edip Asya'ya geçme" zamanlarının geldiğini yazmıştı.⁵⁷

İtilâf donanmaları Marmara Denizi'ne girdikten hemen sonra Karadeniz müstahkem mevkilleri, Çanakkale Boğazı'nın Anadolu ve Rumeli kıyıları işgal edildi.

---

⁵¹ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949, s:162

⁵² Menteşe, a.g.e.,s:71

⁵³ Akşin, *İstanbul ...*, c.I, s:79-80

⁵⁴ *Vakit*, 9 Kasım 1918, (9 Teşrin-i Sani 1334), s:1, *Tasvîr-i Efkâr*, 8 Kasım 1918, (8 Teşrin-i Sani 1334), s:2

⁵⁵ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, s:4

⁵⁶ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (Haz. Samih Hafız Tansu), Pınar Matbaacılık, İstanbul, 1964, s:198. Vakit 45 parça geminin boğaza girdiğini yazmıştı. *Vakit*, 14 Kasım 1918, (14 Teşrin-i sani 1334), s:1. *Tasvîr-i Efkâr*, 14 Kasım 1918, (14 Teşrin-i Sani 1334), s:1

⁵⁷ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1921*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s:42

Polis, jandarma gibi güvenlik güçleri ile liman, tramvay gibi ulaşım noktaları üzerindeki kontrol İtilâf kuvvetlerine geçti. İstanbul yakası Fransızlara, Beyoğlu ve Boğazın batı yakası İngilizlere, Kadıköy, Üsküdar ve Boğazın Anadolu yakası İtalyanlara bırakıldı. İstanbul'un bütün asayişinde General Fuller sorumlu oldu.⁵⁸

İtilâf Devletleri, İstanbul'da stratejik noktaları boşalttırarak, kendileri yerleşmeye başladılar. İngilizler, Kasım ayının sonlarında, hastane olarak kullanılan Harb Okulu ve 13 Aralık'ta Mekâtib-i Askerîye Müdiriyyet-i Umumiyyesi binalarının, Şubat 1919'da Pendik ve Maltepe'deki Türk talimgahlarının boşaltılmasını istediler.⁵⁹

Fransızlar, 16 Kasım günü Sirkeci'de Üsküdar Vapur İskelesi'nden Saray kapısına kadar bütün rıhtımın antrepo ve binalarının, 17 Kasım günü hastane yapılmak üzere Bakırköy Belediye binasının, Beyoğlu'nda seçtikleri yedi-sekiz binanın teslimini istediler. Beyoğlu hastanesindeki levazımın büyük bölümü ile Emanet Garajı'ndaki benzine el koydular. Dahiliye Nezareti, bu isteklerin, şiddet göstererek küçük memurlara değil, hükümete yöneltilmesi gerektiğini İtilâf Askerî Komutanlığı'na iletmek üzere Hariciye'ye bildirirken, isteme şeklindeki çirkinliklere dikkat çekti.⁶⁰ Kafalarda İtilâf mensuplarının her istediğinin yapılıp yapılmayacağına dair soru işareti oluştu.⁶¹ Ebuzziya Zade, işgaller üzerine "Bize bizden gelir bir işte ancak dad lazımsa, ümidi kes zaferden gayriden imdad lazımsa." mısralarıyla kendi kendimizi kurtarmaya çalışmamızı öğütlemişti.⁶²

---

⁵⁸ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:127

⁵⁹ Tansel, a.g.e., s:69-70

⁶⁰ Akşin, *İstanbul ...*, c.I, s:84-85

⁶¹ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:124

⁶² Ebuzziya Zade, "Kendi Kendimizi Kurtaralım", *Tasvîr-i Efkâr*, 13 Kasım 1918 (13 Teşrin-i Sani 1334), s:1

Meclis-i Mebusan'ın 18 Kasım oturumunda mebuslar, işgallere karşı tepkilerini ortaya koydular. Fuat Bey, yapılanın “işgal değil, istila olduğunu”⁶³ söylüyor, Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, memleketin ölüm kalım savaşına girdiğini⁶⁴ belirtiyordu. Coşku dolu nutuklardan sonra Tevfik Paşa Hükümeti, güven oyu almakta zorlandı. Meclisin feshedilmesinden çekinen mebuslar 2. oturumda güvenoyu verdiler.

İtilâf Kuvvetleri Kumandan Yardımcısı General Bunoust, 21 Kasım günü işgalin, mütareke sözleşmesinin 1. ve 7. maddelerine dayandığını açıkladı.⁶⁵ Birinci madde, Karadeniz'e geçmek için Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçmenin sağlanması, Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarındaki istihkâmların Müttefikler tarafından işgalini; 7. madde Müttefiklerin güvenliklerine yönelik bir durumun ortaya çıkması halinde istedikleri stratejik noktayı işgal etme hakkına sahip olduklarını⁶⁶ öngörüyordu. Kabul edilen mütarekeyle Osmanlı lehine hiçbir hak kalmamıştı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe ise “işgal” kelimesinin kullanılmasının yanlış olduğunu, İtilâf Devletleri'nin karaya asker çıkarmalarının nedeninin sadece, güvenliklerini tehdit edebilecek bir duruma karşı hazır bulunmak olduğunu belirterek, üzüntüsünü dile getirerek tepkileri yatıştırmaya çalışmıştı.⁶⁷

İstanbul'a gelen Fransa Şark Orduları Başkumandanı Mareşal Franchet d'Esperey'in, Rumların hediyesi beyaz at üzerinde bir fatih gibi şehirde dolaşması ve

---

⁶³ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:126

⁶⁴ Göztepe, a.g.e., s:62

⁶⁵ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:125

⁶⁶ Türkgeldi, *Mondros ...*, s:69-70

⁶⁷ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:125

gayrimüslim halkın onu coşkuyla karşılaması⁶⁸ Türklerin maneviyatını bozdu. Süleyman Nazif, Hadisat'taki "Kara Bir Gün" başlıklı yazısında "gayrimüslim vatandaşların millî varlıklarını ve ana dillerinin mevcudiyetini borçlu oldukları Türk'ün ve İslâm'ın kalbinde ebediyete kadar kanayacak bir yara açtığını" belirterek, devamında "Fransa Kralı I. Fransuva'yı Şarlken'in zindanından kurtarmış ve koca Viyana şehrini kaç kereler muhasara etmiş bir milletin tarihinde ve talihinde böyle feci bir satır da ezelden yazılı imiş. Milletlerin talihleri değişikliklerle doludur. Arapların güzel bir sözü vardır: 'Sen sabret zaman sabırsızdır.'⁶⁹ sözleriyle Fransızların nefretini kazanmış ve sürülecekler arasına girmiştir.

İstanbul'da 8 Aralık'ta mahalli idare tatmin edici bir şekilde çalışmadığı gerekçesiyle İtilâf Askerî İdaresi kuruldu.⁷⁰

Mütarekenin 7. maddesine dayanılarak İmparatorluğun Türk vilayetlerinde işgaller başladı. Mütarekenin imzalandığı gün Liman Von Sanders'in yerine Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Ordu Grubu Kumandanlığına atandı. Sadrazam ve Başkomutanlık Erkân-ı Savunma Reisi İzzet Paşa, 2 Kasım'da mütareke hükümlerini bildirerek, her ordunun kendine ait kısımları uygulamasını istedi. İngilizler, 3 Kasım günü İskenderun'a gireceklerini duyurdular. Buna karşı çıkan Mustafa Kemal Paşa'ya "Müttefikler İskenderun'a zorla girmeye kalkarlarsa üzerimize ateş etseler bile karşılık vermeyin."⁷¹ talimatı verildi. Mustafa Kemal Paşa, Sadrazam İzzet Paşa'ya İngilizlerin "centilmenliğine sığınmanın" işe yaramayacağını, Mütareke maddelerinin "İngiliz ihtiraslarının" önüne geçemeyeceğini, böyle giderse kabineyi

---

⁶⁸Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s:240. Fransız Generalinin bu davranışını Hüsamettin Ertürk, "Fransız İhtilali kahramanlarının, asırlar sonra, vatanperverlik ve hamaset hislerinden de mahrum bir hale geldikleri, her türlü şövalyelik meziyetlerini kaybetmiş bir takım dejenereler manzarası aldıkları" şeklinde yorumlar. Ertürk, a.g.e., s:199

⁶⁹ Süleyman Nazif, "Kara Bir Gün", *Hadisat*, 9 Şubat 1919 (1335), s:1

⁷⁰ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:126

⁷¹ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:58

de İngilizlerin oluşturacağını yazdı.⁷² Neticede Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin tekliflerini ve verilen emirleri yerine getiremeyeceğini bildirerek yerine başka bir komutanın tayinini istedi. 7 Kasım günü Yıldırım Ordu Grubu ile Yedinci Ordu Karargahı lağvedildi. Calthorpe'un direktifiyle ve Sadrazam İzzet Paşa'nın emriyle 9 Kasım'da İskenderun'un teslimi tamamlandı. Geri çağrılan Mustafa Kemal Paşa, Sadrazam İzzet Paşa'ya, anlaşmanın net olmayan maddelerinin derhal tespit edilmesini, aksi taktirde İngilizlerin 15. maddeye göre demiryollarını kontrolleri altına alarak bütün memleketi ve hatta Heyet-i Vükelâ'yı avuçları içine alacaklarını yazarak tehlikeye dikkat çekti.⁷³

Mustafa Kemal Paşa'nın yerine geçen Nihat Paşa'ya (Anılmış) kıtalarını 26 Aralık'a kadar Pozantı'ya çekmesi emredildi. Geride kalan askerlerin bu sürenin bitiminde esir telakki edilecekleri⁷⁴, "Osmanlı harp kuvvetlerinin muharip sıfatıyla değil, fakat asiler olarak muamele görecekləri"⁷⁵ bildirildi. Mütareke hükümlerine göre Kilikya'daki Türk kuvvetlerinin "Asayişini korumak için lazım olanlar dışında kalanlarının İtilâf hükümetleri tarafından Osmanlı Devleti ile yapılacak müzâkereler sonunda kararlaştırılacak şekilde geri çekileceği"(Madde 16)⁷⁶ kabul edilmişti. Bu maddeye aykırı olarak tek taraflı bir kararla Türk birliklerinin Pozantı'ya kadar olan toprakları boşaltması isteniyordu. Wilson, 22 Kasım'da Harbiye Nezareti'ne verdiği notada, gerekirse İngiltere Hükümeti'nin savaşmaktan çekinmeyeceği, Türkiye'nin herhangi bir kısmının "muhtariyetini muhafaza" için verilen son fırsatı da kaybetmek tehlikesiyle baş başa kalacağı ve İngiltere Hükümeti'nin mütarekenâmenin hiçbir

---

⁷² Taylan Sorgun, *Bekirağa Bölüğü ve Mütareke Dönemi*, 3.b, Kumsaati Yayıncılık, İstanbul, 2003, s:245-246

⁷³ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:50-58

⁷⁴ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:66

⁷⁵ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:31

⁷⁶ Türkgeldi, *Mondros ...*, s:72

şartının “münakaşa ve mugalataya” bırakılmasını kabul etmeyeceği bildiriliyordu. Meclis-i Vükelâ’da 23 Kasım günü bu nota görüşüldü ve İngiltere’nin tekrar savaşa girişeceği korkusu ile Adana havalisinin Pozantı’ya kadar askerden boşaltılmasının “zaruri” kabul edilmesine karar verildi.⁷⁷ İkinci Ordu Karargahı Konya’ya çekildi. İtilâf Devletleri, savaşarak alamadıkları toprakları mütareke maddelerini kullanarak kolaylıkla ele geçirdiler.

Mondros Mütarekesi’nde işgal edilen bu bölgeye “Kilikya” adı verilir. Bölgenin sınırları belli değildi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nca hazırlanan 1 Kasım 1918 tarihli bir belgede, Kilikya ve Kuzey Suriye’de bir Ermeni devleti kurulması öngörülmüştü. Kurulacak devletin Araplarla Türkler arasında tampon bölge oluşturacağı, kuzeyden gelecek sızmalara karşı Arap devletini güvenlik altına alabilmek için, Türk olmayan bir Kilikya’nın kesinlikle gerekliliği üzerinde durulmuştu.⁷⁸

İkinci Ordu Kumandanı Nihat Paşa, İtilâf Devletleri ile birlikte Ermenilerin de bu bölgeye geldiğini görünce, 7 Aralık 1918’de Harbiye Nezareti’ne gönderdiği bir telgrafla, Mütareke antlaşması gereğince asayiş korumak için lüzumlu ordu birlikleri bırakılmadan Adana Vilayetinin İngilizlere bırakılmasının yanlış olduğunu belirtti. Bu vilayetin işgal altına alınma ihtimali vardı ve İngiliz kıtalarının işgal altına alacakları yerlerde, diğer unsurların taşkınlıklarına karşı asayiş sağlama bakımından memur sayısı azdı. Devlet, böyle bir halin gerçekleşmemesi için teşebbüste bulunmalıydı.⁷⁹

Harbiye Nezareti de Adana’nın işgalini Mütareke hükümlerine aykırı görüyor ve Hükümetten bu konuda bir şey yapmasını istiyordu. Osmanlı Hariciyesi, işgali

⁷⁷ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:66

⁷⁸ Bilal Şimşir; *Malta Sürgünleri*, 2.b., Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s:22

⁷⁹ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:69-70

önlemekten acizdi. İtilâf makamları, “mütareke barış demek değildir, harb hali fiilî muhasamat olmaksızın devam etmektedir” diyorlar ve Hariciyenin teşebbüslerini dikkate almıyorlardı. Siyaset yoluyla yapılacak bir şey kalmamıştı.⁸⁰ 9 Ocak 1919 tarihinde Adana Vilayeti Kilis’e kadar Fransız kontrolü altına girdi.

Nihat Paşa, geri çekilirken yerli halka silah dağıttı, köylerde, kasabalarda millî örgütler kurmaya çalıştı. İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği Hükümete verdiği 2 Ocak 1919 tarihli bir notada, Nihat Paşa’nın görevine son verilmesi istedi. Harbiye Nazırı Cevat Paşa (Çobanlı) kabul etmedi. İngilizlerin, 16 Ocak’ta bu isteği tekrar etmeleri üzerine Cevat Paşa, görevinden istifa etti. Yerine gelen Ömer Yaver Paşa, 22 Ocak’ta Nihat Paşa’yı İkinci Ordu Kumandanlığı görevinden aldı. Yerine Cemal Paşa (Mersinli) atandı.⁸¹ Nihat Paşa, İngilizlerin hışmından kurtuldu. Onu korumaya çalışan Cevat Paşa, İngilizlerin kara listesine girdi. 1920 yılında Cevat Paşa Genelkurmay Başkanı, Cemal Paşa da Harbiye Nazırı iken İngilizlerce yakalanıp Malta’ya sürüleceklerdir. Malta’da onlara birer sürgün numarası verilecek ve bu şekilde anılacaklardır: *2772 Cemal Paşa, 2773 Cevat Paşa*.⁸²

Mondros Mütarekesi, Irak’taki Türk garnizonlarının en yakın İtilâf kumandanına teslimini öngörmekteydi. Herhangi bir karışıklık halinde “Altı Ermeni Vilayeti” nin işgal edilebileceği belirtilmişti (Madde 24). Altıncı Ordu Kumandanı sıfatıyla burada bulunan Ali İhsan Paşa, İngilizlerin işgalini şüpheyle karşıladı. Yenilmemiş bir ordunun tesliminin söz konusu olamayacağını düşünüyordu.⁸³ Musul’da asayiş hiç bozulmadığına göre kanun ve nizamın korunması için İngilizlerin Musul’a girmelerine gerek yoktu. General Cassel, Musul’un işgali için

---

⁸⁰ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:71

⁸¹ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:74

⁸² Şimşir, a.g.e., s:23

⁸³ Şimşir, a.g.e., s:23

emir aldığını 2 Kasım'da kendisine bildirdiğinde, Ali İhsan Paşa bunun sakıncalarını İzzet Paşa'ya yazdı. Calthorpe, 16. maddeye⁸⁴ göre Musul garnizonunun teslim olması gerektiğini, zaten Musul'un Alman kurmay haritasında, Irak'ta gösterilmiş olduğu bildirdi.⁸⁵

Harbiye Nezareti, Mütareke hükümlerine aykırı İngiliz hareketlerine son verilmesi için teşebbüste bulunduğunu Altıncı Ordu'ya bildirmekle beraber, Mütarekenin 7. maddesi gereğince Musul'un boşaltılması, İngilizlerin göstereceği hatta kadar geri çekilmesi ve vatan menfaati için İngilizlerin hareketleri ne olursa olsun "kat'iyen silahla mukabele edilmemesi" talimatını verdi. İngiliz karargahındaki uzun tartışmalar sonunda General Marshall, Ali İhsan Paşa'ya "İngilizlerin ileri yürüyüşüne zorla mı mani olacağı"ni sorması üzerine Ali İhsan Paşa, "dost olmaları lazım gelen iki millet arasında tekrar harbin başlamasına sebep olmak istemediği için işgali protesto ederek askerini çekeceği" cevabını verdi. 6 Aralık'ta şehir İngilizlere teslim edildi. Ali İhsan Paşa, Musul'u boşalttı. Ama Nusaybin'e çekilirken silah, cephane ve erzak stoklarını İngilizlere kaptırmadı.⁸⁶

İngilizler, Musul'dan sonra Diyarbakır'a girdi. Osmanlı Hükümeti'nin protestosunu Londra'ya ileten Amiral Calthorpe'a, mağlup Osmanlı Hükümeti'ne "dikte edilen" Mütareke şartlarından hiçbirinin böyle bir protestoya hak vermediği⁸⁷ bildirildi. İngilizler, işgalleri Mütareke esaslarına bağlıyor ve her türlü hakkı kendilerinde buluyorlardı. Osmanlı Hükümeti sadece protesto edebiliyordu.

---

⁸⁴ Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'ta bulunan birlikler en yakın İtilâf kumandanına teslim olunacaktır ve Kilikya'daki kuvvetlerin, güvenliği korumak için gerekli olandan fazlası beşinci maddedeki koşullara dayanılarak kararlaştırılacak biçimde geri çekilecektir. Türkgeldi, *Mondros ...*, s:72

⁸⁵ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:78-82

⁸⁶ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s: 83-89

⁸⁷ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:95

Ali İhsan Paşa, işgallerin Doğu Anadolu vilayetlerine sıçrayacağını ve burada bir Ermeni devleti kurulma planları yapıldığını anladığında, bu emelleri engellemeye yönelik bazı tedbirler almaya çalıştı. Müslümanları silahlandırıp örgütlemekle uğraştı. Her kasabanın ve şehrin, Müslüman halkın hukukunu muhafaza için, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve mahalli milis teşkilatı kurmalarına çalıştı. Gerekli silah ve cephaneleri, Altıncı Ordu'nun elindeki kaynaklardan verdi.⁸⁸

İstanbul'a gelen Mareşal Allenby, 7 Şubat 1919 günü Osmanlı makamlarına 12 maddelik bir ultimatoma verdi. Ali İhsan Paşa'nın görevine son verilmesini ve Altıncı ordunun silahlarını teslim ederek dağılmasını istedi. Bu ultimatoma; hareketlerini beğenmediği Türk memurlarını değiştirebileceği, Konya'nın doğusundaki demiryollarının, telefon ve telgraf hatlarının kontrolü altında olacağı, cinayetle mahkum şahısları ve asayiş bozanları tutuklanabilecekleri belirtiliyordu. "İstediğim yerleri işgal etmek hak ve kuvvetine sahip olduğum anlaşılmalıdır."⁸⁹ diyerek notaya son vermişti. Bu ultimatoma karşısında direnemeyen Tefik Paşa Hükümeti, 9 Şubat'ta Ali İhsan Paşa'yı görevine son vererek, İstanbul'a çağırdı.

On Üçüncü Kolordu haline getirilen Altıncı Ordu'yu, Cevdet Paşa'ya devrettikten sonra 2 Mart'ta İstanbul'a gelen Ali İhsan Paşa, gelir gelmez tutuklandı. Arapyan denilen İngilizlerin hapisane olarak kullandığı bir yerde on beş gün kadar kaldıktan sonra Malta'ya gönderildi. *Ali İhsan Paşa*, savaş suçlusunu olarak İstanbul'dan Malta'ya sürülen ilk Türk olacaktır. Mart 1919'da sürülen Paşa'nın Malta künyesi: 2667'dir.⁹⁰

---

⁸⁸ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım İstiklâl Harbi*, c.V, Güney Matbaacılık, İstanbul, 1991, s:8-9

⁸⁹ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1939, s:60

⁹⁰ Şimşir, a.g.e., s:24

Mütarekenin ilk aylarında mimlenen bir başka Türk komutanı Fahrettin (Türkkan) Paşa olmuştu. Paşa, Osmanlı ordusunun Medine komutanıydı. Birlik Yıldırım Orduları'na bağlıydı. Fakat Mütareke imzalandığı sırada genel karargahla arasında telsiz haberleşmesi kalmamıştı. Yıldırım Orduları dağıldıktan sonra ise tamamen başına buyruk kalmıştı.

İzzet Paşa 6 Kasım tarihli bir telgrafla Medine, Asir ve Yemen kumandanlarından “birliğin en yakın İtilâf kumandanına devir ve teslim muamelesinin” yapılmasını emretti. “Anayurdu kesin bir ölümden kurtarmak amacıyla” bu hükme boyun eğildiğini söyledi.⁹¹ Chilton, bu maddenin uygulanmasında Britanya Hükümeti'nin gerekli hassasiyeti göstereceğini ve Osmanlı Devleti'nin şanının mümkün olduğu ölçüde gözetileceğini⁹² İzzet Paşa'ya temin etmişti.

Medine Müdâfii Fahrettin Paşa, aldığı emri uygulamadı ve “İslâm'ın dayanağı ve manevi gücünün desteği, hilafetin gözbebeği olan Medine'yi, son nefesine kadar İngilizlere ve Şerif Hüseyin'e kaşı muhafaza ve müdâfaa edeceğini”⁹³ duyurdu. İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiser Yardımcısı Amiral Webb, General Fahrettin'in “hareketsizliğinin affedilmez ve izahı güç” olduğunu, 15 Aralık tarihinden sonrası için ise “itaatsizliğinin ağır sonuçlara yol açabileceğini” söyleyerek, Reşit Paşa'yı bir şeyler yapmaya davet etti. Reşit Paşa, Fahrettin Paşa'ya emirleri götüreren bir subay göndermekten başka bir çare bulamadı.⁹⁴

Padişahın resmi iradesini alan Fahrettin Paşa, 10 Ocak 1919 tarihinde İngilizlere ve Araplara teslim oldu. Sırf harp esnasında esir edilenleri öngören

---

⁹¹ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:201

⁹² Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:85

⁹³ Feridun Kandemir, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler Medine Müdafaası*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1974, s:177

⁹⁴ Jaeschke, *Kurtuluş* ..., s:35

mütarekenin 22. maddesine⁹⁵ muhalif olduğu gerekçesiyle, yasadışı bir şekilde harp esiri sayılarak önce Kahire'ye, orada yedi ay tutulduktan sonra, Yaveri Şevket Ziya Bey ile birlikte, 5 Ağustos 1919 günü Malta'ya sürüldü. Sürgün numarası 2752'dir.⁹⁶

Mimlenen bir başka Türk komutanı, Mütarekenin imzalandığı sırada Kafkasya'daki Dokuzuncu Ordu Komutanı olan, Büyük Taarruz'da ise İkinci Ordu Komutanı olacak Yakup Şevki Paşa (Subaşı) dır. Dokuzuncu Ordu, Mütareke haberi geldiğinde Azerbaycan, Dağıstan ve Kuzeybatı İran içlerinde bulunuyordu. Bakû ve Tebriz Türk birliklerinin elindeydi. Mütareke şartlarına göre, bu uzak yerlerden Erzurum'a geri çekilmek gerekiyordu. Bölgedeki çetin kış şartları ve ulaştırma araçlarının yetersizliği nedeniyle 30 bin ton yiyecek stoğunu beraberlerinde getirmek güç bir işti. Getirilmemesi durumunda ordu ve halk aç kalabilirdi. Ordu çekilince, meydan İngiliz himayesindeki Ermeni çetelerine kalacaktı. Türk halkı can, mal ve namus tehlikesi altındaydı. Bu şartlara rağmen aldığı emirle ordu çekilmeye başladı. 17 Kasım'da Bakû, 18 Kasım'da Tebriz, 4 Aralık'ta da bütün Kuzeybatı İran boşaltıldı.⁹⁷

İngilizler 11 Kasım 1918 günü Kars, Ardahan ve Batum'un hemen boşaltılmasını istediler. Buralardaki yerli Türk halkının Ermeni ve Gürcü saldırılarına maruz kalacakları âşikârdı. İngiltere Hükümeti, Evliye-i Selâse'nin boşaltılması için ileri sürülen güçlükleri kabul etmiyor, bir an önce boşaltılmasını istiyordu.⁹⁸

---

⁹⁵Osmanlı savaş esirleri, İtilâf Devletleri sivil savaş esirleri ile askerlik çağı dışında olanları salıverilmesi göz önünde bulundurulacaktır. Türkgeldi, *Mondros ...*, s:73

⁹⁶ Şimşir, a.g.e., s:27

⁹⁷ Danişmend, a.g.e., s:454

⁹⁸ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:158

Batum'a, 17-18 Aralık günü iki İngiliz savaş gemisi, 24 Aralık günü bir İngiliz tümeni geldi.⁹⁹ Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesine¹⁰⁰ göre bu hak Müttefiklere tanınmıştı. On İkinci Tümen Komutanı Albay Rifat ve Beşinci Kafkas Tümeni Komutanı Albay Mürsel'in Batum'da tutuklanmaları üzerine Yakup Şevki Paşa, yabancı bir hükümetin Türk askerlerini rastgele tutuklamasını ve devletin bunlara karşı hiçbir icraatta bulunmamasını eleştirmiş, yalnız aldıkları emir ve vazifeleri yapan kumandanlara karşı yapılan muamelelere son verilmesi için ciddi teşebbüslerde bulunulmasını istemişti. Düşmanların Osmanlı Devleti'ni hatta Türk milletini yok etmeye karar verdiklerine inanan Yakup Şevki Paşa, hiç olmazsa şeref ve namusun kurtarılması için direnilmesini öneriyordu.¹⁰¹

Yakup Şevki Paşa, hükümetin tahliye emrini uygularken zaman kazanmaya çalışmıştı. Çekilmeyi geciktirirken, Türklerin savunma hazırlıklarına yardımcı oldu. Kars, Ardahan, Artvin, Oltu, Kağızman, Sarıkamış gibi yerlerde Millî Şûrâ Hükümetleri kurulmasını destekledi.¹⁰² Bu hükümetler Ermenilere karşı kendilerini korumak için örgütlenmiş ve bölgesel kurtuluş için çalışmışlardı.¹⁰³

Bütün güçleriyle Erzurum'a çekilen Dokuzuncu Ordu, daha sonra On Beşinci Kolordu adını alacak ve Kurtuluş Savaşı başlarında Türkiye'nin tek askerî gücü olacaktır. Dokuzuncu Ordu'yu dağıtmayan, silahları, cephaneyi İngilizlere kaptırmayan, gıda stoklarını batıya taşıyan ve Ermenilere karşı yerli Türkleri

---

⁹⁹ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:162

¹⁰⁰ Tüm demiryolları İtilâf Devletleri subaylarının denetimi altında bulundurulacaktır. Bu demiryolları arasında ve halen Osmanlı Hükümetinin denetiminde bulunan Kafkas demiryolu İtilâf Devletleri memurlarının denetimine bırakılacaktır. Ancak halkın gereksiniminin karşılanması dikkate alınacaktır. Bu maddeye Batum'un işgali dahildir. Osmanlı Devleti Bakû'nun ele geçirilmesine itiraz etmeyecektir. Türkgeldi, *Mondros ...*, s:71-72

¹⁰¹ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, a.g.e., s:168-169

¹⁰² Şimşir, a.g.e., s:25

¹⁰³ Doğan Avcıoğlu, bu hükümetler vasıtasıyla, Doğu'da Kurtuluş Savaşı'nın 1918 yılında başladığını söyler. Avcıoğlu, a.g.e., s:1153

silahlandıran Yakup Şevki Paşa, kara listeye girdi. İlerde 2803 künyesiyle Malta'ya sürülecektir.¹⁰⁴

Kars İslâm Şûrâsı'nın¹⁰⁵ bütün üyeleri ile Kafkas ordusundan Halil Paşa, Küçük Cemal Paşa; Tümen komutanlarından Ali Rıfat ve Mürsel Beyler gibi birçok Türk subayı Malta'ya sürülecekler arasındadır.

İşgallerin, Mütareke hükümlerini hiçe sayarak gerçekleşmesi Tevfik Paşa Hükümetini güç duruma düşürdü. Daha önce kabineye güvensizlik oyu vermekten çekinenler harekete geçti. Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, güvenoyuna başvurulmasını isteyen bir önerge verdi. 21 Aralık günü eleştirilere cevap vermek için Hükümet adına Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa söz aldı ve devletin o günkü durumunun sorumluluğunu “hayalperest fikirlerle” genel savaşa katılanlara yükledi.¹⁰⁶

Konuşmanın ardından güvenoylamasına geçilmesi gerekirken, Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey kürsüye gelerek, Padişahın, Kanûn-ı Esâsî'nin 7. maddesine dayanarak Meclis'i feshettiğine dair iradesini okudu.¹⁰⁷ Padişah, meclisin hükümete karşı takındığı tavrın sadece İttihâtçı hareketi olduğunu, “Veliy-yi nimetlerine karşı (rüesa-i ittihâta) bir eser-i vefa göstermek istediklerini” düşünüyordu.¹⁰⁸ İşgal devletleri de bu meclisin İttihât ve Terakkî yanlısı olduğu, meşru seçimle iş başına

---

¹⁰⁴ Şimşir, a.g.e., 1985, s:25

¹⁰⁵ Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesine göre Osmanlı askerlerinin Kars, Ardahan, Batum yöresinden çekilmesiyle bölge Ermeni işgaline açık hale geldi. Evliye-i Selase ileri gelenleri 5 Kasım 1918'de Kars Millî İslâm Şûrâsı adıyla örgütlendiler. 14 Kasım'da yapılan kongrede Millî İslâm Şûrâsı Merkez-i Umumisi adıyla bir hükümet oluşturuldu. Bu yerel hükümet 18 Ocak 1919'da Cenubî Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi adını aldı. Kabul edilen Anayasaya göre Hükümet'in resmi dili, Türkçe, bayrağı ayyıldızlı, üç renkli olacak, 18 yaşını doldurmuş bütün erkekler oy kullanabilecekti. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne*, c.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s:26, 99

¹⁰⁶ Menteşe, a.g.e.,s:73

¹⁰⁷ *Tasvîr-i Efkâr*, “Meclis-i Mebusan'ın Dünkü Son İçtima'ı ve Feshi”, 22 Aralık 1918, (22 Kanun-ı Evvel 1334), s:1, *Vakit*, 22 Aralık 1918, (22 Kanun-ı Evvel 1334), s:1.

¹⁰⁸ Türkgeldi, *Görüp ...*, s:167-168

gelmediği iddiasıyla Padişahı sıkıştırıyorlardı.¹⁰⁹ İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Yardımcısı Amiral Webb, Londra'ya meclisin feshini IV. Mehmet Vahdettin'in İttihât ve Terakkî'ye karşı bir hareketi olarak bildirdi.¹¹⁰ Ebuzziya Tevfik, Meclis'in feshi üzerine sessiz kalınamayacağını, gelen tepkilere karşı Tevfik Paşa Hükümetinin "sakamet-i zahir" bir yol takip etmeye kalkarsa, iktidarı kaybedeceğini öngörüyordu.¹¹¹

1.2. KARA LİSTELER

İngilizler 1919 yılı Ocak ayından itibaren sürekli suçlu listeleri hazırladılar. "Kara Liste" deyiimi ise ilk kez 17 Ocak 1919 tarihinde İngilizler tarafından kullanıldı. Bundan önce hazırlanan "Suçlu Türkler" listelerine resmen bu ad verilmemişti. Paris Barış Konferansı'nda Mr. Balfour'un yardımcılığını yapan Louis Mallet, 17 Ocak'ta İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda Ermeni kırımından, Ermenilere, Rumlara, Hıristiyan Nestorilere zorbalıktan, savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık Türklerin cezalandırılacaklarını bildirmiş, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın kara listeler hazırlanmasını önermişti.¹¹² İstenen listelerin bir bölümü Yüksek Komiserlikçe, bir bölümü de İngiliz Askerî makamlarınca hazırlanmıştır.

---

¹⁰⁹ Okyar, a.g.e., s:266

¹¹⁰ Jaeschke, *Türk ...*, c.I, s:11

¹¹¹ Ebuzziya Zade, "Fesihten Sonra", *Tasvîr-i Efkâr*, 23 Aralık 1918, (23 Kanun-ı Evvel 1334), s:1

¹¹² Şimşir, a.g.e., s:50

1.2.1. İNGİLİZLERİN HAZIRLADIĞI KARA LİSTELER

İngilizler, sorunsuz bir şekilde işgalleri sürdürebilmek için kilit noktadaki kişileri yakalayıp susturma yolunu seçmişlerdi. Bir “sömürge valisi” gibi davranan, suçlu kişileri yakalatmak, bunları Müttefik askerî makamlarına teslim ettirmek ve yargılatmak isteyen Amiral Calthorpe, İngilizlere her türlü iyi niyeti gösteriyorsa da emirlerine uymayan Türk Hükümetini, protesto edip durmanın yararsız olduğunu, Ermenilere karşı saldırgan davranışların devam ettiğini, Kafkasya’da, Kilikya’da mütarekeye uyulmadığını 2 Ocak’ta Londra’ya yazdı. Aleyhinde delil bulunduğu sanılan kimselerin hemen yakalanıp, İtilâf askerî makamlarına teslimini talep etme yetkisinin kendisine verilmesini istedi.¹¹³

Padişah ve Hükümet eski düşmanları İttihâdçılara karşı sert eyleme geçmek arzusundaydılar. Türklerin bazıları yakalanınca geri kalanlar yıldırılmış olacak ve Mütarekenin uygulanması kolaylaşacaktı. İngilizlerin istediği her şahsın cezalandırılmasına hazır olan Padişah, yalnız geniş ölçüde harekete geçildiği takdirde bunun bir ihtilali kamçılacağından, kendisinin tahtından atılacağından ve belki de öldürüleceğinden korkuyordu. Zor durumda kalırsa Müttefiklerin yardım edip etmeyeceğini bilmek istiyordu.¹¹⁴

Amiral Calthorpe vasıtasıyla İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na iletilen bu mesaj; İttihâd ve Terakkî Komitesi’ne karşı fazla bir şey yapabilecek güçte olmasa da, Padişahın, daha sonra İngiltere’nin işine yarayan bir dost olabileceği şeklinde değerlendirilmişti.¹¹⁵

---

¹¹³ Şimşir, a.g.e., s:27

¹¹⁴ Calthorpe’un 10.1.1919 tarihli raporu. Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:174

¹¹⁵ Şimşir, a.g.e., s:33

“Türk Savaş Suçluları” kavramı içine mütareke uygulamasına karşı gelmenin yanı sıra savaş içinde İngiliz tutsaklarına kötü davranmak ve Ermeni kırımından (katliam) sorumlu olmak da eklendi. İngiliz Yüksek Komiseri, 7 Ocak günü Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ile görüştü ve İngiltere’nin kırım suçluların en sert biçimde cezalandırmaya kararlı olduğunu bildirdi. Mustafa Reşit Paşa, İngilizlerle aynı fikirde olduklarını, Ermeni kırımı konusunda kurulan sıkıyönetim mahkemesinin suçluları yargılamaya başladığını, biraz zaman bahşedilirse adaletin yerini bulacağını, yalnız İttihâçlıların buna karşı olduğunu söyledi.¹¹⁶ İttihâçlı nefreti, Osmanlı Hariciye Nazırı’nı düşmanla işbirliğine gidecek kadar körleştirmişti.

İngiliz savaş tutsaklarına kötü davrananlarla ilgili listeler, İngiliz Baş savcılığının Savaş Tutsakları Dairesi’ne, öteki suçlarla ilgili listeler Türkiye’deki İngiliz Yüksek Komiserliği’ne iletiliyordu. “Mukaddes kurban”¹¹⁷ rolünü iyi oynayan Ermeni ve Rumlar ile İngilizci Türklerden gelen ihbarlarla listeler oluşturuldu. İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği’nde Ermeni-Rum Şubesi adını taşıyan kara liste hazırlamakla görevli bir birim dahi vardı.¹¹⁸

“Türk’e çok sert bir ders vermek gerek”tiğini¹¹⁹ düşünen İngiltere, ilk kara listesini, 15 Ocak tarihinde İstanbul, Bağdat ve Kahire’deki İngiliz Başkumandanlarına verdi. Bu dokuz Türk komutanının adları ve suçları şöyledir:

“Nuri Paşa: Kafkasya’da Eski İslâm Ordusu Komutanı. Azerbaycan’a asker sokmak, Ermenilere zorbalık etmekten suçludur.

Mürsel Paşa (General Mürsel Bakû): Kafkasya’da Azerbaycan Kuvvetleri Komutanı. Nuri Paşa’yı desteklemek, Türk ordusunun geri çekilmesini geciktirmekle suçlanmaktadır.

---

¹¹⁶ Şimşir, a.g.e., s:32

¹¹⁷ Akyüz,a.g.e., s:86-89

¹¹⁸ Şimşir, a.g.e., s:51

¹¹⁹ İngilizlerin Karadeniz Orduları Başkomutanı General Sir George F. Milne’nin 12.01.1919 tarihli sözü. Gürel, a.g.e., s:115

Şevki Paşa (Yakup Şevki Subaşı Paşa): Kafkasya’da Dokuzuncu Ordu Komutanı. Ermenilere, Ukraynalılara zorbalık etmek ve geri çekilmeyi geciktirmekle suçlanmaktadır.

Nihat Paşa (Anılmış): Pozantı’da İkinci Ordu Komutanı. Mülki makamları ayaklanmaya kışkırtmak, Kilikya’yı boşaltmamakla suçludur.

Ali İhsan Paşa (Sabis): Mezopotamya’da Altıncı Ordu Komutanı. Cerablus’ta İngiliz Komutanına hakaret etmekten ve yağmacılıktan suçludur.

Fahri Paşa (General Fahrettin Türkan): Hicaz Ordusu Komutanı. Teslim olmamakla suçlanmaktadır.

Galip Paşa: Yemen’de Kırkıncı Tümen Komutanı. Teslim olmuyor.

Tevfik Paşa: Yemen’de Yedinci Kolordu Komutanı. Teslim olmuyor. Asir’deki 23. Kolordu Komutanı da teslim olmuyor.”¹²⁰

İngiliz makamları, 23 Ocak-20 Nisan 1919 tarihleri arasındaki dönemde toplam 223 kişinin adını İstanbul Hükümetlerine verdiler. İngiliz arşivinde saklanan resmi kara listelerde sayı bu kadardır. Ancak özellikle Kars-Ardahan-Batum bölgesinde bizzat İngilizlerce yakalanan Türk komutanları bu listelerde yer almamaktadır.¹²¹

*Mustafa Kemal Paşa, Yaveri Cevat Bey (Gürer), Yarbay Kel Ali (Çetinkaya), Halil Paşa (Killi), Kazım Karabekir Paşa, İsmet Bey (İnönü)*¹²² gibi Milli Mücadele’nin önemli isimleri 28 Şubat 1919 tarihli kara listede yer aldı. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’da bulunan ve azledilip sürülecek kişilerin başındadır. İngilizlerin yazışmalar sırasında fazla zaman kaybetmesi nedeniyle, Anadolu’ya geçmesi engellenememiş, Anadolu’ya geçtikten sonra ise yakalanması mümkün olmamıştır.

Yazılı listelerin yanı sıra sözlü olarak da suçlu isimleri Türk makamlarına iletilmiştir. İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmakla suçlu kişilerin adları Türk makamlarına resmen verilirken, tutuklatmak istedikleri diğer isimleri gayri resmi yolla sözlü olarak bildirmişlerdi. Bu iş için de “Türkiye’de en çok nefret edilen

¹²⁰ Şimşir, a.g.e., s:30

¹²¹ Şimşir, a.g.e., s:68 - 69

¹²² Şimşir, a.g.e., s:53

İngiliz”¹²³ Andrew Ryan görevlendirilmişti. Andrew Ryan, Ermeni-Rum Şubesi Başkanı, İngiliz baş tercümanı ve Yüksek Komiserliğin iki numaralı adamı idi. Kara listelerin çoğunu hazırlayan Ryan, daha önce 1899-1914 yıllarında Türkiye’de görev yapmıştı.

Yakalanmaları istenen 100 kişinin adı 23 Ocak-14 Mart 1919 arasında Türk makamlarına bildirildi. İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan bu isimler arasında Alman subayları da bulunuyordu. Listede Musul’da 13. Kolordu Komutanı *Ali Sami Paşa*, Kolordu Komutanlarından *Nurettin Paşa*, İstanbul Mevki Komutanı *Cevat Bey*, Ankara Komutanı *Fevzi Bey*, Musul Komutanı *İsmail Hakkı Bey*, Eskişehir Tutsaklar Kampı Komutanı *Cebel Bey*, Afyon Komutanı *Mazlum Bey*, Rasülayn Komutanı *Albay Tevfik Bey*, İstanbul Tutsaklar Kampı Komutanı *Albay Kemal Bey*, Yozgat Komutanı *Kazım Bey*, İstanbul Askerî Hapishane Komutanı *Cemal Bey* gibi 37 Türk subayı vardı. Subayların çoğunun rütbelerini yanlış yazılmıştı. Adları bilinmeyen bazı subaylar görevleriyle anılmışlardı.¹²⁴

Ermeni kırımını suçlusunu 61 kişi 15 Mart–7 Nisan arasındaki listede yer aldı. İngiliz Yüksek Komiser Vekili, bu listeden önce, yalnız savaş tutsaklarına kötü davrananlar ile iki Diyarbakır Mebusunun tutuklanmalarını resmen istediğini; ama özel yollarla Ermeni kırımını sanığı bir çok kimseyi de tutuklattığını bildirmişti. Bunların çoğu dönemin iktidar partisi İttihât ve Terakkî üyeleridir ve “kırım sorumluluğunu paylaşmaları gerek”mektedir. Ermenilere zulmetmek suçuyla “tüm Türklerin toptan idam edilmesi gerektiğini” düşünen İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb, “hem son Türk İmparatorluğunu parçalayarak milletin cezalandırılmasını, hem de yüksek görevlileri ibret için yargılayarak kişilerin

---

¹²³ Şimşir, a.g.e., s:51

¹²⁴ Şimşir, a.g.e., s:69

cezalandırılmasını” öneriyordu.¹²⁵ Daha fazla kişi yakalatmaya devam edeceği müjdesini veriyordu.

Londra’ya gönderilen 7 Nisan tarihli büyük kara listede, önemli devlet adamları, Nazırlar, mebuslar, valiler, İttihât ve Terakkî üyeleri ve komutanlar bulunuyordu. Bu kişilerin kimlikleri ve suçları şöyledir:

“Abdülkadir Paşa: Mardin İttihât ve Terakkî Reisi. Kendisi aleyhinde Halepli Katolik Ermeni Doktor Fardjalian tanıklık ediyor.

Ahmet Ağaoğlu veya Ahmet Ağayef: Alman beslemesi “Tercüman-ı Hakikat” gazetesinde kırımı teşvik edip savundu. (Şimdi hapiste)

Ahmet Nesimi Bey: 1915’te İttihât ve Terakkî Merkez Komitesi ve Kabine üyesi olması dolayısıyla kırımdan sorumludur.

Ali Münif Bey: Lübnan Umumi Valisi, halkı aç bıraktı. Kırım zamanında Talat’ın (Paşa) Dahiliye Nezareti’nde Müsteşardı.

Ali Nazmi: Ankara savcısı, İttihât ve Terakkî üyesi, Kırşehir’de kırım hazırladı. Kendisi aleyhinde Aram Forbikian ile Agop Terzi tanıklık ediyorlar.

Dr. Mehmet Asaf: Adana’da gezici hükümet tabibi. Kendisi aleyhinde Sisak Nalbantyan ile Azniv Sayatyan tanıklık ediyorlar.

Atıf Bey: Kırım sırasında Ankara Valisi.

Bedri Bey: 1915 kırım sırasında Mardin Mutasarrıfı.

Binbaşı Burhanettin: Eski Kırşehir Komutanı, şimdi Beşiktaş’ta. Kendisi aleyhinde Aram Forbikian ile Agop tanıklık ediyorlar.

Kaymakam Kadri (Hafız Necipzade): Kırım sırasında Palu Kaymakamı’ydı.

Cevdet Bey: Eski Van Valisi, şimdi İzmir’de. Amerikalılar tanıklık ediyorlar. Enver’in (Paşa) kayınbiraderi.

Feyzi Bey: Diyarbakır Mebusu. Şimdi tutuklu.

Gani Bey: Sivas kırımında Muammer’e yardım etti. Oranın İttihâtçı temsilcisi. Ohannes Kantar’ın tanıklığı.

Hacı İlyas: Muş Mebusu, şimdi Beşiktaş’ta. Sisak Nalbantyan ile Azniv Sayatyan tanıklık ediyorlar.

Dr. Hacı Mehmet Efendi: Harput Mebusu. Kendisini Amerikan misyoneri Mr. Riggs suçluyor.

Halit Bey (Hacı Tahir Paşa’nın oğlu): Erzincan Mebusu. Ermeni Patrikhanesi’nce suçlanıyor.

Halil Bey: 1915’te Devlet Şurası Reisi olması dolayısıyla kırımda sorumluluk payı vardır. Şimdi tutuklu.

Hilmi Bey: Eski Kırşehir Mutasarrıfı. Aram Forbikian ile Agop Terzi tanıklık ediyorlar.

İbrahim Bey: 1915’te Adliye Nazırı’ydı, kırım sorumluluğunda payı vardır.

---

¹²⁵ Gürel, a.g.e., s:102

İhsan Bey: 1916/17 yıllarında Samsun Örfi İdare Mahkeme Reisi. Stylianos Papadopulos ile George Maurides kendisi aleyhinde tanıklık ediyorlar.

İsmail Canbulat: Eski İstanbul Mebusu, kırım sırasında polis müdürüydü. Şimdi hapiste.

İsmail Hakkı: 1915/16 kırım sırasında Adana Valisi'ydi.

Hayri Efendi: 1915'te Şeyhülislâm'dı, kırım sorumluluğunda payı vardır.

Prof. Kazım Bey: Şimdi İzmir Sultanisi Müdürü. Aram Forbikian ile Agop Terzi tanıklık ediyorlar.

Mithat Şükrü Bey: Kırım sırasında İttihât ve Terakkî Umumi Katibi'ydi, bu bakımdan sorumluluğu paylaşması gerekir.

Muammer Bey: Eski Sivas Valisi. Kırırında sorumluluğu var. Şimdi hapiste.

Mustafa Şerif Bey: 1915/16'da Ticaret Nazırı'ydı ve sorumluluğu paylaşması gerekir.

Oğuz Cemal Bey: İleri gelen İttihâtçılardan. Ermeni Patrikhanesi Katibi Mr. Garabetyan tanıklık ediyor.

Rafet veya Rifat Paşa: Eski Samsun Askerî Valisi. Stylianos Papadopulos ve Yorghias Mavrides tanıklık ediyorlar.

Sabit Bey: Harput Valisi, şimdi tutuklu. Amerikan misyoneri Mr. Riggs kendisini suçluyor.

Sait Halim Paşa: Eski Sadrazam, şimdi tutuklu. 1915/17 yıllarının sadrazamı olarak sorumluluğu paylaşması gerekir.

Şükrü Bey: 1915'te Maarif Nazırı'ydı ve kırım sorumluluğunu paylaşması gerekir.

Erzurum Valisi *Tahsin Bey*, Tekirdağ Kaymakamı *Zekeriya Bey*, Dr. *Süleyman Numan Paşa*, Diyarbakır Mebusları *Feyzi ve Zülfi Beyler*, Urfa Mebusları *Mahmut Nedim Bey ve Şeyh Saffet Efendi*, Ankara Valisi *Atıf Bey*, Edirne Valisi *Zekeriya Bey*, Kayseri Mutasarrıfı *Zekai Bey*, Amasya Mutasarrıfı *Süreyya Bey*¹²⁶ gibi birçok mebus ve mülki amir listede yer almıştı.

Listedeki kimselerin suçlarına dair açık kanıtlar sunulmamış, sadece “kırım sorumluluğunu paylaşması gerekir” demekle yetinilmişti. Nazır konumunda olmayan kimseleri de yalancı tanıklarla suçlamışlardı. Öyle ki yapılanları kılıfına uydurmaya çalışmamışlar, farklı illerde işlenmiş suçlar için aynı isimleri tanık göstermişlerdi.

Nisan ayında İngilizler tarafından, Damat Ferit Paşa Hükümetine iki kara liste daha verildi. 9 Nisan tarihli 12 kişilik listede tanınmış kimseler yoktu. İzmit ve Adapazarı bölgesinde yaşayan suçluların yakalanması istenmişti.

---

¹²⁶ Şimşir, a.g.e., s:71-73

Subaylardan oluşan 44 kişilik bir liste 17 Nisan'da verildi. İngiliz tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan bu 44 kişinin içinde iki albay ve daha küçük rütbeli subayların adları bulunuyordu. Listedeki tek sivil Kayseri Valisi *Mustafa Zeki Bey*'di.¹²⁷

Listeler hazırlanırken zaman bakımından bir sınırlama getirilmemişti. Balkan Savaşı sırasında suç işlemiş olanlar, Bâb-ı Âlî baskınına karışanlar ve hatta kırk yıl önceki suçlardan sorumlu olanlar için dahi kara listeler hazırlanmıştı. İngilizler, mantık ve hukuk sınırlarını zorlamışlardı.

İngilizler 1919 yılı boyunca ve 1920 yılı başlarında liste hazırlamaya devam ettiler. Aralık ayında İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan Ankara, Musul, Nusaybin tutsak kamplarında, Seraskerlik Cezaevinde, Taşkılla Hastanesi'nde görev yapmış 37 kişi bu listede yer almıştı. Bir kısmı çoktan Malta'ya sürülmüş, bir kısmı ise henüz yakalanmamıştı.¹²⁸

Yüksek Komiserlik, 12 Şubat 1920 günü farklı suç gruplarından oluşan üç kara listeyi Hükümetine sundu. A) İngiliz savaş tutsaklarına zorbalık eden (18 Kişi), B) Türkiye Hıristiyanlarına zorbalık eden (130 Kişi) ve C) Mütareke anlaşmasını çiğneyen (9 Kişi), 157 kişi listelerde yer almıştı. Barış antlaşması imzalanınca kurulacak bir İtilâf mahkemesinde yargılanacak bu kişilere her geçen gün yeni isimler ekleniyordu. 16 Mayıs'ta B listesine 17 kişi daha eklendi. Listedeki isimlerin İstanbul Hükümeti tarafından teslim edilmesini bekleme niyetinde olmayan İngiltere, içlerinden yakalayabildiği kadarını yakalamayı tercih edecekti.¹²⁹

---

¹²⁷ Şimşir, a.g.e., s:73

¹²⁸ Şimşir, a.g.e., s:220-221

¹²⁹ Şimşir, a.g.e., s:222-224

1.2.2. FRANSIZLARIN VE AMERİKALILARIN HAZIRLADIĞI KARA LİSTELER

Padişah, İstanbul Hükümeti ve İngilizler sürekli kara listeler hazırlarken Fransızlar ve Amerikalılar da liste hazırlamadan edemezler.

Fransızlar, 12 Şubat 1919 tarihinde 12 kişilik bir kara listeyi Tevfik Paşa Hükümetine vermişlerdi. O dönemde dikkate alınmayan liste, Damat Ferit Paşa iktidara gelir gelmez işleme konu ve tutuklamalara başlandı. Fransız kara listesinde şu isimler bulunuyordu:

*“Sait Halim Paşa, eski Sadrazam; Hayri Efendi, eski Şeyhülislâm; Cavit Bey, eski Maliye Nazırı; İbrahim Bey, eski Adliye Nazırı; Şükrü Bey, eski Maarif Nazırı; Nesimi Bey, eski Hariciye Nazırı; Halil Bey, eski Adliye Nazırı ve Meclis Reisi; Topal Rifat Bey, eski Ayan Reisi; Ali Münif Bey, eski Lübnan Valisi; Hoca Ali Galip, eski Mebus; Ömer Naci, İttihâdçuların ileri gelenlerinden ve Yunus Nadi, gazeteci.”*¹³⁰

Listedeki kimselerin suçları belirtilmemişti. Yunus Nadi ve Ömer Naci dışındaki isimler İngiliz listelerinde de yer alıyordu.

Lord Curzon, 14 Şubat günü Londra’daki Amerikan Büyükelçisi John W. Davis’e bir nota göndererek, İngiliz savaş suçlularına kötü davranmış Türk görevlileri hakkında bilgi istedi. 16 Nisan 1919 tarihinde İngilizlere gönderdikleri isimlerle Amerikalılar da “Türk Savaş Suçluları” listelerinin hazırlanmasına katkıda bulundular. Amerikan listesindeki kimselerin adları ve suçları şöyledir:

“Süleyman Numan Paşa: Taşkışla barakalarında görevli askerî doktor olarak İngiliz tutsaklarına iyi bakmamış. Tutsakların bağlanmaları için 1915 baharında buyruk vermiş. Tutsakların ziyaret edilmelerini iki ay süreyle yasaklamış. Taşkışla barakaları “gayrı insani” imiş. Paşanın kendisi “Prusya ilkeleri ile dolu” imiş.

---

¹³⁰ Şimşir, a.g.e., s:75

Seyfi Bey: Harbiye Nezareti'nde İstihbarat Şefi bulunduğu sırada, tutsakları ziyaret etmek isteyen Amerikan elçiliğinin başvurularına aldırış etmemiş. Tutsakların acı çekmelerine neden olmuş...

Şükrü Bey: 1916–17 yıllarında Maarif Nazırı iken Türkiye'deki Müttefik dini ve eğitim kurumlarına zarar vermiş ve 1916 yılında Fransa Büyükelçiliği kilisesine el koydurmuş.

Atıf Bey: 1915–16 yıllarında Ankara Valisi iken İttihâdçuların “en acımasız ajanlarından biri” olarak Ermeni kırımına adı karışmış.

Konya Valisi: (Adı bilinmiyor) 1916 yılında küçük bir tutsak kafilesine kötü davranmış. Aynı kabile Bağdat demiryolu görevlilerinin de sert davranışlarına uğramış.”¹³¹

Listede yer alanlar tutuklandı. Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bunların cezaevinden kaçmaları ya da olacak bir hükümet darbesiyle kurtulacakları ihtimaline karşı tutukluları Türk makamlarının elimden almayı planlıyorlardı. Yalnız eski Maarif Nazırı Şükrü Bey'in, daha çok Fransızların çıkarlarını baltaladığı için Fransızlara teslim edilebileceği düşünülüyordu.

---

¹³¹ Şimşir, a.g.e., s:74

II. BÖLÜM

TÜRK SAVAŞ SUÇLULARININ TUTUKLANMALARI VE

YARGILANMALARI

2.1. BEKİRAĞA BÖLÜĞÜ'NDE

Bekirağa Bölüğü diye anılan yer şimdiki İstanbul Üniversitesi Hukuk ve Tıp Fakülteleri avlusundaki binadır. İstibdat ve Meşrutiyet devirlerinin siyasi zindanı Bekirağa Bölüğü, Sultan Abdülhamit'in düşmanlarını zararsız hale getirmek suretiyle kendisini emniyete aldığı, Meşrutiyet sonrasında onun en gözde adamlarını, daha sonra İttihât ve Terakkî düşmanlarını, nihayetinde İttihâtçıların belli başlılarını misafir etmiştir. Adını, 1908'den önce bu hapisaneyi yöneten, zalimliğiyle ve tutuklulara yaptığı işkencelerle tanınan Bekir Ağa'dan almıştı. Hariciye Nezareti'nin müştemilatı sıfatıyla inşa edilen bu bina, 31 Mart olayından sonra siyasi mahkumların toplandığı ve işkence gördüğü yerdir.¹³²

2.1.1. TEVFİK PAŞA HÜKÜMETLERİ SIRASINDAKİ

TUTUKLAMALAR

Osmanlı ileri gelenleri, fırsat buldukça, İttihat ve Terakki'nin Almanya ile yaptığı ittifakın Osmanlı Devleti'ni felaketsel sürüklediği görüşünü ortaya atmışlar, böylece İtilaf Devletleri'ne özellikle İngiltere'ye hoş görünerek, barış şartlarının hafifletilebileceğini düşünmüşlerdi.

---

¹³² Feridun Kandemir, “*Eski Politikacıların Korkunç Tevkifhanesi Bekirağa Bölüğü*”, Resimli Tarih Mecmuası, c.VI, sayı. 66, s:3882-3883

İngilizlerden çok İttihâtcı avına meraklı olan Padişah, 23 Kasım 1918’de Daily Mail gazetesi muhabiri G. Ward Price’a, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesindeki bütün suçun zamanın hükümetinde olduğunu, o zaman saltanat makamında kendisi bulunsaydı “bu elem verici sonucun” meydana gelmeyeceği beyanatını veren Padişah Vahdettin, “Ermenilere reva görülen muamelelerden” üzüntü duyduğu, suçluların en ağır şekilde cezalandırılmaları için emir verdiğini, kendisinin ve babasının “İngiliz hayranı” olduğunun unutulmamasını, Osmanlı ve İngiltere arasındaki dostça ilişkileri güçlendirmek için bütün gücüyle çalışacağını söylemişti.¹³³ Veliâht Abdülmecit Efendi de Vahdettinle aynı çizgi de bir beyanat vermişti: “Biz Türkler İngiliz-Fransız terbiyesi aldık. Memleketimizin bütün yükselmesini bizi Kırım Savaşı’ndan kurtarmış olan ve menfaatlari bizim menfaatimizle uyan İngiltere ve Fransa’ya borçluyuz.”¹³⁴ Kısa süre sonra bir Fransız gazetesine demeç veren Abdülmecit Efendi daha sert kelimelerle İttihat ve Terakki’yi suçlamıştı. Balkan savaşı’nda darbe yenildiği halde, “beş altı sefil” yüzünden ülkenin maceraya atıldığını, İngiltere ve Fransa’ya bağlı olan ülkenin Almanya’nın oyuncağı olduğunu söylüyordu.¹³⁵

Refi Cevat, Alemdar gazetesindeki 6 Ocak tarihli yazısında ülkenin menfaatinin İngiltere’nin müttefikleriyle Osmanlı’ya karşı güdecekleri siyasette olduğunu yazmış, şimdiye kadar siyasetin hiçbir safhasında İngiltere’nin iflas etmediğini hatırlatmıştı.¹³⁶

---

¹³³ Simavi, a.g.e., s:291-293

¹³⁴ “Veliâht Hazretlerinin Beyanati”, *Alemdar*, 18 Aralık 1918, (18 Kanun-ı Evvel 1334), s:1

¹³⁵ “Veliâht Hazretlerinin Beyanati”, *Alemdar*, 26 Şubat 1919, (1335), s:1

¹³⁶ Refi Cevat, “Osmanlı Devleti’nin Menfaati”, *Alemdar*, 6 Ocak 1919 (6 Kanun-ı Sani 1335), s:1

Tevfik Paşa, siyasetini sertleştirmek amacıyla kabinesindeki bazı isimleri değiştirmek için 12 Ocak 1919 günü istifa etti.¹³⁷ Yeni kurduğu kabinedeki en önemli isim Dahiliye Nezareti'ne getirilen, sarayın doğrudan doğruya buyruğundaki İzzet Paşa oldu. Tutuklu listelerinin hazırlanmasında İngilizlerle birlikte çalışan ve onlardan direktif alan¹³⁸ İzzet Bey, İngilizlerin kabinedeki adamı olarak sık sık İngiltere Büyükelçiliği'ne gidiyor, Baş Tercüman Ryan ile görüşüyordu.¹³⁹ Görünürde memleketi işgal etmedikleri halde İtilâf Devletleri, valileri tayin ediyor veya görevlerinden uzaklaştırıyor, polisleri yönetiyor, basını denetliyor, zindanlara giderek Rum ve Ermeni tutukluları işledikleri suçlara aldırmaksızın serbest bırakıyorlardı. Demiryollarını kontrol ediyorlardı.¹⁴⁰

Kabine değişikliğinden kısa süre sonra İstanbul Hükümeti tutuklamalara başladı.¹⁴¹ Aranılan kişiler bulunmuyorsa mahalli jandarma kuvvetlerine gizli bir şifre ile bildirilip, tutuklanması ve firarlarına meydan verilmemesi sağlanıyordu.¹⁴²

İngilizler şimdiye kadar sadece Mütareke suçlusu Türk komutanlarını tutuklamışlar, sivillere dokunmamışlardı. Amiral Calthorpe, harekete geçmek için Londra'dan talimat beklerken, Padişah ve hükümetine İngiliz ajanlarının jurnallerini iletliyordu. Sadrazam yakalananlara dair İngilizlere izahatta bulunuyor, hazırlanan kara listeleri onlara gösterip fikir alıyordu.

---

¹³⁷ Danişmend, a.g.e., s:455

¹³⁸ Akşin, *İstanbul ...*, c.I, s:154-156

¹³⁹ Muhtelit Mütareke Komisyonu Reisi Galip Kemalî (Söylemezoğlu), İngiltere Büyükelçiliği'ne her gidişinde, İzzet Bey'i orada gördüğünü belirtmektedir. Söylemezoğlu, a.g.e., s:94

¹⁴⁰ Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Mondros Birakışması'ndan BMM'nin Açılışına Kadar**, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s:44

¹⁴¹ 31 Kasım 1918'de, 150 kadar İttihâtcının evinin dehşet yaratacak bir hava içinde abluka edildiğini ve sonra da tutuklamaların başladığını yazmaktadır. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, (Yay. Haz. Erol Şadi Erdirinç), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997, s:409-410

¹⁴² Ata, a.g.e., s:87

Ocak ayı içinde, İstanbul Hükümeti tutuklamaları hızlandırdı. 24 Ocak tarihinde Amiral Calthorpe, Londra'ya İstanbul Hükümeti'nin 160 ile 200 kişiyi tutukladığını, fakat bu sayının abartı olabileceğini bildirdi. "Padişahın pısrıklığı" yüzünden yakalanmaların geciktiğini, yakında suçlulara bir "yumruk indirileceğini" söylüyordu. Calthorpe, kendiliğinden eyleme geçmesi için Osmanlı Dahiliye Nazırı'na cesaret veriyor, haber toplayarak kendisine yardımcı oluyordu.¹⁴³

İstanbul'da tutuklamalar başlarken, Londra'da, 23 Ocak günü "Türk Savaş Suçluları" konusunda İngiltere planını belirleyecek bir toplantı yapıldı. "Mütareke hükümlerinin Türkiye Tarafından Uygulanması Konusunda Konferans" adını taşıyan bu toplantıda, öncelikle kimi Mütareke maddelerinin uygulanmasında Türklerin zorluk çıkardığı konuşuldu. Özellikle Mütarekenin öngördüğü Türkiye'nin stratejik noktalarının işgal edilebileceğine dair yedinci maddenin uygulanmadığı saptandı.

İkinci olarak suçlu Türklerin tutuklanıp cezalandırılması konusu görüşüldü. Batum, Suriye ve Mezopotamya'da kurulacak İngiliz askerî mahkemelerinde, suçluların yargılanacağı açıklandı. Ancak Müttefiklerin fiili işgali dışında kalan yerlerde tutuklanan kişilerin, uluslararası hukuk kurallarına göre bu mahkemelerde yargılanamayacakları, bu nedenle Malta'ya sürülmeleri gündeme geldi.

İngiliz Yüksek Komiserliği'ne verilmek üzere hazırlanacak talimat taslağı bu toplantıda belirlendi. Taslakta, suçluların İtilâf Devletleri'ne teslim edilmesi istenmiş, aksi taktirde sorumlu Nazırların Malta'ya sürülecekleri, İstanbul'un dahi işgal edileceği belirtilmişti. Fakat İngiltere Dışişleri Bakanlığı, gözdağı vermeyi gerekli görmedi ve bu maddeyi değiştirdi. Zaten Padişah ve Hükümet, İngilizlerle işbirliği içindeydi.

---

¹⁴³ Şimşir, a.g.e., s:35

233 sayılı telgrafla talimatnâme, 5 Şubat 1919 günü İstanbul Yüksek Komiserliği'ne iletildi. Bu telgraf, Türk savaş suçluları ve Malta sürgünleri konusunda temel İngiliz belgelerinden biridir. 1919–1920 yıllarındaki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin her türlü faaliyeti bu talimatnâmeye dayanmıştır. Türk ileri gelenleri bu talimata göre tutuklanıp Malta'ya sürülmüştür.¹⁴⁴ Lord Curzon'un, Amiral Calthorpe'a 5 Şubat 1919 günü gönderdiği talimatın tam metni şöyledir:

“158 ve 170 sayılı telgrafınızdan anladığıma göre, Türk Hükümetini arzuladığımız yönde harekete geçirmek için herhangi bir baskıya gerek yoktur. (Sadece) kendisine destek vaadinde bulunmamız yetecektir.

O halde, aşağıdaki nedenlerden dolayı, sizce yada ilgili komutanlarca teslim alınmaları gerekli görülecek Türk subayları ile görevlilerinin size yada en yakın Müttefik komutanına teslim edilmeleri için hemen harekete geçmesi yönünde Türk Hükümetine talimat vermelisiniz:

- 1 – Mütareke hükümlerine uymakta kusur etmek;
- 2 – Mütareke hükümlerinin uygulanmasına engel olmak;
- 3 – İngiliz komutanlarına, subaylarına hakaret etmek;
- 4 – Tutsaklara kötü davranmak;
- 5 – Gerek Türkiye'de, gerek Kafkasya'da, Ermenilere ya da öteki ırklara karşı zorbalık etmek;
- 6 – Malların yağmasına, yok edilmesine katılmak;
- 7 – Savaş yasalarıyla törelerini çiğnemek.

İşgal altındaki topraklarda ya da Kafkasya'da suç işlemiş olan Türkleri yargılamak üzere, Kafkasya'da, Irak'ta, Suriye'de askerî mahkemeler kurulmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Müttefik işgali dışında kalan topraklarında yukarıdaki suçlardan sanık Türklere gelince bunların Türk makamlarınca yargılanıp cezalandırılmasına İngiltere Hükümeti razı olamaz. O bakımdan, bu gibi suçluların, Malta tutsak kampına sürülmek, Müttefiklerin daha sonra verecekleri karara göre yargılanıp cezalandırılmak üzere, bize teslim edilmeleri için direnmeniz gerekir. Usul konusunda henüz bir kara alınmış değildir, ama bu sorun Paris'te (Barış Konferansı'nda) görüşülecektir.

158 sayılı telgrafınızın son fıkrasında önerdiğiniz gibi kendisini destekleyeceğimiz konusunda Padişaha güvence veriniz.

Yukarıdaki noktalar Başkomutana da bildirildi.”¹⁴⁵

¹⁴⁴ Şimşir, a.g.e., s:37

¹⁴⁵Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı “Türk Savaş Suçluları” Dosyası*, (Çev. Jülide Değirmenciler), Belge Yayınları, İstanbul, 2007, s:xviii

İşgal altındaki bölgelerde tutuklananları İngiliz askerî mahkemeleri yargılamayı sürdürecektir; işgal altında olmayan bölgelerdeki suçluları ise Türk Hükümeti yakalayıp, İstanbul’da gözaltına tutacaktı.

İngiliz planına ilk tepki İngiltere’nin müttefiki, sömürgeci ve emperyalist Fransa’dan geldi. Amiral Calthorpe, Lord Corzon’dan aldığı talimatı İstanbul Hükümetine vermeden önce İstanbul’daki Fransız Yüksek Komiseri General Franchet d’Esperey’e gösterdi. General denetimli, sınırlı dahi olsa Osmanlı Devleti’nin yargı yetkisi olduğu görüşündeydi. 11 Şubat tarihinde, savaş tutsaklarına ve Ermenilere kötü davranan ve bir anlamda savaş yasalarını çiğneyen suçluların cezalandırılması konusunda kendisiyle mutabık bulunduğunu, fakat Osmanlı İmparatorluğu’nun işgal altında bulunmayan bölgelerinde suçluların araştırılması, yargılanması ve cezalandırılmasının, İtilâf askerî makamlarının “tam gözetimi ve denetimi altında” olmak koşuluyla, Türk makamlarının görevi olduğunu Calthorpe’a yazmıştı.¹⁴⁶ Londra’dan talimat istemekle birlikte Calthorpe, görüş ayrılığını dikkate almayarak, suçluları yakalatma işine ara vermedi.¹⁴⁷

İngiliz makamları, General’in tepkisi karşısında şaşkınlığa uğradı. Bu durum, General F. d’Esperey ile Calthorpe arasındaki bir görüş ayrılığı olarak yorumlandı. Henüz notanın Türklere verilmediğini, eğer Fransa Hükümeti istiyorsa ve Savunma Bakanlığı da razıysa notanın değiştirilebileceği belirtildi.

Fransa Hükümeti, Türkiye’nin işgal edilmemiş bölgelerinde İtilâf Devletleri’nin sanıkları tutuklayamayacağı, bu kişilerin Türkiye dışına sürülmesinin de Türklere öç alınmak istendiği izlenimini yaratacağından, sürülecek kişilere ün kazandırır endişesiyle Fransa’nın kabul etmeyeceğini bildirdi. “Paris’te ya da

---

¹⁴⁶ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:176

¹⁴⁷ Şimşir, a.g.e., s:41

Londra’da itiraz seslerini yükseltmek Fransızların kendilerine kalmış bir iş” diyen İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour, Fransa’nın itirazını önemsemeyerek, hazırlanmış notanın değiştirilmeden Türk Hükümetine verilmesini istedi.

Fransız Dışişleri Bakanı Stephen Pichon, 5 Mart’ta bir kez daha İngiltere’ye Barış Konferansı’ndan önce sanıkların yakalanmalarının ve yargılanmalarının Müslüman-Türk aleyhinde ayrıcalık yarattığını savundu. Bulgar, Avusturyalı ve Alman suçlulara bu muamelenin yapılmadığını belirtti.¹⁴⁸

Fransa’nın tepkisine rağmen nota, hiç yumuşatılmadan 5 Mart 1919 günü Osmanlı Hariciye Nazırı’na verildi. “İttihâçılar bu memleketi yaktılar, yıktılar mahvına sebep oldular. Bütün yaptıkları şey keenlemyekündür. Hiç bir kararlarını tanımam, hepsi mefsuhtur.”¹⁴⁹ düşüncesiyle hareket eden ve 4 Mart günü Sadrazam olan Damat Ferit Paşa’nın işbirliğiyle İngiliz planı resmen, acımasızca uygulanmaya başlandı.

Yabancı basın Osmanlı’da yaşanan olayları yakından takip ediyordu. Şubat ayı sonlarında Times gazetesinin Türkiye muhabiri İngiliz dostluğunu isteyen Türklere bazı önerilerde bulunuyordu: “İttihâçıların yaptıkları tamir edilmeli, suçlular derhal şiddetle cezalandırılmalı. Ermenilere iyi davranılmalı, İttihâçıların yaptığı mezalim tekrar edilmemeli. Dik kafalılık terk edilmeli.”¹⁵⁰ New York Herald Tribune gazetesini Türkiye muhabiri, Ermenilerin yayınlanan hatıratlarının Amerikan kamuoyunu etkilediğini, İttihâçıların cinayetlerinin bütün dünyayı Türklere düşman ettiğini belirtiyordu.¹⁵¹ İngilizlerin ve Amerikalıların Türkler aleyhine sözlerine karşılık İtalyan bir muhabir Türkleri övüyordu: “Sizin parlak bir

---

¹⁴⁸ Şimşir, a.g.e., s:41-43

¹⁴⁹ Söylemezoğlu, a.g.e., s:72

¹⁵⁰ *Tasvîr-i Efkâr*, 25 Şubat 1919 (1335), s:1

¹⁵¹ *Tasvîr-i Efkâr*, 1 Mart 1919 (1335), s:1

maziniz vardır ki bugünkü yeisinizi def edebilir. Maheza öyle mağlubiyetler vardır ki her an hürmet ve takdiri mucib olurlar. Ve öyle mağlubiyetler olur ki büyük zaferlere muadildir.”¹⁵²

İngilizler, sınır boylarında ve cephelerde Mütareke şartlarının uygulanmasına engel olunduğu gerekçesiyle Türk subaylarını tutuklarken, Padişah Hükümeti İstanbul’da İttihâtçı düşmanlarını yakalıyordu. 1919 yılının ilk çeyreğinde tutuklananlar Bekirağa Bölüğü adı verilen Harbiye Nezareti Cezaevine konuluyordu.

Kırklareli Mutasarrıfı *Hilmi Bey* 5 Ocak 1919 günü, ertesi gün Çorum Jandarma Komutanı *Mehmet Tevfik Bey*, Trabzon Gümrük Memuru *Mehmet Ali Bey* ile iki tüccar, 13 Ocak günü üç sivil memurla bir teğmen, 14 Ocak günü eski Sivas Valisi *Sabit Bey*, 18 Ocak’ta eski Musul Valisi *Mehmet Memduh Bey* Bekirağa Bölüğü’ne gönderildi.¹⁵³ Sadrazam Tevfik Paşa çok insan yakalatmakla övünürken, İngiliz Yüksek Komiseri¹⁵⁴ ile Fransız İşgal Komutanı¹⁵⁵ tutuklananların şiddetle cezalandırılmalarını istediler.

Memleket asayişinin gerektirdiği sebepler gerekçe gösterilerek ileri gelen bazı İttihâtçılar 29 Ocağı 30 Ocağa bağlayan gece ani bir baskınla tutuklandılar.¹⁵⁶

Toplam 27 kişi¹⁵⁷ olan tutukluların en tanınmışları şunlardır:

“*Bedrettin Bey*, Diyarbakır Vali Muavini; *Ahmet Cevad Bey*, Albay, İstanbul Merkez Komutanı; *Emanuel Karaso Efendi*, İstanbul Milletvekili; *Ferit Bey (Hamal)*, Hamallar Kahyası; *Hacı Adil Bey (Arda)*, Bursa Milletvekili, Dahiliye Nazırı, Edirne Valisi, Mebusan Meclisi Reisi; *Hüseyin Cahit Bey*

¹⁵² *Tasvîr-i Efkâr*, 8 Mart 1919 (1335), s:1

¹⁵³ Sarıhan, *Kurtuluş ...*, c. I, s:84, 85, 93, 94

¹⁵⁴ İngiliz Yüksek Komiseri, 7 Ocak günü “iyi niyet yetmez, sonuç bekliyoruz.” demiştir. Şimşir, a.g.e., s:44

¹⁵⁵ Fransız İşgal Komutanı General Franchet d’Esperey, “eğer hükümetiniz şiddetli icraat göstermezse hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır.” demiştir. Türkgeldi, *Görüp ...*, s:200

¹⁵⁶ Danişmend, a.g.e., s:455-456. Dahiliye Nazır Vekili İzzet Bey’in Vakıf gazetesine yaptığı açıklamada tutukluların tehcir olayına karışmaları ve memleketin geleceğiyle ilgili bazı emelleri bulunması nedeniyle tutuklandıkları, sayılarının 30, 32 kadar olduğu belirtilmiştir. *Vakıf*, 31 Ocak 1919, (31 Kanun-ı Sani 1335), s:1

¹⁵⁷ Okyar, a.g.e., s:270

(*Yalçın*), İstanbul Milletvekili, Meclis Reis Vekili, Tanin gazetesi başyazarı; *Hüseyin Kadri Bey (San)*, Karesi Milletvekili; *İsmail Canbulat Bey*, İzmit Milletvekili, Dahiliye Nazırı; *Kara Kemal Bey*, İttihât ve Terakkî Merkez-i Umumi Azâsı, İaşe Nazırı; *Mahmut Kamil Paşa*, 3. Ordu Kumandanı; *Memduh Şevket Bey (Esendal)*, Esnaf Cemiyetleri Umumi Katibi; *Mithat Şükrü Bey (Bleda)*, Burdur Milletvekili, İttihât ve Terakkî Umumi Katibi; *Hüseyin Tosun Bey*, Erzurum Milletvekili, Milli Ajans Umum Müdürü; *Seyfi Bey (Düzgören)*, Yarbay, Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü; *Süleyman Sudi Bey (Kartal)*, Lazistan Milletvekili, Teşkilat-ı Mahsusa Üyesi; *Rahmi Bey (Arslan)*, İzmir Valisi; *Rıza Bey*, Bursa Milletvekili; *Süleyman Numan Paşa*, Doktor, Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Reisi; *Tevfik Hadi Bey (Baysal)*, İstanbul Polis Müdürlüğü Siyasi Kısım Müdürü; *Tevfik Rüştü Bey (Aras)*, Doktor, İttihât ve Terakkî Katib-i Mesullerinden; *Ziya Gökalp*, İttihât ve Terakkî Merkez-i Umumi Azâsı.”¹⁵⁸

1919 yılı Ocak ayı içerisinde başlayan insan avı neticesinde toplam 40 kadar devlet adamı tutuklandı. Dahiliye Nazırı İzzet Bey tutuklamaların İttihât ve Terakkî ile alakası bulunmadığını, tutuklananların hiçbirini tanımadığını, bir ihtimal ki içlerinde namuslu insanların da bulunabileceğini, ancak bunun, haklarında tahkikat yapıldıktan sonra anlaşılabilirdiği açıklamasını yapıyordu. Ne kadar süre tutukluluk halinin devam edeceği sorusunu ise cevapsız bırakıyordu.¹⁵⁹ “Kırım” suçundan sanık olanlar Divan-ı Harb’de, diğerleri adi suçlar mahkemesinde yargılanacaklardı.¹⁶⁰

Tutuklananlar önce İstanbul Polis Müdüriyeti olarak kullanılan Sirkeci’deki Sansaryan Hanı’nda göz altında kalmışlar, haklarında tutuklama müzekkeresi hazırlandıktan sonra 1 Mart’ta Bekirağa Bölüğü’ne nakl olmuşlardı.¹⁶¹

İngiliz Yüksek Komiseri Bekirağa Bölüğü’nün her geçen gün tutuklularla dolmasını “pek memnuniyet verici” görüyordu. Londra’ya, Osmanlı Dahiliye

¹⁵⁸ Mentеше, a.g.e.,s:75

¹⁵⁹ *Vakit*, 2 Şubat 1919 (1335), s:1

¹⁶⁰ *Vakit*, 5 Şubat 1919 (1335), s:2

¹⁶¹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, (Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1976, s:259. Tutukluların Bekirağa Bölüğü’ne götürülecekleri haberi Şubat ayının ilk günlerinde ortaya atılmış ve kırk kişilik bir koğuşun tadilatına başlanmıştı. *Vakit*, 4 Şubat 1919 (1335), s:2. Tasvîr-i Efkâr, polis müdüriyetinde bulunan tutukluların 17 Şubat günü Bekirağa Bölüğü’ne nakledildiklerini yazar. Bekirağa Bölüğü’nde tutuklular için büyük bir koğuş ayrılmış, buraya yan yana demir karyolalar konmuş, odanın ortasına demir bir soba yerleştirilmişti. *Tasvîr-i Efkâr*, 17 Şubat 1919, (1335), s:1.

Nazırı'na tutuklatmak üzere yeni bir liste vereceğini bildiriyordu. Hükümetin güçsüz olduğunu düşünen Yüksek Komiser, aleyhlerinde gelişecek bir akım sonucunda İngiltere karşıtı bir hükümetin iş başına gelme ihtimalinden Londra'ya bahsetmiş ve buna karşı padişahla daha fazla diyalog içinde bulunmayı önermişti. Aynı raporda tutuklamaların Padişah ve Dahiliye Nazırı İzzet Bey'in eseri olduğunu hatırlatıyordu.¹⁶²

Amiral Calthorpe, Londra'yı iktidardaki Osmanlı hükümetine muhalif gelişebilecek bir akıma karşı uyarırken, kendisi de alınabilecek önlemler için harekete geçti. 30 Ocak günü Malta Valisine, tutuklanan Türk savaş suçlularının Türkiye dışına gönderilmeleri gerekirse, bunları Malta'ya kabul etmek için tertibat alıp alamayacağını bir telgrafla sordu. Yüzlerce kişinin tutuklu bulunduğunu ama en fazla 50–60 kişinin sürülmesi gerekebileceğini sözlerine eklemişti.¹⁶³

Şubat ayı içerisinde “Bursa Valisi *Rıza Hamit*, Sivas Valisi *Ahmet ve Diyarbakır Valisi İbrahim Bedrettin Beyler*, *Emanuel Karasso*, Karesi Mebusu *Hüseyin Kadri*, Erzurum Mebusu *Hüseyin Tosun ve Lazistan Mebusu Süleyman Sudi Beyler*, eski Âyan Reisi *Hacı Adil Bey*, Beşinci Ordu Komutanları *Vehip ve Mahmut Kamil Paşalar*, Askerî Sıhhiye Müfettişi *Dr. Süleyman Numan Paşa*”¹⁶⁴ ile daha küçük rütbeli subaylar ve memurlardan oluşan yaklaşık 42 kişi cezaevine gönderildi. Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların sayısı iki ayda 100'e ulaşmıştı.

Bekirağa Bölüğü tıklım tıklım dolmasına rağmen henüz bir mahkeme hükmü verilmemişti. Hem İngilizler hem de Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile resmi basın organları sayılabilecek Alemdar, bir an önce suçluların en sert biçimde cezalandırılması için Tevfik Paşa Hükümetini sıkıştırıyorlardı. Refi' Cevat Bey,

---

¹⁶² Şimşir, a.g.e., s:45 - 46

¹⁶³ Şimşir, a.g.e., s:44 - 45

¹⁶⁴ Şimşir, a.g.e., s:58

İttihatçıların kanun kelimesini ikiye bölerek “kan”ı benimsediklerini, üst tarafını mahvettiklerini belirterek, öncelikle “mazlum ve mağdurun haklarını tasdik edelim. Sonra kanunda yerini bulalım.” sözleriyle yargılanmadan cezalandırılmalarının taraftarı olmuştu.¹⁶⁵ İktidara gelme peşinde olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İttihâtçı düşmanlığını kullanarak İngilizlerin gözüne girmeye çalışıyordu. İngiliz Yüksek Komiserliği’nden General W. H. Deeds, 27 Şubat 1919 tarihli raporunda, Hürriyet ve İtilâf Partisi’nin İngiltere’nin desteğini sağlamaya çalıştığını belirtmiş, sert tedbirler alamayacak Tevfik Paşa Hükümeti’nin yerine gelirlerse, İngiltere’nin istediğini yapacaklarını taahhüd ettiklerini yazmıştı. Onlara, suçluların cezalandırılmalarını sağlamak için enerjik davranacak bir hükümeti, enerjik olmayan hükümete yeğ tutulacağı cevabı verilmişti.¹⁶⁶ Hürriyet ve İtilâf Fırkası, iktidara gelmek için “İttihâtçıları cezalandırma” kozunu her fırsatta kullandı. “İttihât ve Terakkî’den memlekette eser bırakmayacağız diyerek her iftirayı meşru addeden”¹⁶⁷ Fırka, iktidara gelmeyi başardı.

2.1.1.1. DOKTOR REŞİT BEY’İN FİRARI

Güzel gelişmelerin ardından yaşanan bir olay İngilizlerin canını sıkmıştı. İlk İttihâtçılardan, eski Diyarbakır Valisi Dr. Reşit, 25 Ocak 1919 günü tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü’nden kaçmayı başardı. İngiliz istihbaratına göre ise

---

¹⁶⁵ Refi’ Cevat, “Kan...un!”, *Alemdar*, 3 Şubat 1919, (1335), s:1

¹⁶⁶ Şimşir, a.g.e., s:59

¹⁶⁷ “Tecrübeler gösterdi ki ecnebiler de bizimkilerden daha az namussuz değildirler. Onlar da aynı hücumu yaptılar. İttihât ve Terakkî’den memlekette eser bırakmayacağız diyerek her iftirayı meşru addettiler. İngilizlerin hesaplı gayzına Fransızlar kör alet oldular. İtalyanlar zayıf oldukları için bir şey yapamadılar.” Cavid Bey, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, c.I, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2000, s:233

Rum asıllı bir İttihât ve Terakkî ajanı yardımıyla¹⁶⁸ Türk kaynaklarına göre tanınmış bir mutasarrıfın oğlu tarafından,¹⁶⁹ cezaevinden kaçan Dr. Reşit, 1915 Tehcir Kanunu'nun uygulayıcılarındandı.

İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, hemen Baş Tercüman Ryan'ı Mütareke Komisyonu Başkanı Galip Bey'e göndererek, olayı protesto etti. Calthorpe, İngiltere'nin Ermeni kırımıyla ilgili kişileri, sorumlu tutacağına dair bir söz verdiğini hatırlatarak, olayı hem Türk Hükümetine hem de İtilâf Devletleri'ne karşı bir meydan okuma olarak değerlendiriyordu. Reşit Bey'in kaçışını, "küçük memurların gevşekliğine" bağlamanın yararsız olduğunu, hükümet üyelerinin de sorumluluktan kurtulamayacaklarını iletmişti.¹⁷⁰ Galip Bey, "bir zabıta olayı" olan firardan dolayı Sadrazamı sorumlu tutmanın doğru olmayacağı, bu şartlar altında İstanbul'da hükümet idaresini üzerine alacak bir heyet bulunamayacağını söylemesi üzerine Mr. Ryan, "merak etmeyin İstanbul'u boş bırakmayız. İdare edecek bir hükümet buluruz."¹⁷¹ deyip gitmişti. Kısa süre sonra da Damat Ferit Paşa, hükümeti kurdu.

İlk asılacak kişi¹⁷² olması planlanırken, Dr. Reşit Bey'in kaçması İngiliz Yüksek Komiserini çok kızdırdı. Calthorpe, Sadrazam Tevfik Paşa'ya gözdağı vermekle birlikte, Sadrazam ve Dahiliye Nazırı'nın firariyi yakalamak için ellerinden geleni yapacaklarını ve Padişahı desteklemek gerektiğini düşünüyordu.¹⁷³

Reşit Bey, uzun süre saklanamadı. Evlerinde saklandığı dostlarının teslim olmasını öğütlemeleri kendisini hayal kırıklığına uğrattı. Öldüğünde cebinde bulunan mektupta, "yakalanıp hükümetin oyuncağı, düşmanlarının eğlencesi olmamak için

---

¹⁶⁸ Şimşir, a.g.e., s:47

¹⁶⁹ "**Dr. Reşit Bey'in İntiharı**", c. II, Yakın Tarihimiz, İstanbul, 1975, s:340

¹⁷⁰ Şimşir, a.g.e., s:47 - 48

¹⁷¹ Söylemezoğlu, a.g.e., s:39-40

¹⁷² Ahmet Mehmetefendioğlu, **İttihât ve Terakkî'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşit Bey'in Hatıraları, Sürgünden İntihara**, Arba yayımları, İstanbul, 1993, s:91

¹⁷³ Şimşir, a.g.e., s:48

son dakikada yaşamına son vereceğini” yazan¹⁷⁴ Reşit Bey, yakalanacağını anlayınca intihar etti.¹⁷⁵ Dr. Reşit Bey’in intihara zorlanması, diğer savaş suçlularına ders olması bakımından, İngiliz Yüksek Komiseri’ni memnun etmişti.¹⁷⁶ Damat Ferit Paşa iktidara geldiği zaman Dr. Reşit Bey’in ölü de olsa ele geçirilmesinde emeği geçenlere çeşitli nişan ve madalyalarla ödüllendirdi.¹⁷⁷ Türk Savaş Suçluları içerisinde İngiltere’ye verilen ilk kurban Dr. Reşit Bey olmuştur.

2.1.2. DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETLERİ SIRASINDAKİ TUTUKLAMALAR

Suçluların cezalandırılmaları konusunda yeterince hızlı hareket edemeyen Tevfik Paşa Hükümeti görevden alınarak, yerine İngilizlerle daha iyi ilişkileri olan Damat Ferit Paşa¹⁷⁸ Hükümeti getirildi. Türk milletinde “kuvvet ve kudret” kalmadığını düşünen, İngiliz veya Fransız himayesine girmekle bir şeylerin kurtarılabileceğine inanan,¹⁷⁹ ve İttihâdçılara karşı taşıdığı nefret duygularıyla tanınan

---

¹⁷⁴ Bayar, a.g.e., s:1524

¹⁷⁵ Vakit gazetesi Dr. Reşit Bey’in polislerin elinden kaçmayı başaramayınca ikinci bir firar girişiminde bulunduğunu ve bu defa ahirete kaçtığını yazıyor. “basit surette biten bir cinai roman. Rovellerindeki dört kurşunu polis memurlarına, ikisini kendi dimağına sıkıyor.” *Vakit*, “Firari Reşid’in İntiharı”, 7 Şubat 1919 (1335), s:1

¹⁷⁶ Şimşir, a.g.e., s:49

¹⁷⁷ Ata, a.g.e., s:94

¹⁷⁸ (1853-1923) Paris, Berlin, Petersburg, Londra sefaretlerinde ikinci katiplik ve başkatiplik görevlerinde bulunmuştur. Sultan Abdülhamit’in kızlarından Mediha Sultan ile evlendikten sonra “Damat Paşalık” unvanı almıştır. 1888’de Âyan Meclisi’ne seçilmiştir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın önde gelenlerindedir. 1919-1920 yılları arasında beş kez Sadrazamlık görevinde bulunmuştur. İngiliz yanlısı, Millî Mücadele karşıtı politikaları yüzünden 1922 yılında ülkeyi terk etmek zorunda kalmış, 1923 yılında Nice’de sürgünde ölmüştür. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 17.b., (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s:490-491, Göztepe, a.g.e., s:114-123

¹⁷⁹ Söylemezoğlu, a.g.e., s:80

Damat Ferit Paşa, “insanlık aleminin nefretini celb”¹⁸⁰ etmiş olan İttihâdçuların cezalandırılmalarını isteyenlerin başında idi. Kurulan hükümet, bir Hürriyet ve İtilâf hükümeti değildi. Damat Ferit Paşa, Hürriyet ve İtilâf Fırkası’ndan çok saraya bağlıydı. Ortada “bir Sadrazam Damat Ferit Paşa vardı ki bazı Nazırları Hürriyet ve İtilâf’a mensuptu.”¹⁸¹

Damat Ferit Paşa, 4 Mart günü sadrazam oldu.¹⁸² 5 Mart günü kabinenin yemin töreni öncesinde Padişah Vahdettin, Sadrazamın “küçük hesaplarla, aşağılık bir intikam ve menfaat duygusuyla” hükümet işlerini yönetmeyeceğine emin olduğunu söylediği bir konuşma¹⁸³ yaparak adaletsiz davranılmayacağı izlenimi uyandırdıysa da kısa süre sonra gerçek ortaya çıkacaktı.

İngilizlerin Bâb-ı Âlî’ye vermiş olduğu “Türk Savaş Suçluları” planı 5 Mart’ta hızla uygulanmaya başlandı. Planın verilmesi bir ay gecikmiş olmasına rağmen, açık kapatılmaya çalışıldı. Damat Ferit Paşa, 9 Mart’ta İngiliz Yüksek Komiserliği’ni ziyaret ederek Amiral Webb’e, “kendisinin ve Efendisi Padişahın Allah’tan sonra İngiltere’ye umut bağladıklarını” tekrar ederek, İngiltere’nin istediği kişilerin yakalanıp, cezalandırılacaklarına dair söz verdi.¹⁸⁴ Damat Ferit Paşa’nın siyaseti; “İttihâdçılar memleketi mahvettiler, eski dostlarımızı düşman yaptılar, her ne pahaya olursa olsun bunların dostluğunu tekrar kazanmalıyız.” dan ibaretti. Padişah da Damat Ferit Paşa’yla aynı fikirdeydi.¹⁸⁵

---

¹⁸⁰ Türkgeldi, *Görüp ...*, s:214

¹⁸¹ Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1964, s:96

¹⁸² İnal, a.g.e., s:2038

¹⁸³ Simavi, a.g.e., s:314

¹⁸⁴ Akşin, *İstanbul ...*, c. I, s:237

¹⁸⁵ Söylemezoğlu, a.g.e., s:80

Dahiliye Nazırı Cemal Bey, 10 Mart günü 22 “Genç Türkü” tutuklattı.¹⁸⁶ Bu kişileri, İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği, Londra’ya şöyle tanıtmıştı:

“*Sait Halim Paşa*: Eski Sadrazam.

Halil Bey (Menteşe): Eski Mentеше Mebusu, Devlet Şurası Reisi, Adliye Nazırı, Meclis-i Mebusan Reisi, İttihât ve Terakkî Komitesi’nin en göze çarpan üyelerinden biri.

Rifat Bey: “Topal” lakabıyla tanınır. Eski Maliye Nazırı, Ayan Reisi. Genellikle aşırı partizan olarak bilinmez.

Ali Münif Bey: Eskiden Dahiliye Nezareti Müsteşarı, Lübnan Valisi, Nafia Nazırı’ydı.

Fethi Bey (Okyar): Eski Sofya Sefiri, Dahiliye Nazırı. Önceleri İttihât ve Terakkî Komitesi’nin ileri gelen üyelerinden idi. Son olarak görünüşte muhalefete geçti ve Hürriyet-i Perveran Partisini kurdu.

Şükri Bey: Eski Maarif Nazırı.

İbrahim Pirzade: Eski Adliye Nazırı.

Ahmet Nesimi Bey: Eski Hariciye Nazırı. Giritli. Sağlam bir İttihâtçı, ama ön safta değil.

Musa Kazım Efendi: Eski Şeyhülislâm.

Fazıl Berki Bey: İttihât ve Terakkî Merkez Komitesi üyesi, eski Çankırı Mebusu.

Müştak Bey: Âyan sekreteri.

Reşat Bey: Emniyet Umum Müdürlüğü eski Siyasi Şube Müdürü.

İzzet Bey: İttihât ve Terakkî Merkez Komitesi üyesi.

Salâh Cimcoz Bey: Gazeteci, eski İstanbul Mebusu. Sözümona Türk Sosyalist Partisi lideri.

Hasan Fehmi Bey: Eski Sinop Mebusu.

Sapançalı Hakkı Bey: “İstiklâl” gazetesi sahibi.

Ahmet Emin Bey (Yalman): “Vakit” gazetesi başyazarı. Selanik Yahudi dönmesi. Savaş içinde Alman parasıyla beslendiği söylenir. Savaş öncesinde birkaç yıl Amerika’da kaldı.

Habip Bey: Eski Bolu Mebusu. Şimdi iktidarda olanların sırlarını İttihâtçılara verdiği için kendisinden öç alınmakta olduğu söyleniyor.

Osman Bey: Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri. Az tanınır. Şimdi seçilmiş olmasının nedeni bilinmiyor.

Fuat Bey: Önceleri Posta Nazırlığı’nda yüksek memurdu, sonra Telefon İdaresi Müdürü oldu. Şimdi politikaya karışmış bulunuyor. Tutuklanma nedeni karışık.

Hilmi Bey: Eski Ankara Mebusu.

Celal Nuri Bey (İleri): “İleri” gazetesi başyazarı. Bu gazete, halen Millî Eğitim Nazırı ve İttihâtçıların en amansız düşmanı olan Ali Kemal Bey’in saray hafiyeliğini ifşa etmekle reklamını yaptı.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Simavi, a.g.e., s:315

¹⁸⁷ Şimşir, a.g.e., s:66-67

Amiral Calthorpe, telgrafında Ahmet Emin (Yalman) ile Celal Nuri (İleri) Beylerin serbest bırakılıp taşraya sürüldüklerini, aranan eski Maliye Nazırı Cavid Bey ile Yunus Nadi Bey'in kaçıp saklandıklarını, savaş içinde cihat fetvası çıkarmış olan Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin hasta olması dolayısıyla tutuklanmadığı, ama göz hapsinde tutulduğu bilgilerini verdi. Listedeki kişilerin kısmen siyasal öç dolayısıyla yakalandıklarını ama bunların çoğunun “yargılanmaya müstahak olduklarını” sözlerine ekledi.¹⁸⁸ Hürriyet ve İtilâfçılar, sadece İttihâtçı oldukları gerekçesiyle, İtilâf Devletleri'nin hiçbir suç grubuna girmeyen kimseleri de yakalatmışlardı. Fırkacılık taassubuyla birçok kişinin canı yandı.

Yüksek Komiser Yardımcısı Amiral Webb, 11 Mart'ta Londra'ya bir telgraf çekerek, yeni Hükümetin “övünülecek bir çabayla” yeniden tutuklamalara başladığını bildirdi. Sanıkların İngiltere'ye teslim edilmesi konusunda ısrar edilmemesini yazarak, “zaten koşan bir atı kamçılamaş ve onu yan çizmeye itmiş oluruz.” dedi. Bu kabineden daha dost bir başkasının bulunamayacağını hatırlatarak, tutuklamalarla yetinmeyi tavsiye etti.¹⁸⁹ Damat Ferit Hükümeti, “memlekette İttihâtçılardan taş üzerinde taş, omuz üzerinde baş bırakmama”¹⁹⁰ sevdasıyla hareket ederek, İngilizlerden övgü alıyordu.

İttihât ve Terakkî muhalifi gazeteler, tutuklamaları sevinçle karşılıyordu. Alemdar, ard arda yazılarıyla Hükümetin İttihatçılara yönelik icraatlarını destekliyordu. Refi Cevat, “sehpalar bu adamlara layık değildir. Koparılması lazım gelen bu kafalar, kütükler üzerinde kesilip günlerce senk-i ibrette kalmalı!”¹⁹¹

---

¹⁸⁸ Şimşir, a.g.e., s:67-68. Tasvîr-i Efkâr kaçıp saklananlar arasında eski Bahriye Nazırı Rauf Bey ve eski Meclis-i Mebusan Baş Katibi Asım Bey'i de zikreder. *Tasvîr-i Efkâr*, “Dün İcra olunan Tevkifat”, 11 Mart 1919, (1335), s:1

¹⁸⁹ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:514. Ayrıca bkz. Şimşir, a.g.e., s:66,

¹⁹⁰ Türkgeldi, *Görüp ...*, s:166

¹⁹¹ Refi Cevat, “Bazı Şahsiyetler Etrafında”, *Alemdar*, 12 Mart 1919 (1335), s:1

yazarken, 4 Nisan günü başyazısında “...bu adamlar için ölümden hafif ceza aklımıza gelmiyor. Ocağı çatanları hükümet yakaladı. Ya üfleyen ağızlar ne olacak?”¹⁹² diyerek kaçan liderlerin geri getirilmesini istiyordu. “Beş senelik bir serseri idare” yüzünden Türkiye’nin “fena adam” olamayacağını, bu maceracı siyasetten kurtularak, İngilizve Fransız dostluğuna yönelmemizi öğütüyordu.¹⁹³ Ebuzziya Zade, milleti bu duruma soktukları için ve Avrupa Devletleri karşısında yeniden itibar kazanabilmek için İttihâçlıların cezalandırılması gerektiğini düşünmekle birlikte, iktidar partisi Hürriyet ve İtilâf’ın programının dışına çıkıldığını ve yalnız on seneden beri “baldırı çıplak” İttihâçlıların idaresinde değil, asırlardan beri devam eden idaresizlik yüzünden memleketin zayıfladığını hatırlatarak, tutuklamanın gittikçe büyüdüğüne işaret ediyordu. Hükümet, tutuklama ve yargılama konusunda şahsi fikirlerin etkisinden kurtulmalı ve memlekete “geniş bir nefes” aldirmalıydı.¹⁹⁴ Mütareke döneminde İstanbul basını tam anlamıyla birbirine düşmüş, ülke sorunları bir yana bırakılarak kişisel hesaplaşmaların peşine düşülmüştü. İttihatçlıların sesi kısılırken, muhaliflerin gücü artmıştı.¹⁹⁵

Damat Ferit Paşa, 30 Mart günü Sultan Vahdettin adına Yüksek Komiser Calthorpe’u ziyaret etti. Osmanlı Devleti’nin, tek kurtuluşu olan İngiltere’ye tamamen boyun eğdiğini bildirerek, çözüme nasıl ulaşılabileceğini belirten bir tasarı sundu. Türklerin bulunduğu Anadolu ile Arabistan arasındaki bölge doğrudan Padişahın yönetimine bırakılıyordu. Halifeye bağlı kalmakla birlikte Arap bölgelerine geniş bir özerklik tanınıyordu. Hicaz ve Medine’de belli sayıda Türk askeri bulunacaktı. İngiltere ve öbür devletlerin kararına göre özerk ya da bağımsız

¹⁹² *Alemdar*, 4 Nisan 1919 (1335), s:1

¹⁹³ Refi Cevat, “Eski Dostluk”, *Alemdar*, 20 Nisan 1919 (1335), s:1

¹⁹⁴ Ebuzziya Tevfik, “Tevkifatın Hududu”, *Tasvîr-i Efkâr*, 31 Mart 1919 (1335), s:1

¹⁹⁵ Bülent Varlık, “Mütareke ve Milli Mücadele Basını”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.V, s: 1200

bir Ermenistan kurulacaktı. Buna karşılık İngiltere, 15 yıl boyunca dışa karşı Osmanlı bağımsızlığını korumak için gerekli gördüğü noktaları işgal edebilecekti. Avrupa'da sınırlar, Burgaz yakınlarındaki Emine Balkanları'ndan başlayıp, Samakof'a değin devam edecek, oradan Enez'in batısında Ege Denizi'ne ulaşacaktı. Boğazları İngilizler işgal edecek, tüm istihkâmlar yıkılacaktı. Her vilayette 15 yıl süreyle valilerin yanında müsteşarlık edecek İngiliz başkonsolosları atanacaktı. Kanûn-ı Esâsî Doğu halklarının yeteneklerine uygun olarak yalınlaştırılacaktı. İngiltere, maliye üzerinde denetim hakkına sahip olacaktı.¹⁹⁶ Calthorpe, müttefikleriyle arasının açılabilceği endişesiyle Sadrazama herhangi bir umut vermekten kaçındı.

Bekirağa Bölüğü'nün kasvetli koğuşlarında mahkeme önüne çıkarılmayı bekleyen tutuklular, önceleri gazete okuyamıyor, misafir kabul edemiyor, koğuşlar arasında dolaşamıyorlardı. Zamanla bu sıkı kontroller kalktı. Gazete ve kitap getirtmeye, özel izinle ziyaretçilerin gelmesine müsaade edildi. Gazetelerden işgal haberlerini öğrenen tutuklular, kendi akıbetlerinden çok vatanın geleceği için endişe ediyorlardı.¹⁹⁷ 14 Mayıs günü Bekirağa Bölüğü'ne gelen bir ziyaretçi "umutsuzluk ve karanlık içindeki yürekleri aydınlatmıştı."¹⁹⁸ Rahmi, Hüseyin Canbulat ve Fethi Beylerle görüşen Mustafa Kemal Paşa, Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'ne tayin olmuş ve Samsun'a hareket etmeden önce arkadaşlarını ziyarete gelmişti. Kararlı ve ne yapacağını bilen bir havayla; "Hiç elem çekme. Ne biz bu halde kalacağız, ne memleketi bu halde bırakacağız. Bu millet tarihinde böylesine buhranları kaç defa yendi ve daha çok güzel neticelere erişti."¹⁹⁹ sözleriyle arkadaşlarını teselli etmişti.

---

¹⁹⁶ Akşin, *İstanbul ...*, c.I, s:241-245

¹⁹⁷ Okyar, a.g.e., s:280

¹⁹⁸ Yalçın, a.g.e., s:262

¹⁹⁹ Okyar, a.g.e., s:282

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a ulaştıktan sonra, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'ya, hapisshaneden çıkar çıkmaz Anadolu'ya geçmesi talimatını verdi. Muhafız subaylarından Şadi Bey'in yardımıyla Halil Paşa ve Küçük Talat Bey, Adapazarı üzerinden Sivas'a giderek, Mustafa Kemal ile buluştu.²⁰⁰ Halil Paşa, Milli Mücadele boyunca Rusya'dan para ve teçhizat sağlamak için çalışacaktı. (8/9 Ağustos)

2.2. SAVAŞ SUÇLULARININ YARGILANMASI

2.2.1. DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ MAHKEMELERİNİN

KURULUŞU

Ermeni tehciri meselesinden dolayı suçlanan isimlerin yargılanmaları gündeme gelince, hükümeti en fazla meşgul eden konu, suçluların nasıl ve nerede yargılanacakları olmuştu. Suçlu olduğu düşünülen kişilerin görevleri ve yüklenmiş oldukları sorumlulukların cezaları farklılık arz etmekteydi.

İtilâf Devletleri'nin vermiş olduğu listeler doğrultusunda ve onların baskısıyla tutuklanmış olan İttihâdçılar cezalandırmak için uzun bir prosedürün uygulanması gerekiyordu.²⁰¹ Devlet hakkında Avrupa tarafından verilecek karardan önce, gereken teşebbüsler tamamlanmalıydı. Ülkenin geleceği ile yargılamaların hızı ve verilecek cezalar arasında ilişki olduğu inancı²⁰² nedeniyle süratli ve kesin kararlar alabilecek

---

²⁰⁰Taylan Sorgun, *İttihât ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, 2.b., Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2003, s:190-210

²⁰¹ Suçluların yargılanma sürecinin ayrıntıları için bkz. Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

²⁰² Padişah, suçlular hızla cezalandırılmazsa bağımsızlığın kaybedileceğini düşünüyordu: "Mesele istiklâlimizi temin olup, bu da vücûd-ı insaniyi kurtarmak için kat'-ı uzuv kabilinden olacağı ve

olağanüstü bir askerî mahkeme olan Divân-ı Harb-i Örfî'lerin kurulması düşünüldü. Yargılamalar başlamadan İttihât ve Terakkî dönemine ait evraklar incelemeye alındı. Harp süresince sarf edilmiş olan örtülü ödeneğe ait defterler ve cetveller Meclis-i Mebusan Başkatibi Mustafa Asım Bey'e teslim edilmesi 8 Aralık'ta sadareten istendi.²⁰³ Yapılan inceleme sonucunda paranın yasal olmayan işler için harcandığı anlaşılarak, nezaretler ve hazineden birer memurla oluşturulacak komisyonda tedkik edilmesi ve harcanan paranın hükümetçe geri alınması 18 Aralık'ta emredildi.²⁰⁴ Harbiye Nezareti gizli ödeneğin incelenmesi sırasında Malta'da bulunan İbrahim Bey, Ahmet Agayef Bey, Süleyman Numan Paşa, Rıza Bey, İsmail Canbulat Bey ve Talat Bey'e toplam 1.080.000 kuruş verildiğine dair kayıtlara rastlamıştı. İngiliz Hükümeti aracılığıyla bu şahıslara paraların ne maksatla alınıp nerelere harcandığının sorulmasına 1 Temmuz 1920 günü karar verildi.²⁰⁵

Âyan Meclisi üyeleri de suçluların bir an önce cezalandırılmasını istiyordu. 9 Aralık oturumunda Reis Ahmet Rıza Bey'in "Bilcümle anasır-ı Osmaniye'de icra kılınan mezalim ve cinayat-ı şahsiyeden dolayı icra-ı takibat yapılmasını" isteyen önergesi görüşüldü. Bu konuda Âyan Meclisi'ne izahat veren Adliye Nazırı Haydar Molla, bazı yasal boşluklar olduğunu belirtmişti. Bu boşluklar 11 Aralık'taki Heyet-i Vükelâ kararı ile doldurulmaya çalışıldı. Ermenilere karşı iddia olunan suçları araştırmak, tehcirin vuku' bulduğu bölgelerde tahkikat yapmak için dahiliye ve adliye memurlarından oluşan bir komisyon kuruldu.²⁰⁶ İtilâf Devletleri'ne hoş

---

ecnebilerin zihniyeti bizim zihniyetimize uymayıp, bunlar bizi caniler hakkında henüz bir şey yapmamakla itham etmekte buldukları ve mâazallah-ı teâlâ istiklâlimize zâyi olursa hakkımız dahi beraber zâyi olacaktır." Türkgeldi, *Görüp ...*, s:189-190

²⁰³ *BOA*, Bâb-ı Âli Evrak Odası, Dahiliye, giden nr. 340823

²⁰⁴ *BOA*, Bâb-ı Âli Evrak Odası, Dahiliye, giden nr. 340965

²⁰⁵ *BOA*, Bâb-ı Âli Evrak Odası, Harbiye, gelen nr. 347995

²⁰⁶ Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihât ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s:36-37

görünmek amacıyla gayrimüslimler komisyonunda görevlendirildi.²⁰⁷ Tahkîk-i Seyyâat Komisyonu'nun başlıca görevi, Ermeni ve Rumların sevk edilmesi sırasında bazı memurlar tarafından meydana getirildiği iddia olunan yolsuzlukları araştırmak ve suçluları ortaya çıkarmaktı.²⁰⁸

Eski Bitlis Valisi Mahzar Bey başkanlığındaki komisyon, şikayet ve ihbara dayalı olarak Ermenilerin sevkinde suçlu olarak bildirilen kişileri sorgulamış, suçluların isimlerini, mevki ve rütbelerini, görev yerlerini ve hangileri hakkında tutuklama müzakeresi çıktığını gösterir bir defter hazırlamıştı. İstanbul dışına da tahkik heyeti gönderilmesi 11 Aralık 1918 tarihinde kararlaştırılmıştı.

Meclis-i Vükelâ'nın 14 Aralık 1918 tarihli toplantısında Tahkîk Heyetlerinin görevleri saptandı. Buna göre; mülkiye memurları tarafından ihbar edilen suçlular hakkında soruşturma açmaya, sanıkların tutuklanmasına, kefaletle veya kefaletsiz olarak tahliye edilebilmelerine, tutuklama müzakerelerinin geri istenilmesine, soruşturma sonucu duruma göre yargılanabilmeleri için Divân-ı Harb-i Örfilere sevk etmeye veya tahliyelerine dair çoğunlukla karar vermeye yetkili kılındılar. Heyetlerin aldığı kararlara itiraz edilemeyecekti.²⁰⁹

İtilâf Devletleri'nin baskısı ile haksız bazı kararlar alınabileceğinin fark edilmesi üzerine kamuoyunda, soruşturma ve tâkîbata dair şüpheler oluşmuştu. Yunus Nadi Bey, Rum ve Ermenilerin olduğu kadar, zulme uğramış Türklerin de hakkının eşit olarak aranmasını istedi. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamından sonra tepkiler artmış, adaletin yalnız bir tarafa değil, yüz binlerce Müslüman'ı öldürmüş ve yok etmiş olan Ermeni suçlulara da tatbik edilmesinin gereğine değinilmişti. Tevfik Paşa Hükümeti çıkan haberleri dikkate almadı. İtilâf

---

²⁰⁷ Akşin, *İstanbul ...*, c.I, s:139

²⁰⁸ Ata, a.g.e., s:65

²⁰⁹ Ata, a.g.e., s:68-69

Devletleri'ni memnun etme fikrinden hareketle adaleti sağlamaktan uzaklaştı. Tek yönlü adalet arama anlayışını eleştiren yazıların devam etmesi üzerine Hükümet, Müslümanlara zulmeden Ermenilerin de Divân-ı Harb-i Örfilerde yargılanabilmeleri için mağdurların başvurularını beklediğini açıkladı. Bu istekten yaklaşık bir yıl sonra gelen bir dilekçe ise işleme konmamıştı.²¹⁰ Bu teklifin kamuoyunun göstermiş olduğu tepkiyi hafifletmek için yapıldığı akla gelmektedir.

Meclis-i Vükelâ, 14 Aralık 1918'de Divân-ı Harb-i Örfî'nin kurulmasına karar verdi.²¹¹ Divân-ı Harb-i Örfî, ne tam olarak örfî idarenin sonucuydu, ne de ondan tamamen bağımsızdı. Kurulurken daha çok pratik nedenlerle hareket edilmiş, bir an önce suçluların cezalandırılması ve İtilâf Devletleri'nin memnun edilmesi amaçlanmıştı. Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey bir konuşmasında kurulan Divân-ı Harb-i Örfî'ler ile örfî idarenin tabiî sonucu olarak kurulan mahkemelerin farklılıklarına temas etmişti. Kurulan Divân-ı Harb'te diğer Divân-ı Harblerden farklı olarak üyelerinin bir kısmını adliye mensupları oluşturacak, böylece kamuoyuna alınan kararların adalet kurallarına uygun olacağı fikri yaratılacaktı. Yine diğer Divân-ı Harblerden farklı olarak yargılamalar açık olacak, yargılanmak için sevk edilenlerin adlî mahkemelerde olduğu gibi avukat bulundurmalarına izin verilecekti. Ancak alınan hükümler kesin olacak ve temyiz edilemeyecekti.²¹²

İstanbul'da 16 Aralık'ta bir Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi kuruldu. Mahkeme Reisliğine emekli Ferik Mahmut Hayret Paşa tayin edildi. Yedi kişiden oluşan mahkeme heyetinin içinde üç gayrimüslim üye bulunmaktaydı.

İstanbul dışındaki tehcir suçlularını yargılamak üzere İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Antep'te 8 Ocak 1919 tarihinde Divân-ı Harb-i Örfî

---

²¹⁰ Ata, a.g.e., s:70-72

²¹¹ **BOA**, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, Dosya no: 213, Gömlek no: 62, Bkz. Ek 1, s: 165-168.

²¹² Ata, a.g.e., s:76

mahkemeleri kurulması kararlaştırıldı. Ancak İstanbul dışındaki mahkemeler şeklen var olmakla birlikte ciddi bir icraatta bulunamadılar. Taşrada yargılanamayan tehcir suçluları, Tahkîk Heyetleri vasıtasıyla İstanbul'a getirildi ve buradaki Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılandılar.²¹³

Tutuklanan nazırların yargılanma işi Kanûn-ı Esâsi'ye göre Divân-ı Âli'ye aitti. Mebusluk görevleri sürmekte olan Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey (Menteşe), Karesi Mebusu Hüseyin Haşim Bey, İstanbul Mebusu Ahmet Nesimi Bey gibi bazı eski nazırların, Kanûn-ı Esasi hükmüne göre Divân-ı Âli'de yargılanmak istemeleri Meclis-i Mebusan'da sorun yarattı.²¹⁴ Divân-ı Âli'de tahkikat yapacak mebusların eski İttihâçılar olacağından yargılamanın tarafsız olmayacağı düşünülüyordu. İngiltere, çoğunluğu İttihâçtı olduğundan meclisi seçilmiş kabul etmiyordu. Vahdettin'in bu yöndeki eğilimi de hesaba katılınca, 21 Aralık 1918'de Meclis'i Mebusan kapatıldı.²¹⁵ Yüce Divan konusunda herhangi bir karar alınamadı.

Bu tarihten sonra İttihâçlıların hızla cezalandırılmaları konusunda İtilâf Devletleri'nin Hükümete yaptıkları baskı arttı.²¹⁶ Fırkacılık taassubu da bu baskılara eklenince masum bir çok kişi tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne gönderildi.

Tevfik Paşa, icraatlarıyla ne Padişahın ne de İngilizlerin gözüne girebildi. İttihâçlıları tutuklama ve yargılama çabaları hiçbir zaman yeterli bulunmadı. 23 Ocak günü Alemdar gazetesinde, İttihâçtı karşıtı 10 siyasi, Padişaha bir arıza sundular. Burada, Hükümetin ödevine yeteri kadar çalışmadığına işaret ederek, İtilâf Devletleri'nden kimselerle yaptıkları temaslarda, bu kadar zaman geçmesine rağmen, bunca insan öldürmüş olanlardan hiç birine "icra-yı adalet" edilmediğine, İttihâç ve

---

²¹³ Ata, a.g.e., s:80

²¹⁴ Mentşe, a.g.e.,s:72

²¹⁵ Türkgeldi, *Görüp ...*, s:168-169

²¹⁶ Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946*, Mithat Akcıt Yayınları, İstanbul, 1946, s:326-327

Terakkî'nin henüz feshedilmediğine, Halil, Cavit, Cahit, Kemal, Canbulat, Mithat Şükrü, Ahmet Şükrü, Sait Halim, Hayri, Musa Kazım, Rahmi, Ahmet Nesimi, Ali Münif ve daha bir çoklarının sanki İttihât ve Terakkî önderleri gibi kaçmaları isteniyormuşçasına tutuklanmadıklarına dikkati çekiyorlardı.²¹⁷ İçeriden bu tepkileri alan Tefik Paşa, dışarıdan Fransız Generali d'Esperey'in "hükümetiniz şiddetli icraat göstermezse hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır."²¹⁸ tehdidi üzerine savaş zamanında görev yapmış nazırların Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmalarına fırsat verecek bir düzenlemeye girişti. 1 Mart 1919 günü kararnâmeyi Padişaha sundu. Padişah, düzenlemeyi Kanûn-ı Esâsi'ye aykırı buldu. Son günlerde Kanûn-ı Esâsi hakkında çok konuşulduğunu, üstünde bu kadar oynanmasının doğru olmadığını gerekçe göstererek, kanunnâmeyi imzalamadı. Uygulanması zaruri ise Hükümetin her türlü sorumluluğu üzerine alarak uygulamasını istedi.²¹⁹ Kısa süre sonra İttihâtçıların yargılanmaları konusunda yol katedilemediği eleştirisiyle Hükümeti istifaya zorlandı.²²⁰

Kurulan Damat Ferit Paşa Hükümeti ile birlikte Padişah, "İttihâtçılara ilan etmiş olduğu harpte"²²¹ kendine göre bir müttefik bulmuştu. Yeni Hükümet ilk iş olarak, "insanlık âleminin nefretini çeken cinayet suçluları"²²² hakkında süratli bir karar almak için Divân-ı Harb-i Örfî'lerin teşkilât ve yargılama usullerinde bir takım değişiklikler yaparak, eski Nazırların bu mahkemelerde yargılanmasını sağladı.

Damat Ferit Paşa'nın hazırladığı kararnâme ile Tefik Paşa'nın daha önce hazırlamış olduğu kararnâme arasındaki en büyük fark; Tefik Paşa kararnâmesinde

---

²¹⁷ Mehmet Akif Bal, *Sürgün Türkler Millî Mücadele Dönemi'nde Malta Sürgünleri*, Gahura Kitabevi, İstanbul, 2007, s:15-16

²¹⁸ Türkgeldi, *Görüp ...*, s:200

²¹⁹ Türkgeldi, a.g.e., s:204

²²⁰ Bayar, a.g.e., s:1509

²²¹ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:169

²²² Türkgeldi, *Görüp ...*, s:197

açıkça eski kabine üyelerinin Divân-ı Harb-i Örfî’de yargılanacaklarının belirtilmesiydi. Bu Kanûn-ı Esâsi’ye aykırı olduğu gerekçesiyle tartışmalı bir konuydu ve Padişah bundan dolayı sorumluluk almak istememişti. Damat Ferit Paşa’nın hazırladığı kararnâmede ise, bu konuyla ilgili açık bir ifade kullanılmamıştı. Mahkemenin, İdâre-i Örfiye Kararnâmesi ile tayin edilmiş olan suçlara bakmak ve kararları temyiz ve reddedilmemek üzere kurulduğu ifade edilmişti. Şeklen, bu kararnâme Kanûn-ı Esâsi’ye aykırı değildi. Padişah, iradesine sunulan bu kararnâmeyi 8 Mart 1919 tarihinde imzaladı.²²³

Bütün kabine üyelerinin imzaladığı bir zabıtnâme ile Divân-ı Harb-i Örfî’nin görevleri açıklandı. Buna göre; inkılâbın başlangıcından beri, memlekette işlenen ve İdâre-i Örfiye Kararnâmesi’nin kapsamına giren suçlar ve cinayetler ile birlikte, I. Dünya Savaşı’na giriş emrinin verilmesinden sonra İslâm, Ermeni, Rum tehciri ve kıtallerini tertip ve memleket halkını birbiri aleyhine öldürmeye teşvik edenler, askerî ve genel nakliye araçlarını kendi özel çıkarları için kullanan, insanların zarurî ihtiyaçlarını zorla ellerinden alarak büyük kârlar elde eden ve bu yüzden yüz binlerce nüfusun yok olmasına meydan verenlerin sıfat ve memuriyetlerine bakılmaksızın, kanunî işlem yapılacağı hükümet kararıyla tebliğ edildiği bildiriliyordu.²²⁴ Padişahın daha önce Kanûn-ı Esâsi’ye aykırı diye imzalamadığı eski nazırların yargılanmaları konusu, bu tebliğle Divân-ı Harb’e iletiliyordu. Eski nazırlar, siyasi suçlardan değil, adi suçlardan yargılanacakları için ortada herhangi bir sakınca kalmıyordu.

Padişahın kabul ettiği kararnâme ile “Fevkalâde Divân-ı Harb-i Örfî” lağvedilerek “Dersaâdet Divân-ı Harb-i Örfisi” kuruldu.²²⁵ Dersaâdet Divân-ı Harb-i Örfî, İdâre-i Örfiye Kararnâmesi’yle tayin edilmiş suçlara bakacaktı. Kararları temyiz

---

²²³ Ata, a.g.e., s:131

²²⁴ Akşin, *İstanbul ...*, c. I, s:203

²²⁵ Türkgeldi, *Görüp ...*, s:199

ve red edilemeyecekti. Daha önce adliyeden olan iki üyesinin yerine, askerîyeden tayin yapılması suretiyle tüm üyeler askerîyeden oluşacaktı. Eski Divân-ı Harb-i Örfî'deki davalar da şimdiki Divân-ı Harb'e devredilecekti.

2.2.2. BAĞIMSIZ YARGIÇLAR MESELESİ

Tevfik Paşa, 19 Şubat 1919 tarihinde Danimarka, İsveç, İsviçre, Hollanda ve İspanya elçiliklerine verdiği bir notayla, savaş suçluları konusunda soruşturma yaptırmak üzere tarafsız ülkelerden ikişer yargıç istedi. Böylece, Ermeni taraftarlarının, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri kurulmuş olsa bile, Türklerin yargılanması sırasında tarafsız davranılmayacağı iddiası çürütülmüş olacaktı. Bu girişimin, sanıkları bir taraftan İtilâf Devletleri ile Ermenilerden, bir taraftan da iktidara gelmeye hazırlanan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan korumak için yapıldığı da düşünülebilir. Notada şöyle denmektedir:

“Danimarka Kraliyet Elçiliği'nce bilindiği üzere, Osmanlı Hükümeti, savaş sırasında gerek Müslüman, gerek Müslüman olmayan Osmanlı yurttaşlarının sürülmelerinden sorumlu olanlar hakkında adlî kovuşturma açmış bulunmaktadır. Irk ve din ayrımı gözetmeksizin, suçluları ortaya çıkarmak üzere hem İstanbul'da, hem de illerde Soruşturma Komisyonları kurulmuştur ... Bu sorunu yüksek hakkaniyet ve tarafsızlık esprisi ile aydınlatılabilmek için Osmanlı Hükümeti, adı geçen Soruşturma Komisyonları üyeliklerine tarafsız ülkeler yargıçları arasından seçilecek yabancı üyelere katmaya karar vermiştir. Bu düşünceyle, Osmanlı Hariciye Nazırı, Danimarkalı iki yargıcın anılan komisyonlara atanması için Hükümeti nezdinde aracılık etmesini ve Danimarka Hükümeti'nin karşılığını tezelden bildirmesini Danimarka Kraliyet Elçiliği'nden rica etmekle onur kazanır. Bu üyelerin yollukları ve öteki giderleri tabî Hükümet-i Şahane'ce karşılanacaktır.”²²⁶

---

²²⁶ Şimşir, a.g.e., s:60.

Hollanda, İspanya, İsveç ve İsviçre Elçiliklerine de benzer bir nota gönderildi. Tevfik Paşa Hükümeti'nin girişimleri sonuç vermedi. İngilizler, tarafsız hakimlerin alabilecekleri kararları şansa bırakamazlardı. İstanbul'daki sansür memuru vasıtasıyla notanın ilgili ülkelere gitmesine engel olmak istediler. Nota Madrid, Kopenhag ve Lahey'e ulaşmasına²²⁷ rağmen Fransa ve İngiltere'nin ortak çabalarıyla İspanya, Danimarka ve Hollanda yargıç göndermeme kararı aldı.²²⁸ İsveç ve İsviçre'ye telgraflar ulaşmadı.²²⁹

Tevfik Paşa'nın tarafsız yargıçlar konusundaki çabaları boşa çıktı. İttihâdçuların yargılanmasındaki yavaşlık da buna eklenince Tevfik Paşa Hükümeti düşmekten kurtulamadı.²³⁰

2.2.3. YOZGAT TEHCİRİ YARGILAMASI VE BOĞAZLIYAN KAYMAKAMI KEMAL BEY'İN İDAMI

Yozgat Tehciri yargılaması, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinin ele aldığı ilk davadır. Davada Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey, Yozgat Evkaf memuru Feyyaz Ali Bey, Yozgat Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey ve üç polis memuru yargılandı.²³¹

Dava 5 Şubat 1919 günü görüşülmeye başladı. İlk iş olarak Tahkik Heyeti'nin hazırlamış olduğu rapor okundu. Burada; 1331 (1915) senesinde zarurî sebeplerden

²²⁷ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s:240

²²⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s:73

²²⁹ Şimşir, a.g.e., s:62

²³⁰ Akşin, *İstanbul ...*, c. I, s:97

²³¹ Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması*, Köksav Yayınları, Ankara, 1999, s:94

dolayı, askerîye tarafından gösterilen lüzum üzerine bazı vilayetlerde Ermenilerin tehcir edildiği belirtildi. Bu sırada Boğazlıyan ve Yozgat'ta bazı Ermenilerin katledilmesi ve mallarının alınmasından dolayı sanıkların tutuklandığı ifade edildi. Savcı Sami Bey iddianâmesinde, tehcirin gerekliliği üzerinde durarak, iyi uygulanamadığı için sorunlar yaşandığı belirtti. Savcı bu olayların İttihât ve Terakkî döneminde soruşturulup suçluların cezalandırıldığını ancak, o zaman öldürülme olaylarının araştırılmadığını söyleyerek Yozgat tehcir ve taktilinden suçlu olanların Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmalarını talep etti.²³²

Dava, yirmi beş kadar kişinin şahitliği üzerinden devam etti. Bu kişilerin çoğu çelişkili ifadeler vermişler, bir kısmı da sadece “duyduk” demişlerdi. Şahitlerin iddia ettikleri dışında hiçbir delil yoktu. İfadelerdeki tezatlar fark edilmesine rağmen, kararlar bu ifadelere dayanılarak alındı. Sanıklar aleyhinde ifade verecekler için her türlü imkan yaratılırken, lehinde ifade verebilecek kimselerin mahkemeye getirilmesi konusunda hiçbir çaba sarf edilmedi. Mahkeme heyeti sanıkların lehinde ifade verecek olanları “suç ortağı” olarak görürken, aleyhlerinde ifade vereceklere “mağdur” gözüyle bakıyordu.²³³

Kemal Bey'in savunması mahkeme heyetini duygulandırdı. Savunmasında, Divân-ı Harb-i Örfî'nin düne kadar normal bir mahkeme iken bu dakikadan itibaren tarihi bir mahkeme sıfatı kazandığına dikkat çekmiş, Türk unsurunun uğramış olduğu onca zulme rağmen, mağlubiyetin ülke aleyhinde meydana getirdiği cereyanı gidermek için, iddia makamının kararı ve basının isteği ile siyaset gereği kurbanlar

---

²³² *Vakit*, 6 Şubat 1919 (1335), s:1

²³³ Ata, a.g.e., s:164

verilmesi gerekiyorsa, kendisinin vatani için canını vermeye hazır olduğunu, ancak ailesiyle perişan kalmış bir şahsın asılmakta olduğunu ifade etmişti.²³⁴

Mahkeme, kararını 8 Nisan 1919 tarihinde açıkladı. Kemal Bey, sancağın en büyük mülkî amiri olması dolayısıyla asıl suçlu olarak kabul edildi ve idama, ikinci dereceden suçlu olduğu kabul edilen Tevfik Bey, 15 yıl geçici kürek cezasına çarptırıldı.

Ertesi gün kararname Padişahın önüne geldi. Sultan Vahdettin, Başmabeyni Ali Fuat Bey'e (Türkgeldi) kararnâmeyi onaylamakta aslında tereddüt etmeyeceğini ancak, işin intikam şekline dönüşmesinden endişe ettiğini belirtmişti. Verilen cezanın hafifletilmesinin mümkün olduğunu, fakat bu sefer suçluların sahiplenildiği düşünüleceğinden Şeyhülislâm'dan fetvâ alması gerektiğini söyledi.²³⁵ Şeyhülislâm'ın fetvâ vermeyi kabul etmesiyle karar onaylandı. Padişah, bu kararın sorumluluğunu Şeyhülislâm ile paylaştı.

Kemal Bey, 10 Nisan 1919 günü akşam saat 19.30'da Beyazıt meydanında asıldı.²³⁶ İngiliz Yüksek Komiseri, Eski Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in özel Harb Divanı'nın kararıyla 10 Nisan günü idam edildiğini, kırım suçuna katılmaktan dolayı bir kimsenin ilk kez "layık olduğu cezaya" çarptırıldığını Londra'ya rapor etti. Hükümetin, yüksek düzeydeki sanıklar aleyhinde aynı sertlikte cezalar verme cesaretini gösterip gösteremeyeceğini göreceğiz diyordu.²³⁷

---

²³⁴ Bilgi, a.g.e., s:146-148

²³⁵ Türkgeldi, *Görüp ...*, s:220-221

²³⁶ "Yollar, meydanlar, damlar mahşeri bir kalabalık halinde dolmuştu. Şimdiki üniversitenin Rektörlük Dairesi'nin önündeki çınarın altında üç ayaklı bir darağacı kurmuştu. Bu idam sehpasının etrafı jandarma ve polisle kontrol altına alınmıştı. Binanın önünde İngiliz, Fransız askerî kuvvetleri de yer almıştı." Ertürk, a.g.e., s:299

²³⁷ Şimşir, a.g.e., s:76

Kemal Bey'in cenazesi 11 Nisan günü Kadıköy'de Kuşdili civarındaki mezarlığa defnedildi. Cenaze merasimi sırasında halk cezayı protesto etmiş, Tıbbiye öğrencileri, "Türklerin büyük şehidi Kemal Bey" yazılı bir çelenk hazırlamışlardı.²³⁸

İngilizler, cenaze törenini izlemek için görevlendirdiği Yüzbaşı E. La Fontain törenle ilgili şunları yazmıştı:

"...Cenaze alayının önünde tıbbiye öğrencileri, polisler ve bir çok molla bulunuyordu. Tabutun omuzlarda taşınması adet olduğu halde, törene daha büyük önem vermek amacıyla, bu kez tabut başlar hizasından daha yukarıda, eller üzerinde taşındı. Birçok Jön Türk törende hazır bulundu. Çok sayıda fotoğraf çekildi. Tören için 1000'den fazla davetiye dağıtıldı. İslâm dininde böyle bir şey şimdiye kadar duyulmuş değildi. Bütün bunların, üyelerinden birini kaybetmiş olan İttihât ve Terakkî Komitesi'nce kasten düzenlendiği apaçıktır. Hükümetin böyle bir törene izin vermekle gösterdiği güçsüzlük, affedilemez... İslâm törelerine tamamen aykırı olarak üzerlerinde, 'Milletin masum kurbanına' yazılı çelenkler vardı. Böyle bir gösteri yapılacağı emniyet makamlarınca bilindiği halde, bunu önlemek için hiçbir şey yapılmadığı bildiriliyor. 'Törenin, bu günkü Hükümete karşı düşmanca bir gösteri olduğu açıktır'.²³⁹

İki gün sonra La Fontain başka bir rapor kaleme alarak daha önce anlattıklarını tamamlar:

"Cenaze törenini, Kadıköy, Mecidiyeköy, Üsküdar Dergâh şeyhi Münip Efendi yönetti. Münip Efendi, törene katılmaları için mollalara emir vermiştir. Törende, tıbbiye öğrencilerinden başka, çok sayıda subay ve er de bulundu. Elinde bir buket çiçek tutan tıbbiye öğrencilerinden biri, mezarın başında bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmadan aşağıdaki parça aynen çevrilmiştir:

'Dinle ey millet!

Dinleyin ey Müslümanlar!

Burada toprağa verdiğimiz insan, kahraman Kemal Bey'dir. İngiliz'i Odesa'dan attılar; haydin biz de İstanbul'dan kovalım. Ne bekliyoruz? İngiliz'i atmak borcumuzdur. Felaketimizi hazırlayan İngiliz'i yok etmek zorundayız. Allah'ın yardımıyla yakında İngiliz'in kafasını ezeceğiz.'

Bu öğrenciden sonra, bir başkası da aynı sertlikte bir konuşma yapmıştır. Her iki konuşmanın tonu, açıkça ayaklanmaya kışkırtmak için hesaplanmıştır...²⁴⁰

²³⁸ Bayar, a.g.e., s:1523

²³⁹ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:178-179. Ayrıca bkz. Şimşir, a.g.e., s:77-78

²⁴⁰ Şimşir, a.g.e., s:78

Hükümetin “bu davada güttüğü sakat icraata karşı ve kısır adalete karşı bütün Türk Milletine tercüman olan gençliğin bu coşkun nümeyişi” Hükümet ve fırka çevrelerini fena halde şaşırtmış ve sinirlendirmişti.²⁴¹ Sadrazam bir beyannâme ile gösteri yapanların cezalandırılacağını açıklamıştı.²⁴²

Basın, muhtemel bir sansür ve kapatma cezasına karşı bu davayla çok ilgilenemedi. Hükümet yanlısı gazeteler kararı alkışlayan yazılar yazdılar. Dr. Kemal’in vasiyetnâmesini yayınlayan Tasvir-i Efkâr haberine son verirken yayın hayatına devam ettiği sürece Kemal Bey’in ailesine yardım edeceğini duyurmasından dolayı 10 gün süreyle kapatıldı.²⁴³

Cenaze töreninde yaşananlar, İngilizleri ürküttü. İttihât ve Terakkî’nin nüfuzunun devam ettiği fark edilmiş, Bekirağa Bölüğü’nde tutulan kişilerin idam edilmesinin kolay olmayacağı anlaşılmıştı. Bir İngiliz Dışişleri görevlisi, idamı, İttihât ve Terakkî Komitesi’nin kendisine sermaye yaptığı, idamlar devam ederse yine sermaye yapacağını, idamlar durdurulursa daha da fazla sermaye yapacağını, suçluları Türkiye dışına sürmenin doğru olacağını rapor ediyordu. Başka bir görevli: “Barış konferansı bu durumda ne yapılacağını kararlaştırmış değildir. Suçluları yargılamak için bir Müttefik Mahkemesi kurulup kurulmayacağına, kurulunca da hangi suçların bu mahkemenin yargı yetkisinde olacağına karar vermemiştir.” diyerek İngilizlerin kafalarındaki karışıklığı ortaya koyuyordu.²⁴⁴

İngiliz makamları sanıkları teslim almayı düşünmekle birlikte onlara ne yapacağı henüz bilmemekteydi. Barış konferansında bu konuyla ilgili bir karar

---

²⁴¹ Göztepe, a.g.e., s:123

²⁴² Bilgi, a.g.e., s:171

²⁴³ “Kemal Bey’in vasiyetnâmesinde, Türk ve Müslüman kardeşlerine vedia olarak bıraktığı efrad-ı ailesine muavenet, ağniya-yı ümmete müteveccih bir fârizadır. Bu meyanda naciz Tasvir-i Efkâr, pâyidar olduğu müddetçe merhumun ailesine muaveneti vazife addeder ve hal ve vakti müsâit olan diğer dindaşlarımızın da bu hususta kendisine müşârik ve muin olacağına izhâr-ı emniyet eyler.” Bilgi, a.g.e., s:178-179

²⁴⁴ Şimşir, a.g.e., s:78-79

alınmamıştı. Kemal Bey'in idamından sonra İngilizlerin savaş suçlularına karşı tutumları değişti. İstanbul'dan sürülmeleri gündeme geldi.

“Türk Savaş suçluları” arasında ilk cezalandırılan Kemal Bey, TBMM'nin çıkardığı özel bir kanunla 14 Ekim 1922 günü “Milli Şehit” ilan edildi.²⁴⁵

2.2.4. İTTİHÂT VE TERAKKÎ ÜYELERİNİN YARGILANMALARI

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamından iki hafta kadar sonra İttihât ve Terakkî'nin önde gelen üyelerinin yargılanmasına başlandı. Avrupa ve Türk kamuoyu tarafından dava, yakından takip edildi. İngilizler, bu davada yargılanacak büyük siyasetçilere nazaran küçük bir memur olan Kemal Bey'in cenazesinde yaşanan olaylara bakarak, mahkemeden kendilerini tatmin edecek bir sonuç çıkmasını beklemiyorlardı. Davayla en çok ilgilenenler İstanbul'daki Ermeni ve Rum azınlığı oldu. İstanbul'da Fransızca yayınlanan bir azınlık gazetesi bu mahkemeyi “yeni bir çağ açacak” gibi gördü ve “Doğunun Hıristiyan halkları olarak İtilâf Devletleri'ne ve Amerika'ya minnettarlığını her vesileyle dile getireceğini” duyurdu.²⁴⁶

---

²⁴⁵ Gürel, a.g.e., s:105

²⁴⁶ Şimşir, a.g.e., s:81

Divân-ı Harb-i Örfî'nin ilk oturumu 27 Nisan 1919'da²⁴⁷ Ferik Mustafa Nazım Paşa başkanlığında yapıldı. Üyeleri; Mirliva Zeki Paşa, Mirliva Mustafa (Kürt-Nemrut) Paşa, Mirliva Ali Nazım Paşa, Miralay Recep Ferdi Bey'di. İlk oturuma; eski Sadrazam *Said Halim Paşa*, eski Hâriciye Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi *Halil Bey (Menteşe)*, eski Hâriciye Nazırı *Ahmet Nesimi Bey*, eski Adliye Nazırı *İbrahim Bey*, İttihât ve Terakkî Merkez-i Umumi üyelerinden *Talat Bey*, *Rıza Bey*, *Mithat Şükrü Bey*, *Ziya Gökalp Bey*, *Atıf Bey*, eski İâşe Nazırı *Kemal Bey*, eski Maârif Nazırı *Ahmet Şükrü Bey* ve eski Merkez Kumandanı *Cevad Bey*'in kimlik tespitleri ile başlandı. Talat Efendi (Paşa), Enver Efendi (Paşa), Cemal Efendi (Paşa), Dr. Nazım Efendi, Dr. Bahaeddin Şakir Efendi, Dr. Rusûhi Efendi ve Aziz Efendiler ise gıyaben yargılanacaklardı.²⁴⁸

Hazırlanan Tahkik Heyeti raporunda sanıkların suçları belirtildi. İttihât ve Terakkî Cemiyeti'nin iki politikası olduğu belirlenmişti: biri, programa ve iç nizama uygun resmi politika; diğeri, sözlü ve gizli olarak uygulanan politika. Gizli işlerini kurmuş oldukları Teşkilât-ı Mahsûsa adlı bir örgüt aracılığıyla gerçekleştirdikleri açıklandı. Savcı Mustafa Nazmi Bey, Ermeni tehciri meselesinde bu örgütün parmağı olduğunu, Osmanlı unsurlarının birbirine düşürülmeye çalışıldığını iddia etti. Savcı, son olarak mahkemenin tarafsız olduğunu, "hiçbir devlet ve hiçbir milletin, Osmanlı hükümetinden, Osmanlı mahkemesinden, kimsenin cezalandırılmasını istemediğini"

---

²⁴⁷Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi'nden alınmıştır. Ata, a.g.e., s:191. Sanıklardan eski Hâriciye Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey (Menteşe), Yargılamanın 28 Nisan 1919 Pazartesi günü başladığını yazar. *Menteşe*, a.g.e., s:77. Tarık Mümtaz Göztepe de eserinde yargılamanın 28 Nisan günü başladığını yazar. *Göztepe*, a.g.e., s:123. *Vakit ve Tasvîr-i Efkâr* gazeteleri ilk celsenin 28 Mayıs günü görüldüğünü yazmaktadır. *Vakit*, "Sabık Kabine Azalarıyla İttihât Erkanının Muhakemesine Başlandı", 29 Nisan 1919 (1335), s:1, *Tasvîr-i Efkâr*, "İttihât ve Terakkî Erkanının Muhakemesi", 28 Nisan 1919 (1335), s:1

²⁴⁸ Firari olan bu paşalar daha önce askerlikten çıkarıldıkları için mahkemede "Bey" olarak zikredildiler ve her türlü haktan mahrum oldukları, mallarının haczedildiği ve nerede görülürse yakalanacakları haklarında hazırlanan kararnâmede yer aldı. Ata, a.g.e., s:191-192

sözlerine ekledi.²⁴⁹ Savcının bu sözlerinin tersine, Divân-ı Harb'te yargılanan bu kimseler İtilâf Devletleri'nin verdikleri listeler doğrultusunda yakalanmışlardı.

İttihât ve Terakkî mensuplarını savunan Baro Başkanı Celâleddin Arif Bey, mahkemenin alacağı kararların, sadece o günü değil, geleceği de etkileyeceğini hatırlatarak, heyeti adil olmaya davet etti. Ardından, mahkemenin yetkisi konusu tartışıldı. Celâleddin Arif Bey, eski nazırların Kanûn-ı Esâsi'nin 31. maddesine göre Divân-ı Âli'de yargılanmaları gerektiğini belirtmiş, nazırların söz konusu fiilleri, savcının iddia ettiği gibi memuriyetleri dışında, şahsen işledikleri farz edilse bile bunun adi suç kapsamına gireceğini ve bu tür suçlara adlî mahkemelerin baktığını, Divân-ı Harb-i Örfî'nin buna yetkili olmadığını dile getirmişti. Avukat Sadeddin Bey, mahkemedен adaleti yerine getirmesini isteyerek, bu davada yetkisizlik kararı vermesini talep etti. Ancak mahkeme davaya bakmaya yetkili olduğu hususunda ısrar etti.²⁵⁰

Davanın ilk günüyle ilgili bir İngiliz Dışişleri görevlisinin aklı karışmıştı. Sanıkların hangi suçla yargılanacaklarını tam olarak anlamayan görevli “anlaşılan kırım suçuyla yargılanacaklar”²⁵¹ demişti.

İkinci oturum 4 Mayıs tarihinde yapıldı. Mithat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Cevad Bey ve Atıf Bey'in sorgulamalarına başlandı. Ermeni tehciri sırasında meydana gelen ölümlerde İttihât ve Terakkî ile Teşkilât-ı Mahsûsa'nın rolü soruldu. Fırkanın, hükümet çalışmalarında ne derece etkili olduğu öğrenilmek istendi. Mahkeme, sanki bilinmeyen bir konuyu öğrenmek için değil, zaten bildikleri bir konuyu teyit ettirmek için çalışıyordu.

---

²⁴⁹ Ata, a.g.e., s:193-194

²⁵⁰ Ata, a.g.e., s:196-197

²⁵¹ Şimşir, a.g.e., s:82

Mithat Şükrü Bey, bütün isyan girişimlerine rağmen Ermenilere iyi davranıldığını, Türklerle ortak hareket etmeme kararı aldıklarında bile anlaşma sağlanabilmesi için görüşmelere devam edilmesi gerektiğini savunduklarını söyledi. Tehcir edilen Ermenilerin mallarının İttihât ve Terakkî kasasına gittiğine dair bir suali, “tek bir Ermeni habbesinin bile fırka kasasına girmediği ve giremeyeceği”²⁵² sözleriyle cevapladı. İddialarına dayanak arayan reis, İttihâtçı liderlerin ülkeden kaçmalarının engellenmemesinin, fırkanın icraatlarının tasvibi anlamına geleceğini söylemesi üzerine Mithat Şükrü Bey, liderler kaçmadan önce zaten fırkanın feshedildiği, bu durumda nereye gittiklerini sormanın “abesle iştigal” olacağı cevabını verdi.²⁵³

Ziya Gökalp Bey’e de benzer sorular yöneltildi. Teşkilât-ı Mahsûsa’nın faaliyetleri hakkındaki sorulara Ziya Bey, Teşkilât-ı Mahsûsa’nın Harbiye Nezareti’nde kurulan resmi bir teşkilat olduğu, İttihât ve Terakkî Fırkası’yla bir ilgisi olmadığı, tehcir ve öldürme olaylarına karıştığını dair bir şey duymadığı cevabını verdi. Fırkanın hükümet işlerine kesinlikle karışma yetkisinin olmadığını dile getirdi. Fırkanın yaşanan olayları neden engellemediği ya da en azından neden fırka meclisinde gündeme getirilmediği sorusuna Ziya Gökalp Bey, böyle haberlerin duyulmadığını, duyulmuş olsaydı mutlaka üç yüz kişiden oluşan kongrelerde görüp de tasvip etmeyen birilerinin olacağını söyledi. Reisin, herkesin aynı fikirde olduğu iddiasında ısrar etmesi üzerine Ziya Gökalp Bey, bunun mümkün olamayacağını, tahsilleri ayrı Ermeni, Rum ve Musevi unsurların da bulunduğu bir ortamda iddia olunanları tasvip etmeyen birilerinin mutlaka çıkacağını belirtti.²⁵⁴ İddialarında ısrar

---

²⁵² Ata, a.g.e., s:201

²⁵³ Osman Selim Kocahanoğlu, *Divân-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargulamaları 1919*, Temel Yayınları, İstanbul, 2007, s:291-292

²⁵⁴ Ata, a.g.e., s:201-202

eden Mahkeme Reisi, Ziya Gökalp Bey'in her soruya verdiği açık ve net cevaplar nedeniyle asabîleşmişti.

Günlerce süren bu soruşturmada son derece sıkılan Ziya Gökalp Bey, Yunanlıların İzmir'e çıkması haberi üzerine dayanamayarak, Türk milletine iftira edilmemesini, Türkiye'de bir Ermeni kırımını değil, bir "Türk-Ermeni mukatelesi" yaşandığını, Türk'ü arkadan vuranlara karşı Türk'ün de onları vurduğunu söyledi.²⁵⁵

Atıf Bey ve Rıza Bey'den de mahkeme heyetinin iddialarını doğrulayacak cevaplar alınmadı.

Mahkeme o kadar yavaş ilerlemekteydi ki, Ermeni ve Rumlar dahi artık ilgilenmeyi bırakmışlardı. Mahkemeden bir sonuç alınamaması ve İzmir'in işgali sonrasında ülkenin kaynamaya başlaması üzerine Sadrazam ve İngilizler tutukluların kaçmalarından korktular. Damat Ferit Paşa, 19 Mayıs günü, İngiliz Yüksek Komiser Yardımcısı Webb'e mahkemenin gidişatı konusunda hayal kırıklığına uğradığını, istedikleri yönde bir sonuç alınmasının zor olduğunu yazdı. Bu kimselerin Malta'ya gönderilip gönderilemeyeceğini sordu. Bu isteği Londra'ya bildiren Webb, son olaylar neticesinde bu şahısların serbest bırakılmalarının muhtemel olduğunu, General Milne'nin de tutukluların Malta'ya gönderilmesi için gerekli hazırlıklar bitinceye kadar teslim almak için hazır olduğunu sözlerine ekledi.²⁵⁶ Damat Ferit Paşa, müttefiki İngilizlerle birlikte ezeli düşmanı İttihâdçuların cezalandırılması için elinden gelen her şeyi yapmış, kısa sürede hazırlıkların tamamlanıp, tutukluların Malta'ya gönderilmelerini sağlamıştı.

Davaya devam etmek için 28 Mayıs günü toplanan mahkeme heyeti bir sürprizle karşılaştı. Fransız ve İngiliz askerleri sabahın erken saatlerinde 67 kişiyi

---

²⁵⁵ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:179

²⁵⁶ Jaeschke, a.g.e., s:179

Bekirağa Bölüğü'nden alıp, Malta'ya göndermişlerdi. Bu gelişme üzerine mahkeme davanın ayrılmasına karar verdi.²⁵⁷

Mahkeme, 3 Haziran günü ellerinde kalan diğer kimselerin duruşmasıyla devam etti. Eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, eski Posta, Telgraf ve Telefon Nâzırı Hüseyin Haşim Bey ve eski Âyan Reisi Rifat Beyler için aynı suçlamalarda bulunuldu. Bu kimselerin tehcir ve taktil ile doğrudan bağlantıları olmadığı göz önüne alınarak öncelik İttihât ve Terakkî icraatlarına verildi. Savcı muâvini Feridun Bey, “altı yüz yıllık Osmanlı Devleti’ni büyük hatalar sonucu perişan duruma getirenlerin hesabının görüleceğini” söyleyerek,²⁵⁸ İttihât ve Terakkî hükümetlerinin tüm icraatlarının sorumluluğunu bu kimselerin üstüne yıkmak istedi. Bu yaklaşımı doğru bulmayan sanıklardan Musa Kâzım Efendi, “bir şahsın işlemiş olduğu suçtan dolayı, herkes sorumlu tutulursa, dünyada hiçbir cemiyetin kalmayacağı”²⁵⁹ yorumunu yapmıştı.

Sanıkların sorgulaması bitmiş, 24 Haziran günü Savcı Yardımcısı Reşad Bey iddianâmesini okumuştur. Oldukça uzun olan iddianâmede, başlangıçta ulvî amaçlar ve vatan sevgisiyle kurulmuş olan İttihât ve Terakkî Cemiyeti’nin bir süre sonra ahlâkının değiştiğini, komitecilik zihniyetiyle, mutlakiyet idaresine döndüğünü belirten Reşad Bey, İttihâtçıların savaşta Almanya’nın tarafında hareket etmesini de eleştirdi. Tehcir hususunda Ermenilerin de sorumluluğu bulunduğuna değinerek meseleyi başlangıçtan itibaren ele aldı, uzun uzun Ermenilerin yaptıklarını anlattı. Savcı, sanık avukatıymışçasına tehcirin haklı sebeplere dayandığını ispata çalışmış, gıyaben yargılanan Cavid Bey ile Mustafa Şeref Bey ve vicahen yargılanan Musa Kâzım Efendi, Rifat Bey ile Haşim Beylerin beraatlarını talep etmişti. İddianâmede,

---

²⁵⁷ Şimşir, a.g.e., s:106

²⁵⁸ Ata, a.g.e., s:209

²⁵⁹ Kocahanoğlu, *Divân-ı ...*, s:399-400

yapılan yanlış uygulamaların sorumlusu olarak firari Talat, Enver ve Cemal Beyler ile Dr. Nazım göstermişti.²⁶⁰

Eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, eski Şeyhülislâm Esad Efendi, eski Âyan Reisi Rifat Bey ve eski Posta, Telefon ve Telgraf Nazırı Hüseyin Haşım Bey ile mahkemede gıyaben yargılanmış olan eski Sadrazam Talat Paşa, eski Harbiye Nazırı Enver Efendi, eski Bahriye Nazırı Cemal Efendi, eski Maârif Nazırı Dr. Nazım Bey, eski Maliye Nazırı Cavid Bey, eski Posta, Telefon ve Telgraf Nazırı Oksan Efendi, eski Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Elbistanî Efendi ve eski Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey hakkındaki karar 5 Temmuz günü okundu.

Talat Paşa, Enver Efendi, Cemal Efendi, Dr. Nazım Bey'in gıyaben idam edilmelerine karar verildi.²⁶¹ Cavid Bey ve Mustafa Şeref Bey gıyaben on beşer sene kürek cezasına çarptırıldı. Oksan Efendi ile Süleyman Elbistanî Efendi daha evvel Avrupa'ya gitmiş olmaları dolayısıyla davalarının ayrılmasına karar verildi. Musa Kâzım Efendi on beş sene kürek cezası aldı. Rifat Bey ve Haşım Bey beraat etti.²⁶²

Alınan kararlar kimilerine göre az bulunmuş, kimilerine göre ise haddinden fazla bulunduğu için eleştirilmişti. Eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'ye verilen on beş yıl kürek cezası, mahkeme üyesi Mustafa Paşa (Kürt-Nemrut) tarafından az kabul edilmiş, idama mahkum edilmediği için üzülmüştü.²⁶³ Eski Şeyhülislâmın cezasının hafifletilmesi için çabalar da oldu. Cezayı ağır bulan Padişah Vahdeddin,

---

²⁶⁰ Ata, a.g.e., s:211-218

²⁶¹ Talat, Enver ve Cemâl Efendilerin ve Doktor Nâzım Bey ile Doktor Bahâ'eddîn Şâkir Bey'in Almanya'ya kaçmalarından sonra yapılan geri alma teşebbüsleri ve Divan-ı Harb-i Örfi'de gıyaben idam cezasına çarptırılmaları ve cezanın uygulanmasını sağlama çabaları bu belgede uzunca yer almıştır. **BOA**, Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği, İstişare Odası, Dosya No:108, Gömlek No: 2.

²⁶² Ata, a.g.e., s:218-221

²⁶³ Cavid Bey, a.g.e., s:219

cezayı indirerek, Musa Kâzım Efendi'yi üç sene için Edirne'ye sürgüne gönderildi.²⁶⁴

III. BÖLÜM MALTA GÜNLERİ

3.1. İLK SÜRGÜNLER

İngilizlerin Türkiye'de tutukladıkları ilk ordu komutanı olan Ali İhsan (Sabis) Paşa, aynı zamanda İstanbul'dan Malta'ya sürülen ilk kişi olmuştur. Ermeni ve İngiliz çıkarlarına karşı direnen Ali İhsan Paşa, 9 Şubat'ta görevine son verilerek, İstanbul'a çağrılmış, Haydarpaşa İstasyonu'na vardığında etrafı İngiliz askerleriyle çevrilince, “acı hakikat” meydana çıkmış; “gafletten” ayılmıştı.²⁶⁵

Paşa, İstanbul'daki ilk gecesini İngiliz İstihbarat Subayı Yüzbaşı La Fontaine'nin Moda'daki evinde, bir koltukta gözüne uyku girmeden geçirdi. Sabah gazetelerinde Damat Ferit Paşa'nın sadrazam olduğunu okuyunca, İngilizlerin elinden kurtulmak için son ümidi de yok olmuş; “Vahdettin maskesini atarak”²⁶⁶ İngilizlerle tamamiyle işbirliği yapacak bir hükümetle çalışmaya başlamıştı.

Ali İhsan Paşa, sabahleyin bir motorla Galata'daki İngiliz polis idaresine, oradan da hapisane olarak kullanılan Arapyan Hanı'na²⁶⁷ götürüldü. Burada tutulduğu süre içerisinde ailesine ve Fransızlara mektuplar yazarak, bir kıta

---

²⁶⁴ Padişah Vahdeddin, Başkatip Ali Fuat Bey'e fikrini sorması üzerine şu cevabı almıştı: “Alelade bir Rum ve Ermeni papasının hapsi hükümetçe mühim bir mesele addedildiği halde iki defa meşihat-ı İslâmiyeyi ihraz etmiş bir zatın Divân-ı Harbce on beş sene kürek cezasına mahkum edilmesi memleketçe iyi karşılanmayacağından kanunen hakkınız bulunduğu üzere cezasının afv veya tahfifini öneririm.” Türkgeldi, *Görüp ...*, s:247

²⁶⁵ Sabis, *Harp ...*, c. V, s:19

²⁶⁶ Sabis, a.g.e., s:21

²⁶⁷ Sabis, a.g.e., s: 22 Burası Ali İhsan Paşa'nın Harp Hatıralarım eserinin 4. cildinde Gariphan olarak geçer. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, c. IV, Nehir Yayıncılık, İstanbul, 1991, s:343. Şerafettin Turan da burasını Arapyan Hanı olarak belirtir. Turan, s:91

komutanına yapılan yanlış muameleyi anlattı.²⁶⁸ Ancak teşebbüsleri sonuç vermedi. Kendilerinden başka milletleri değersiz gören İngilizler, yapılanları haksızlık olarak değerlendirmiyorlardı.²⁶⁹ Osmanlı devlet adamlarından hiç kimse Ali İhsan Paşa'nın akıbetiyle ilgilenmedi, Damat Ferit Paşa Hükümetinin bu durum karşısında kılı kıpırdamadı.

Arapyan Hanı'ndaki kötü koşullarda 29 Mart 1919 gününe kadar kalan Ali İhsan Paşa, 2 günlük gemi yolculuğunun ardından Malta'ya vardı. Onbaşı İbrahim Ahmet'le birlikte ilk önce Alman esirlerin bulunduğu bir binada kalan Paşa, birkaç gün sonra Polverista denilen Türk esirlerine tahsis edilmiş bir kışlaya götürüldü.²⁷⁰ Adada 2667 *Ali İhsan Paşa* ve 2668 *İbrahim Ahmet* olarak anıldılar.²⁷¹

Ali İhsan Paşa'dan hemen sonra İngilizler 22 kişilik bir subay listesini Harbiye Nezareti'ne göndererek “İngiliz tutsaklarına kötü davranmak” suçundan tutuklanmalarını istediler. Listedeki subayların tutuklanmasının ardından bu kez de askerî mahkemede yargılanmak üzere İngiliz makamlarına teslim edilmeleri talep edildi. Daha önce de Türk askerlerinin İngilizlere teslim edilmesi istenmiş, ancak Hariciye Nazırı Reşit Paşa bunun egemenlik hakkına aykırı olduğunu belirterek reddetmişti.²⁷² Sadrazam Damat Ferit Paşa, bu isteği kısmen değiştirmek suretiyle, hem sözünden çıkmadığı İngilizleri kırmayacak, hem de kabul etmesi durumunda gelecek tepkileri savuşturabileceği bir yol buldu: İstanbul'da bir Türk-İngiliz

---

²⁶⁸ Sabis, *Harp ...*, c. V, s:22-23

²⁶⁹ Sabis, *Harp ...*, c. IV, s: 343-344

²⁷⁰ Ali İhsan Paşa'dan önce adaya getirilmiş bazı Türk tutsaklar da vardı. Ali İhsan Paşa, Medine Müdafii Fahrettin Paşa'nın da kendisinden önce Mısır'dan Malta'ya getirilen Türk subaylarından biri olarak Polverista'da bulunduğunu yazar. Sabis, *Harp ...*, c. V, s:24. Ancak Bilal Şimşir, Fahrettin Paşa'nın 5 Ağustos 1919 tarihinde Mısır'dan Malta'ya getirildiğini söylemektedir. Şimşir, a.g.e., s:27. Ahmet Emin Yalman da Fahrettin Paşa'nın Malta'ya gelişini 5 Ağustos olarak zikretmektedir. Yalman, a.g.e., s:113

²⁷¹ Ali İhsan Paşa, anılarında İbrahim Ahmet'ten söz etmez. Ancak İngiliz belgelerinde onbaşı, gönüllü sürgün olarak adı geçmektedir. Şimşir, a.g.e., s:92.

²⁷² Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:176

Sıkıyönetim Mahkemesi kurulmasını önerdi. Kamuoyuna karşı Türk mahkemesi olduğu vurgulanacak, gerçekte ise İngilizlerin isteği yerine getirilecekti. İngilizler bu tavizle yetinmeyerek, adı geçen kişilerin teslim edilmesini ısrarla istediler. İngilizlere teslim edilen 14 subay ilk sürgün kafilesi ile 28 Mayıs 1919'da Malta'ya doğru yola çıktı.²⁷³

Paris Barış Konferansı 18 Ocak 1919 günü açıldı. Osmanlı Devleti'nin akıbetinin görüşüldüğü toplantılarda İzmir ve çevresi sorunu da ele alındı. İtalyanlar Londra Antlaşması'na (26 Nisan 1915) göre 28 Mart 1919 tarihinde Antalya'yı işgal etmiş, St. Jean de Maurienne Antlaşması'na (21 Nisan 1917) dayanarak da İzmir ve civarında faaliyette bulunmaya başlamışlardı. Rusya'nın onayı alınmadığı için bu anlaşmayı geçersiz kabul eden İngiltere, İtalyanların İzmir civarındaki girişimlerini “büyük bir hakaret ve tecavüz”²⁷⁴ olarak yorumluyordu. İngiltere ile Fransa fikrini değiştirmiş ve İzmir yöresinin işgali için başka bir devleti uygun görmüşlerdi.

Lloyd George, Wilson ve Clemenceau'nun 7 Mayıs'ta aldıkları Yunanlıların İzmir'i işgal etmesi kararı, 12 Mayıs'ta İtalyanlara bildirildi. Plana göre; işgalden 36 saat önce müttefikler İzmir tabyalarını işgal edeceklerini Sadrazama bildirdiler. Akşam saatlerinde de Yunanlıların ertesi gün İzmir'e asker çıkaracağı haberi geldi.²⁷⁵ 15 Mayıs sabahı işgal gerçekleşti. İtilâf Devletleri'nin İzmir için verdikleri karar “devlet ve milletin hukukunun muhafazasını en mukaddes bir umde bilen”²⁷⁶ hükümeti müşkül bir duruma soktuğu için Sadrazam Damat Ferit Paşa 16 Mayıs günü istifa etti. 19 Mayıs'ta ikinci kabinesini kuran Damat Ferit Paşa, vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiği beyannamede; “Padişah Efendilerinin kalbinin de

---

²⁷³ Şimşir, a.g.e., s:94-95

²⁷⁴ Akşin, *İstanbul ...*, c.I, s:270

²⁷⁵ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:69-80

²⁷⁶ Göztepe, a.g.e., s:148

milletin kalbiyle birlikte attığı” belirtilmiş, icap ederse “yarın vatanın bir neferi olarak ifa-yı vazifeye hazır” olduğunu duyurmuştu.²⁷⁷

Basında, işgalin haksızlığı İzmir havalisinin nüfus istatistiğine dayanılarak savunuldu, Yunanistan’ın İzmir üzerinde hiçbir hakkı olamayacağı yazıldı.²⁷⁸ Refi Cevat Alemdar’da işgali aslında Yunanlıların yapmadığını, kendilerine verdiğimiz hakka dayanarak İtilâf Devletleri’nin yaptığını, Yunanlıların yalnızca Müttefiklerin “kuvve-i muavinesi” sıfatıyla orada bulunduğunu yazıyordu.²⁷⁹ Mehmet Asım “Şarkın en saf kalpli milleti Türkleri, acaba Avrupalılar Wilson Prensipleriyle oy alıyorlar mı?” diye soruyordu.²⁸⁰

Fransız gazeteleri işgali trajik başlıklarla verdi: “Türkiye’nin Parçalanışı”, “Türk İmparatorluğu Ömrünü Doldurdu”, “Hasta Adamın Cenaze Töreni”. “Madem ki Türkiye paylaşılıyor ziyafete geç kalanlardan olmayalım.” deniliyordu. Bazı gazeteler de İtilâf Devletleri’nin ikiyüzlü hareketlerine dikkati çekiyor ve “milletlerin hakları için girişilen savaş işte böyle cinaî bir düzen getirmektedir. Türkler kendi mukadderatlarını kendileri tayin etme hakkından mahrum kalacaklardır.” yazılıyordu.²⁸¹

İşgalin kanlı haberleri duyulduğunda yurdun dört bir yanından Bâb-ı Âli’ye protesto telgrafları yağdı ve mitingler düzenlendi. 15 Mayıs’ta Denizli, Aydın, Konya ve Burdur’da, 17 Mayıs’ta Eskişehir ve Kütahya’da, 18 Mayıs’ta Bursa, Tire, Havza ve Erzurum’da mitingler yapıldı. 18 Mayıs’ta İstanbul Dârülfünûn’da bir

---

²⁷⁷ Göztepe, a.g.e., s:151-152

²⁷⁸ *Vakit*, 16 Mayıs 1919 (1335), s:1. *Zaman*, 16 Mayıs 1919 (1335), s:1, *Tasvîr-i Efkâr*, 16 Mayıs 1919 (1335), s:1

²⁷⁹ *Alemdar*, 17 Mayıs 1919 (1335)

²⁸⁰ Mehmet Asım, “İzmir’in İşgali”, *Vakit*, 16 Mayıs 1919 (1335), s:1.

²⁸¹ Akyüz, a.g.e., s:45-46

toplantı²⁸², Fatih'te Hürriyet ve İtilâf'ın bir mitingi vardı.²⁸³ İngiliz Komiserliği, İstanbul'da bir ihtilal çıkmasından çekiniyordu.²⁸⁴ Kadıköy ve Üsküdar'daki mitinglerden sonra 23 Mayıs günü Sultanahmet'te büyük bir miting düzenlendi.²⁸⁵ Mehmet Emin Bey "Türk milli ruhunun şahlanmakta olduğunu" belirtti. İkinci olarak kürsüye gelen Fahrettin Hayri Bey, Tevfik Fikret'ten bir beyitle nutkuna başladı: "Osmanlılık... O dünkü şahemet, o dünkü şan, Osmanlılık...! O dünkü hamiyet, muhâleset. Mahv olmamış ve olmayacaktır; bu günkü kan aynıyla dünkü kandır, evet dünkü kan; evet siz birkaç atlı koskoca bir ülke feth eden Osmanlı kahramanlığının kan ve namını hamilsiniz..."²⁸⁶ Halide Edip (Adivar) Hanım, gerekirse can vermekten kaçınılmayacağına dair kalabalıktan söz aldı.²⁸⁷ Gazetelerde "himaye değil istiklal" sesleri yükseliyordu. Yusuf Razi Bey, Çanakkale'de canlarını feda eden şehitlerimizin kanlarının kurumadığını hatırlatarak, Türkiye'nin ne Mısır ne de Tunus gibi olmayacağını yazıyordu.²⁸⁸

Mustafa Kemal Paşa, 28 Mayıs'ta vali ve mutasarrıflıklara, Erzurum, Ankara, Diyarbakır kolordu komutanlıklarıyla, Konya'daki ordu müfettişliğine bir genelge

---

²⁸² Toplantıda konuşma yapan Rıza Tevfik Bey şunları söylemişti: "... Medeniyetin en yüksek manası hakkı tanımak, hakkı teslim etmektir. Ve bizim de hakk-ı hayatımız vardır. ... Bu günü hak namına yaptıkları haksızlıkların bir vesikası olarak Avrupa'ya atmak isteriz." *Vakit*, 19 Mayıs 1919 (1335), "Darülfünun'da Heyecanlı Bir İctima", s:1.

²⁸³ Jaeschke, *Türk ...*, c. I, s:33-34

²⁸⁴ Türkgeldi, *Görüp ...*, s:231

²⁸⁵ *Zaman* gazetesi halkı mitinge şu sözlerle davet ediyordu: "Ölmeyeceğimize, milletimizin öldürülmesine, yedi yüz senelik güzel vatanımızın parçalanmasına müsaade etmeyeceğimize yemin etmek üzere bugün Cuma namazından sonra saat ikide oraya koşunuz." *Zaman*, 23 Mayıs 1919 (1335), s:1. *Vakit* gazetesi de İzmir'in işgalini protesto ediyor ve işgale karşı mücadele edileceğinin sinyallerini veriyordu: "Bu aziz toprak asırlardan beri birçok sarsıntılara göğüs germiş ve öyle haris gözlerle kendisine bakanlara karşı söylediği şu olmuştur: Düşman geri, benim yeşil dağlarımın, çiçekli yaylalarımın altında derin uçurumlar, karanlık mezarlar da vardır; benim evlatlarım ölmeyi bildikleri kadar öldürmeyi de bilirler." *Vakit*, 24 Mayıs 1919 (1335), s:1.

²⁸⁶ *Tasvîr-i Efkâr*, "Dün tarihimiz En Büyük Tezahür-i Milliyi kaydetmiş; Sultanahmet Meydanı En Muazzam İctima'ata Sahne Olmuştur.", 24 Mayıs 1919 (1335), s:1.

²⁸⁷ *Zaman*, 23 Mayıs 1919 (1335), s:1

²⁸⁸ Yusuf Razi, "Himaye Değil İstiklal", *Vakit*, 25 Mayıs 1919 (1335), s:1.

göndererek, ulusal gösterilerin daha canlı olarak sürdürülmesinin gereğine işaret etti.²⁸⁹

Protesto ve gösterilerin gölgesinde Dahiliye Nezareti, 18 Mayıs'ta polis müdürlüğüne yeni bir emre kadar kimsenin tutuklanmamasını buyurdu, ertesi gün İttihât ve Terakkî ileri gelenlerinin yargılanmasına ara verildi.²⁹⁰ 22 Mayıs günü 41 tutuklu salıverildiğini öğrenen Calthorpe, halkın hücum edip tutukluları serbest bırakacağı söylenen Sultanahmet mitingi öncesi önlemleri arttırdı. Bekirağa Bölüğü'ne İngiliz ve Fransız muhafızlar yerleştirdi.²⁹¹ İzmir'in işgalinden önce Damat Ferit Paşa'nın Webb'e yaptığı suçluları Malta'ya gönderme teklifi uygulanana kadar kaçmalarına engel olmak istiyordu.²⁹²

Prencess Ena gemisi İstanbul'a gelir gelmez Calthorpe, İstanbul Hükümeti'ne haber vermeden, 67 tutukluyu Bekirağa Bölüğü'nden aldı. Kamyonlara "adeta eşya balyaları gibi"²⁹³ üst üste konulan tutuklular, 28 Mayıs günü Tophane rıhtımından gemiye bindirildiler. Bu 67 kişiye Kars Şûrası üyesi 11 kişi daha eklenerek, önce Mondros Limanı'na ardından, Malta Adasına götürüldüler. Gemi hareket ettikten sonra Amiral Calthorpe, teslim alınan 67 kişinin İtilâf Devletleri'nin karar vereceği şekilde yargılanıp, cezalandırılincaya kadar emin bir yerde hapsedileceklerini bildirdi. Nereye götürüldükleri bildirilmediği gibi²⁹⁴ Kars Şûrası'nın 11 üyesinden de bahsedilmedi.²⁹⁵

---

²⁸⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. I, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1996, s:22-24

²⁹⁰ Akşin, *İstanbul ...*, c. I, s:281

²⁹¹ Sarıhan, *Kurtuluş ...*, c.I, s:268

²⁹² Tutukluları Anadolu'ya kaçırmak için bir tertip yapıldığı şâyiaları da vardı. Danişmend, a.g.e., s:461

²⁹³ Okyar, a.g.e., 1980, s:284, Lütfi Simavi, "Bir koyun sürüsüymüş gibi taşınmışlardı." yazar. Simavi, a.g.e., s:329, Ayrıca bkz. İnal, a.g.e., s:1911

²⁹⁴ Tasvîr-i Efkâr, tutukluların Selanik'teki Alaattini Köşkü'ne ya da Malta'ya sevk edildiklerinin rivayet olduğunu yazar. *Tasvîr-i Efkâr*, 29 Mayıs 1919 (1335), s:1

²⁹⁵ Şimşir, a.g.e., s:102. Ertesi günün gazetelerinde 67 kişinin Bekirağa bölüğü'nden alınıp "ahere nakl olduğunu" yazmaktadır. *Vakit*, 29 Mayıs 1919 (1335), s:2.

Tutukluların sevk edilmiş olduğunu öğrenen Padişah Vahdettin ve Damat Ferit Paşa bu uygulamayla ilgili bir sorumlulukları bulunduğunu kabul etmiyorlardı. Kendilerine daha önce haber verilmediği için şükretmişlerdi.²⁹⁶ Adliye Nazırı Vasfi Efendi, sanıkların cezalandırılması konusunda Tevfik Paşa Hükümeti zamanında süratle davranılsaydı ve “içlerinden beşi onu feda edilseydi” bütün ulusa sürülen lekenin temizleneceğini ve İngilizlerin bu müdahalesine gerek olmayacağını düşünüyordu.²⁹⁷

Amiral Calthorpe, 29 Mayıs günü tutukluların sürülme gerekçelerini Lord Curzon ve Mr. Balfour’a yazdı: Mitingler karşısında telaşa kapılarak, 22 Mayıs günü cezaevlerinden salıverilen 41 kişi İttihâtların en azılılarıydı ve tutuklu bulunmaları diğerlerini yıldırımak adına önemliydi. Tutukluların serbest bırakılması Müttefiklerin maddi, manevi çıkarlarına zarar verecek ciddi karışıklıklara neden olabilirdi. Foreign Office yetkilileri de sürgünün doğru bir karar olduğu, İttihât ve Terakkî’nin bu önemli isimlerini ellerinde tutmanın ileride fayda sağlayabileceği notunu düşmüşlerdi.²⁹⁸

Prencess Ena gemisinin yolcuları 29 Mayıs günü öncelikle Limni Adası’nın Mondros Limanı’na uğradılar. 12 eski nazır ve politikacı gemiden indirilerek, 21 Eylül günü Malta’ya götürülene kadar Mondros’ta hapsedildiler. Amiral

---

²⁹⁶ Padişah Vahdettin, “Elhamdülillâh ki ben alet olmadım.” diye şükretmiş, Damat Ferit Paşa da bir emrivaki olduğunu belirtmişti. Ali Fuat Türkgeldi, Sadrazamın daha önce haberi olduğunu fakat Padişahı avutmak için bir emrivakiymiş gibi davrandığını yazar. Ali Fuat Bey’e göre Damat Ferit, tutuklular için sürgünün Kürt Mustafa Divân-ı Harbinden daha hayırlı olduğunu düşünmüştür. Türkgeldi, *Görüp ...*, s:237

²⁹⁷ Akşin, *İstanbul ...*, c.I, s:324. Tasvîr-i Efkâr, 4 senedir savaştığımız ülkelerden dostça hareket beklenemeyeceğinden dolayı memleketi felakete sürükleyenlere karşı kendi elimizle adalet tatbik etseydik bunların yaşanmayacağını yazmıştı. Bunu herşeyden önce Türk milletine karşı bir görev olarak yorumluyordu. İzzet ve Tevfik Paşalar azimle suçluları cezalandırmaya yönelseydi ve Damat Ferit Paşa da icab eden sürat ve kararlılığı gösterseydi İtilâf Devletleri’nin buna kalkışmayacaklarını düşünüyordu. *Tasvîr-i Efkâr*, “Erkan-ı İttihât Teb’idi”, 30 Mayıs 1919 (1335), s:1

²⁹⁸ Şimşir, a.g.e., s:103-105

Calthorpe'un "birinci sınıf" sürgünler olarak adlandırdığı bu 12 kişinin, İngiliz Belgelerine göre, adadaki sürgün numaraları ve suçları şöyledir:

“2754 *Prens Abbas Halim Paşa*: Eski Nafia Nazırı. Sürülme nedeni: Türk İmparatorluğu'nun kaderinden sorumlu Kabine'nin üyesi olmak ve Ermenilere zorbalık.

2755 *Prens Sait Halim Paşa*: Eski Sadrazam. Sürülme nedeni: Ermenilere zorbalık.

2756 *Mithat Şükrü Bey (Bleda)*: İttihât ve Terakkî Fırkası Umumi Katibi. Burdur Mebusu. Eski Maarif Nazırı. Sürülme nedeni: Ermeni kırımını.

2757 *Hacı Adil Bey*: Mebusan Meclisi Reisi. Sürülme nedeni: Asayiş bozmak, kırım gibi suçlar.

2758 *Mahmut Kamil Paşa*: Eski Beşinci Ordu Komutanı. Sürülme nedeni: Ermeni kırımını ve sürgünü.

2759 *Ziya Gökalp*: Darülfünûn Hocası. Akdağ Madeni Mebusu. Sürülme nedeni: Asayiş bozmak, Ermenilere zorbalık.

2760 *Halil Bey (Menteşe)*: Eski Adliye ve Hariciye Nazırı. Sürülme nedeni: İttihât ve Terakkî üyesi olmak, Ermenilere zorbalık.

2761 *Kemal Bey (Kara Kemal)*: Eski İaşe Nazırı. Sürülme nedeni: Asayiş bozmak.

2762 *Ali Münif Bey*: Eski Nafia Nazırı. Sürülme nedeni: Spekülasyon, Ermenilere zorbalık.

2763 *Ahmet Şükrü Bey*: Eski Maarif Nazırı. Mebus. Sürülme nedeni: Asayiş bozmak, Ermenilere zorbalık.

2764 *Ahmet Ağaoğlu*: Darülfünun Hocası ve yazar. Eski Afyonkarahisar Mebusu. Sürülme nedeni: Asayiş bozmak, Ermenilere zorbalık.

2765 *Hüseyin Tosun*: Erzurum Mebusu. Milli Telgraf Ajansı sahibi ve müdürü. Sürülme nedeni: Asayiş bozmak, Ermenilere zorbalık.”²⁹⁹

Prencess Ena gemisi Limni'de on iki yolcusunu indirdikten sonra 2 Haziran'da Malta'ya vardı. İçlerinde 5 eski kabine üyesi, 11 mebus, 8 vali, 17 mutasarrıf, kaymakam, 4 asker bulunan "ikinci sınıf" sürgünlerin suçları Ermenilere zorbalık, Ermeni sürgünü, Ermeni kırımını ve asayiş bozmaktı. 41 kişi olan "ikinci sınıf" sürgünler şunlardır:

“2675 *Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey*: İstanbul Mebusu, gazeteci.

2682 *Teyfik Hadi Bey*: Siyasi Polis Müdürü.

2684 *Yusuf Ziya Bey*: Emekli Binbaşı, İttihât ve Terakkî üyesi.

2685 *Habip Bey*: Bolu Mebusu.

²⁹⁹ Şimşir, a.g.e., s:107-108

- 2686 *Mehmet Sabit Bey*: Sivas Valisi.
 2687 *Veli Necdet Bey*: Dahiliye Nezareti Müsteşarı.
 2688 *Hasan Fehmi Bey*: Sinop Mebusu.
 2689 *Ali Fethi (Okyar) Bey*: Eski Sofya Sefiri, Dahiliye Nazırı.
 2690 *Tahir Cevdet Bey*: Ankara Valisi.
 2691 *Rahmi Bey*: Eski İzmir Valisi.
 2692 *İsmail Canbulat*: Eski Dahiliye Nazırı.
 2693 *Mithat Bey*: İttihât ve Terakkî üyesi.
 2696 *Nevzat Bey*: Yüzbaşı.
 2697 *Mümtaz Bey*: Emekli Yarbay.
 2698 *Fazıl Berki Bey*: Çankırı Mebusu.
 2700 *Ahmet Cevat Bey*: Albay, İstanbul Mevki Komutanı.
 2701 *İbrahim Bedrettin Bey*: Diyarbakır Valisi.
 2702 *Atıf Bey*: Ankara Mebusu.
 2703 *Ferit Bey*: İttihât ve Terakkî Katibi.
 2704 *Macit Bey*: Divan-ı Muhasebat Memuru.
 2705 *Hüseyin Kadri Bey*: Karesi Mebusu.
 2706 *Hoca Rifat Efendi*: İttihât ve Terakkî Temsilcisi.
 2711 *Mustafa Asım Bey*: Of Mutasarrıfı.
 2712 *Hilmi Bey*: Kırklareli Mutasarrıfı.
 2718 *Zekeriya Zihni Bey*: Edirne Valisi.
 2719 *Ahmet Muammer Bey*: Konya Valisi.
 2723 *Gani Bey*: İttihâtçı.
 2724 *Ahmet Bey*: Sivas Valisi.
 2728 *Salah Cimcoz Bey*: İstanbul Mebusu.
 2729 *Mehmet Sabri Bey*: Saruhan Mebusu.
 2730 *Süleyman Sudi Bey*: Lazistan Mebusu.
 2731 *Ubeydullah Efendi*: İzmir Mebusu.
 2732 *Dr. Süleyman Numan Paşa*: Ordu Sağlık Müfettişi.
 2733 *Memduh Bey*: Musul Valisi.
 2734 *Hayri Efendi*: Şeyhülislâm.
 2735 *Saip İbrahim Pirzade*: Şûrayı Devlet Reisi, Nazır .
 2736 *Ahmet Nesimi Bey*: Harici Nazırı.
 2737 *Faik Bey*: Merzifon Kaymakamı.
 2738 *Şükrü (Kaya) Bey*: Mülkiye Müfettişi.
 2739 *Hacı Ahmet Paşa*: Enver Paşa'nın Babası.
 2740 *Rıza Hamit Bey*: Bursa Mebusu.”³⁰⁰

Birinci ve ikinci gruptakiler daha çok siyasal suçlulardı. Üçüncü gruptaki 14 subay ise savaş suçlusu sayılmaktaydı. “İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmak”tan sanık subaylar şunlardır:

“2676 *Albay Celal Bey*

³⁰⁰ Şimşir, a.g.e., s:109-110

- 2677 *Yüzbaşı Şeref Efendi*
2678 *Binbaşı Hazım Bey*
2679 *Yarbay Mehmet Teyfik Bey*
2680 *Albay Ahmet Teyfik Bey*
2681 *Binbaşı Ömer Bey*
2694 *Yüzbaşı Cemal Efendi*
2695 *Yarbay Abdülgani Bey*
2699 *Yüzbaşı Doktor Halil Bey*
2707 *Binbaşı Mazlum Bey*
2708 *Binbaşı Ahmet Haydar Bey*
2709 *Albay Sami Bey*
2710 *Binbaşı İbrahim Hakkı Bey*
..... *Kemal Bey* rütbesi ve sürgün numarası saptanamamıştır.”³⁰¹

Birinci kongresini 14 Kasım 1918 günü toplayan Kars İslâm Şûrası, Türk ordusunun boşalttığı Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki yerli halkı Ermeni ve Gürcü saldırılarından korumayı amaçlamış ve silahlı direnişe karar vermişti. 13 Nisan’da Kars’ı işgal eden İngilizler, karışıklık çıkarmakla suçladıkları Kars İslâm Şûrası parlamentosunu basarak, Şûra üyesi 11 kişiyi tutuklandılar. Önce Batum’a, oradan İstanbul’a gönderilen tutuklular³⁰², 28 Mayıs günü Prencess Ena gemisiyle Malta’ya sürüldüler. Bu kişiler şunlardır:

- “2713 *Aziz Cihangiroğlu*: Şura Adalet Bakanı
2714 *Pavlo Jamusen*: Şura Rum Üyesi
2715 *Hasan Han Cihangiroğlu*: Şura Savunma Bakanı
2716 *Mehmet Bey Alibeyzade*: Kars Sivil Valisi
2717 *İbrahim Cihangiroğlu*: Şura Başkanı
2720 *Musa Bey Salahov*: Polis Müdürü
2721 *Yusuf Bey Yusufoglu*: Şura Gıda Bakanı
2722 *Tauchitgin Memlejeff*: Emniyet Müdürü
2725 *Radjinski Matroi*: Şura Rus Üyesi
2726 *Vafiades Stefani*: ŞuraRum Sosyal yardım Bakanı
2727 *Muhlis Bey Mehmetoğlu*: P.T.T. Genel Müdürü”³⁰³

³⁰¹ Şimşir, a.g.e., s:95

³⁰² Sarıhan, *Kurtuluş ...*, c. I, s:26, 49, 203

³⁰³ Şimşir, a.g.e., s:112

Haziran 1919 başlarında, 78 kişilik kabile ve onlardan iki ay önce Malta'ya getirilen Ali İhsan Paşa ve yaveri ile birlikte İstanbul'dan Malta'ya gönderilen sürgünlerinin sayısı 80'e ulaşmıştı.

İstanbul'daki İtilâf kuvvetlerinin Başkomutanı General Franchet d'Esperey olayı basından öğrenir öğrenmez, General Milne'ye bir protesto telgrafi çekerek, asayişî etkileyebilecek böylesine önemli bir olaydan kendisinin haberdar edilmeyip, bir de askerî nitelikte bir harekatta kullanılmak için İngiliz komutanlığı emrinde bulunan Fransız askerlerinin bu amaçla kullanılmasının kabul edilemez olduğunu belirtti. Milne, sadece Fransız askerlerini kullandığı için General'den özür dileyerek, haberdar edilmemesiyle ilgili bir açıklama yapmadı. Londra'daki Fransız Büyükelçiliği, 4 Haziran günü İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na verdiği notada, Türk savaş suçluları ile ilgili Şubat ayında iki ülke arasındaki yazışmaları hatırlatarak, Fransa Hükümetinin fikrinin değişmediğini söyledi. Fransa'ya önceden haber verilmemesini kınadı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 20 Haziran günü verdiği cevapta, sanıkların haptisten kaçma tehlikesine karşı Malta'ya götürülmelerinin haklılığı üzerinde durarak, daha önce Fransa'yı bilgilendirmedikleri için özür diledi.³⁰⁴ Fransa'nın protestosu İngiltere'yi durdurmaya yetmedi. Malta nüfusu gün geçtikçe arttı.

3.2. KEMALİSTLERİN SÜRÜLMESİ

3.2.1. MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ANADOLU'DAKİ

FAALİYETLERİ

---

³⁰⁴ Şimşir, a.g.e., s:112-116

Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, 20 Mayıs'ta Sadarete "Millet, ordu ve devlet" kelimelerinin sıklıkla kullanıldığı bir telgraf çekmiş, devlet ile ordunun milleti kurtarmak isteyen Padişaha olan tam sadakatlerini ve yeni hükümetin teşebbüs ve icraatlarıyla millet haklarını koruyacağına tam güvenlerini bildirmişti.³⁰⁵ Milletle birlikte ordunun ulusal amaçlar için çalışacağını gösteriyordu. Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya işgal yerine "asker ihracı"ndan bahsediyor ve işgal sonrası yayınladığı genelgeden geri adım atarak işgalin Mütarekenin 7. maddesine dayandığı cevabını veriyordu.

Mustafa Kemal Paşa, beş komutan, altı vali, vali vekili ve mutasarrıfa 23 Mayıs'ta çektiği telgraflarla Paris Konferansı'na gidecek heyetin ulusal arzuya uygun davranmasını sağlamak üzere Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin, bunların olmadığı yerlerde belediye heyetlerinin sadrazam ve padişaha tel çekerek, devletin ve milletin istiklâli ile Türk çoğunluğunun bulunduğu yerlerin azınlığa feda edilmemesinin istenmesini bildirdi.³⁰⁶ İtilâf Devletleri'ne başkaldırı olan bu telgrafta Damat Ferit Paşa Hükümetine de güvenilmediği açıktı.

Milne, 6 Haziran'da Harbiye Nezareti'nden Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a "derhal" geri çağrılmasını rica etti. İki gün sonra Calthorpe, aynı isteği tekrarladı. Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'ta karışıklık çıkarmaya hazırlandığını bildirdi.³⁰⁷ Müttefiklerin çıkarlarına aykırı çalışan çetelerin başında İttihâdçuların bulunduğu ve bunlardan birinin de Mustafa Kemal Paşa olduğu düşünülüyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın 8 Haziran'da İstanbul'a dönmesi istendi. Padişah'a başvuran Paşa, saltanata bağlılığını sık sık anmakla birlikte, Anadolu'da gördüğü

³⁰⁵ Atatürk, *Tamim ...*, c. IV, s:23-24

³⁰⁶ Atatürk, *Tamim ...*, c.IV, s:28-29

³⁰⁷ Akşin, *İstanbul ...*, c.I, s:354

üzere millet; devletin, ulusun bağımsızlığını, saltanat ve hilafet haklarını korumak için “azim ve iman” ile donanmıştı, fakat İstanbul’un “tefessühe müsait” ahlakından yararlanmasını bilen yabancılar; devlet, millet ve padişahına bağlı olanları ortadan kaldırmak istiyordu. Ali İhsan ve Yakup Şevki Paşaların akıbetine uğramayacaktı. Eğer zorlanırsa görevinden istifa ederek Anadolu’da “milletin bağrında” kalacaktı, “Ta ki millet mahzarı istiklâl ve saltanat ve hilafeti muazzama-i hümayunları masunu indiras olsun...”³⁰⁸ diyerek millete olan güvenini ortaya koyuyordu. Padişahı İstanbul Hükümetinden ayrı tutarak ona olan bağlılığını hatırlatıyor, belki de olağanüstü yetkilere sahip olduğu görevinden azlini geciktirmeye çalışıyordu.

Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri’nin özellikle İzmir’deki Redd-i İlhak Cemiyeti’nin direnmeyi teşvik edici haberler yaymaya devam etmesinin Paris Barış Konferansı’nı kötü etkileyeceğini düşünen Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, 18 Haziran³⁰⁹ günü bu tür telgrafların kabul edilmemesini, zorla kabul ettirilse dahi çekilmemesini emretti. Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran günü bu emre sert bir şekilde cevap verdi. Ulusun sesini boğarak meşru haklarını istemesini engellemeye ve vatanın mahvına yönelmiş bu emri, hiçbir namuslu telgraf memurunun uygulamayacağını, uygulayacak olanların Divân-ı Harbe verileceğini bildirdi. Bu konuda valiliklere gönderdiği genelgede mitingler yapılarak hükümetin şiddetle protesto edilmesi ve emir geri alınana dek telgrafhanelerin işgal edilmesini istedi.³¹⁰

Dahiliye Nazırı, 18 Haziran tarihli bir genelgeyle Kuvâ-yi Milliyye hareketine karşı olumsuz bir tavır sergiliyordu. Buna göre, Osmanlı Hükümeti, hukuka aykırı ve zalimce yapılan işgallerden dolayı ne kadar üzülürse üzulsün,

³⁰⁸ 23.04.1336 tarihli Mustafa Kemal Paşa’nın Meclis’i açış nutku. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. I, Devre I, İçtima Senesi I, Ankara 1959, s:10.

³⁰⁹ Atatürk, *Atatürk’ün ...*, c.I, s:18. Karay, emrin tarihini 16 Haziran 1919 olarak gösterir. Karay, s:127

³¹⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. I, Devre I, İçtima Senesi I, s:12

savaşacak halde olmadığına göre Konferans'ta siyasal yoldan yurdun bütünlüğünü sağlama şansına sahipti. “Milli milisler ve Müdâfaa-i Milliyye” hazırlamak, bir felakete neden olabilir, asayiş bozmak, halk unsurları arasına nifak sokmak ülkemize özgü bir durum olarak görülebilirdi. Böyle maceralara atılanlar vatanın menfaati adına şiddetle engelleneceklerdi.³¹¹ 24 Haziran günü Padişaha bir tel çeken Mustafa Kemal Paşa, bu iki genelge nedeniyle milletin, merkezi hiçbir zaman affetmeyeceğini yazdı.³¹²

Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey 19 Haziran günü Amasya'da Mustafa Kemal Paşa ile buluştular. 21/22 Haziran gecesi alınan kararlarda, vatanın ve milletin istikbâlinin tehlikede olduğu, İstanbul Hükümetinin sorumluluğunu yerine getirmediği belirtiliyor ve “Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.” denilerek kurtuluş için izlenecek yol gösteriliyordu. Her türlü etki ve denetimden uzak Sivas'ta bir milli kongrenin toplanması kararlaştırıldı. Mustafa Kemal, Ali Fuat, Rauf ve Refet Beyler kararları bizzat imzalamış, Kazım Karabekir ve Cemal Paşa telgrafla onaylamışlardı.³¹³

Ali Kemal Bey, Vükelâ Meclisi'ne 23 Haziran'da aldıracağı bir kararla, çağrıldığı halde gelmeyen, halkı hükümete karşı kışkırtan Mustafa Kemal Paşa'nın hemen azledilmesini, yerine eski Bahriye Nazırı Hurşit Paşa'nın atanmasını, hiçbir resmi sıfatı kalmayan Mustafa Kemal Paşa'nın yazılarının valiliklerce dinlenmemesini emretti.³¹⁴ Vilayetle gönderilen genelgede, Mustafa Kemal Paşa, “büyük bir asker olmakla beraber” çağın siyasetinden haberdar olmadığı, gayret etmesine rağmen yeni görevinde başarı gösteremediği, İngiliz temsilcisinin ısrarıyla

³¹¹ *Alemdar*, 23 Haziran 1919 (1335), s:1

³¹² *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. I, Devre I, İçtima Senesi I, 1959, s:11

³¹³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. III, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1993, s:915-916

³¹⁴ Akşin, *İstanbul ...*, c. I, s:361

azlolunduğu ve azlinden sonra yaptığı işlerle kusurlarını daha çok belli ettiği belirtildi. Kanuni olmayan Redd-i İlhak Cemiyetleri gibi halkı “kırdırmaktan” başka işe yaramayan bazı kuruluşlar için çektiği tellerle siyasal hatasını yönetimde de arttırmıştı. Konferans’ta, beş yıldır “yaptığımız cinnetlerin” hesapları görülürken, “artık aklımızı başımıza devşirdiğimizi” göstermek gerektiği bildirildi.³¹⁵

Mustafa Kemal Paşa, 2 Temmuz günü Erzincan’da bulunduğu sırada saraydan bir telgraf aldı. Paşa’nın girişimlerinin yurtseverce duygulardan kaynaklandığı kabul ediliyordu. Fakat taşrada sanıldığı kadar endişe ve telaşa mahal veren olaylar olmadığı ileri sürülerek, devletin varlık ve bağımsızlığı sağlandığında, taşranın saltanat merkezinden kurtarılacağı söyleniyordu. Padişah, Paşa’nın istifa edip İstanbul’a gelmesini, yabancılar haysiyet kırıcı bir işlem yapabilirler diye doğru bulmadığı için Harbiye Nezareti’nden iki ay hava değişimi izni alınarak istediği yerde dinlenmesini öneriyordu.³¹⁶ Padişah, ilerleyen Yunan işgaline rağmen durumu iyimser değerlendiriyor, politik girişimlerle merkezden taşrayı kurtarmayı tercih ediyordu.

Üçüncü Kolordu Komutanı Miralay Refet Bey (Bele), 6 Temmuz’da Samsun’da bulunan bir İngiliz piyade bölüğünün bir taburla değiştirilmesi üzerine direnişe geçeceğini bildirmesi İngilizleri kızdırdı. İşin içinde Mustafa Kemal Paşa’nın parmağı olduğu düşünülüyordu.

İngilizlerin baskısı ve tekrar savaşın başlayacağı korkusuyla Mustafa Kemal Paşa görevden alındı. 8/9 Temmuz gecesi görevine son verildiği için hemen İstanbul’a dönmesi istenildi. Mustafa Kemal Paşa, Padişaha çektiği telde büyük baskı altında olan hükümet ve başkentin daha çok baskı altına girmesine sebep olup onun

---

³¹⁵ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:36

³¹⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. I, Devre I, İçtima Senesi I, 1959, s:13

sıkılmasına razı olmadığı için askerlikten istifa ettiğini, fakat hayatının sonuna kadar saltanat ve hilafet makamının ve soylu milletin koruyucusu olacağını bildirdi.³¹⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın Hükümet ile arasındaki memuriyet bağı kopmuş, "sine-i millette bir ferd-i mücahit"³¹⁸ olarak millî mücadele için çalışmaya başlamıştı.

Millî Mücadele'nin önemli basamaklarından biri de 23 Temmuz 7 Ağustos tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi'dir. Bölgesel toplanmasına rağmen ulusal kararlar alan Erzurum Kongresi, halkı temsil ettiğini ileri sürebilecek bir taban ve örgüte sahip olmuştu. Bırakışmanın imzalandığı gündeki sınırlarda yaşayanların çoğunluğunun Müslüman, Türk olduğu ve buraların bölünemeyeceği kabul edilmiş, Saray ve İstanbul Hükümetinin tersine "imparatorluk" iddiasından vazgeçilerek, Arap vilayetleri terk edilmiş, daha etnik bir sınır belirlenmişti. Bu sınırlar dahilinde her türlü işgal ve müdahaleye karşı konulacağı kabul edilmiş, bağımsızlıktan ödün verilmeyerek, her türlü himayecilik fikri reddedilmişti. Ulusal hareketin bir İttihâtcı hareketi olmadığı belirtilerek İttihât ve Terakkî'ye karşı olan Osmanlı çevrelerini de kendi saflarına katmaya çalışmışlardı. Kurulan cemiyet her türlü fırkacılık akımlarından arınmış idi.³¹⁹

Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in Hükümetin emirlerine aykırı davranışlarını sürdürdükleri gerekçesiyle hemen yakalanıp, İstanbul'a gönderilmeleri için 29 Temmuz günü Meclis-i Vükelâ'dan karar çıktı. Erzurum Vali Vekilli bu kararı uygulamaya yanaşmadı.³²⁰

Kongre sonrasında Damat Ferit Paşa, bir Fransız haber ajansına Anadolu hareketiyle ilgili abartılmış haberler yayımlandığını, gerçekte kamuoyunu Türkiye

---

³¹⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, a.g.e., s:15-16

³¹⁸ Atatürk, *Tamim ...*, c. IV, s:49

³¹⁹ Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, Ankara, 1968, s:187-194

³²⁰ Akşin, *İstanbul ...*, c. I, s:493

aleyhinde etkilemeye çalıştıklarını söyledi. Millî Müdafaa liderlerini halinden memnun olmayan ihtiraslı kişiler olarak tanımlayan Sadrazam, ellerinde bol para bulunduğu ve eski rejimi aradıkları için “Küçük Asya”da karışıklık çıkardıklarını iddia ediyordu.³²¹

İstanbul Hükümeti, bir İttihât ve Terakkî hareketi olarak gördüğü ulusal hareketi önlemek için Ağustos başında bazı kararlar aldı: Kuvâ-yi Milliyye'nin dağıtılması, telgraf haberleşmesinin önlenmesi, hareketin bütün Anadolu'yu içine alacak şekilde bütünleşmesinin engellenmesi, askerî ve mülki mevkilere güvenilir adamların getirilmesi, Anadolu'ya tahkik heyetlerinin gönderilmesi, Sivas Kongresi'nin zorla dağıtılması gibi.³²² Bu kararlar uygulanmaya çalışılsa da artık köklü duruma gelmiş olan Kuvâ-yi Milliyye'yi durdurmak mümkün olmadı.

Amasya Tamimi ile Sivas'ta ulusal bir kongre toplanması kararı duyurulmuştu. 4-11 Eylül tarihleri arasında toplanan kongrede Erzurum'da alınan kararlar benimsenmiş, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin birleştirilmesi kabul edilmişti.³²³ Manda konusu gündeme gelmiş, özellikle Amerikan mandası tartışılmıştı. Bazı temsilciler, iki üç ille sınırlı bir bağımsızlık yerine Osmanlı ülkesinin tamamında meşrutiyet ve dış ülkelerde temsil hakkı saklı almak koşuluyla mandanın tercih edilebileceğini savunuyordu. Toplantı sonunda her türlü mandacılık fikri reddedildi.³²⁴

Damat Ferit Paşa'nın talimatıyla Elaziz Valisi Ali Galip'in kongreyi basıp, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e karşı suikast girişiminde bulunacağı önceden

---

³²¹ Akyüz, a.g.e., s:51

³²² Bayar, a.g.e., c. VIII, s:2159

³²³ Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1969, s:79

³²⁴ General Harbord'un raporunda Mustafa Kemal, amacının Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tarafsız bir devletin ve tercihen Amerika'nın mandası altında korumak olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal'in taktik olarak böyle söylediği görüşü ağır basmaktadır. Akşin, *İstanbul ...*, c. I, s:545-551

haber alınarak engellendi. Malatya'ya 10 Eylül'de ulaşan İlyas Bey komutasındaki askerî birlik Ali Galip'in Sivas'a gelmesini engelledi. "İngiltere-Bâb-ı Âlî-Kürtçü suikastı"³²⁵ bozuldu. Aynı gün Osmanlı ve İngilizler arasında gizli bir anlaşma imzalandı. Buna göre, İngiltere, kendi mandası altında Türkiye'nin bütünlük ve istiklâlini üstleniyordu. İstanbul, Hilafet ve saltanat merkezi olmaya devam ederken, Boğazlar ve İstanbul İngiltere'nin denetimi altında olacaktı. Türkiye'de bağımsız bir Kürdistan kurulacaktı. Türkiye, hilafetin gücünü Müslüman İngiliz sömürgeleri üstünde İngiltere lehine kullanacaktı. İngiltere'nin Kuzey Mezopotamya üzerindeki hakimiyeti kabul edilecekti. Ulusal akımları önlemek ve bastırmak için İngiltere bir zabıta kuvveti oluşturacaktı.³²⁶ Saray ne şekilde olursa olsun kendi tahtını kurtarmaya çalışıyordu.³²⁷

Olağanüstü toplanan kongre, 9 Eylül gecesi Damat Ferit Paşa'yı suçlayan ve yerine tarafsız birinin getirilmesini istedikleri bir belge kaleme aldılar. Hükümet, dilekçenin doğrudan doğruya saraya sunulmasına engel oldu. Anadolu'nun İstanbul'la olan tüm telgraf haberleşmesi kesildi. İstanbul'a eğilimi olan Konya ve Trabzon'un da ulusçuların saflarına katılmasından sonra Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa etti. (21 Temmuz-30 Eylül 1919). Sivas Kongresi sonrasında savaşta rütbe almış ve herhangi bir iş peşinde Anadolu'ya sığınanların bir hareket yaratmak için çalıştıklarını düşünen Damat Ferit Paşa, askerî bünyesi olmayan ve millete dayanmayan bu hareketin bir saman ateşi olduğunu söylüyordu. "Alevleri şimdiden

---

³²⁵ Akşin, *İstanbul ...*, c. I, s:590

³²⁶ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1960, s:403, Gizli anlaşmayla ilgili ayrıntılı diğer bir araştırma; Salahi Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerinin Işığı Altında 1919 İngiliz-Osmanlı Gizli Antlaşması", *Belleten*, c. XXXIV, sayı. 135, (Temmuz 1970), ss:77-104.

³²⁷ Halide Edip Hanım'a göre "Türkiye, gaddar ve sütü bozuk, aptal ve sarhoş padişahlar yetiştirdi; fakat şimdiye kadar Osmanoğulları'ndan hiçbiri, rahatça yaşayabilmesi için Türkiye'nin boyunduruk altına girmesi yönünde entrika çevirecek kadar alçalmadı." Salahi Sonyel, *Türk ...*, c. I, s:47

sönmüş” olan bu ateşin başarılı olup, kendisini iktidardan uzaklaştırabileceğini hesaba katmamıştı.³²⁸

“İlimli bir istibdata”³²⁹ yönelen Padişah, Ali Rıza Paşa’yı hükümeti kurmakla görevlendirdi. Bir “ara hükümet”³³⁰ olarak düşünülen Ali Rıza Paşa’nın kabinesi, eski kabineden birçok ismi barındırmaya devam etti. Küçük değişikliklerle, öncekini esas alan bir kabine kuruldu.³³¹ Padişah, Ali Rıza Paşa’yı göreve getirdiğini açıkladığı Hatt-ı Hümayûn’unda bir süredir görülen bölünme ve anlaşmazlığın giderilmesi ve birliğin sağlanmasına ve seçimlerin bir an önce yapılıp Meclis’in açılmasına öncelik verileceğini açıkladı.³³²

Ulusçulara karşı mücadelesine akrabaları Tevfik ve Damat Ferit Paşalarla birlikte devam etme niyetinde olan Padişah, ileride onları tekrar kullanmayı düşünüyordu.³³³

İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck³³⁴, yeni hükümeti İttihât ve Terakkîli bir çok kişiyi bünyesinde barındırmakla suçluyordu. İttihât ve Terakkîli olmak Anadolu’daki ulusçu oluşumun içinde olmakla eş görülüyor, Hükümetin, Anadolu ile uzlaşma çabaları da ulusçuların sempaticizani oldukları şeklinde değerlendiriliyordu.³³⁵

Ali Rıza Paşa ile Mustafa Kemal Paşa telgraf başında defalarca görüştüler. Bu görüşmelerde Erzurum ve Sivas’ta alınan kararlar konusunda İstanbul Hükümeti

---

³²⁸ Akyüz, a.g.e., s:51

³²⁹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Son Meşrutiyet 1919-1920)*, c.II, 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s:13

³³⁰ Danişmend, a.g.e., s:462

³³¹ Damat Ferit Paşa, Süleyman Şefik Paşa, Hamdi Efendi, Mustafa Sabri Efendi, Rauf Paşa ve Adil Bey kabineden ayrıldılar. Damat Şerif Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Haydarizade İbrahim Efendi, Abdurrahman Şeref Bey, Mustafa Reşit Paşa kabineye girdiler. Türkgeldi, *Görüp ...*, s:244

³³² İnal, a.g.e., s:2111

³³³ Padişah, “Bu (Ali Rıza Paşa kabinesi) hüllecî bir kabine olacak! Tevfik Paşa son fişegimizdir. Onu atıye saklamalıyız.” demişti. Türkgeldi, *Görüp ...*, s:245

³³⁴ Amiral Calthorpe, 13 Kasım 1918’de geldiği İstanbul’dan 5 Ağustos 1919 tarihinde ayrıldı. 26 Ağustos’ta görevini Amiral de Robeck’e devretti. Bu süre içerisinde yerine Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb vekalet etmişti. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Erzurum Kongresi’nden TBMM’ye*, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s:99

³³⁵ Akşin, *İstanbul ...*, c. II, s:43

bilgilendirildi. Hükümet bu kararları kabul etmekle birlikte Heyet-i Temsiliye'den isteklerde bulunmayı ihmal etmedi. Mustafa Kemal Paşa, hükümetin isteksizliğini ve telgraflarda resmi bir imza kullanılmamasını, zaman kazanma ve milletin dayanışmasını gevşetme çabası olarak yorumluyordu.³³⁶

Telgraf haberleşmelerinden sonra yüz yüze görüşmelere geçildi. 20-22 Ekim tarihleri arasında Amasya'daki toplantılarda beş protokol görüşüldü. Bunlardan dördüncüsü Malta'ya sürülenlerin İstanbul'a getirilerek, Osmanlı makamlarınca yargılanmaları ile ilgili bir maddeyi kapsıyordu.

Amasya görüşmelerinin en önemli kazancı, Meclis-i Mebusan'ın İstanbul dışında toplanmasının kabul edilmesidir. Şahsen İstanbul heyetinin başkanı Salih Paşa tarafından kabul edilen³³⁷ bu husus hükümet tarafından onaylanmadı. Gerekçe olarak meclis ile hükümetin birlikte çalışması gerektiği, ikisinin de İstanbul dışına çıkmasının başkentini taşınması demek olacağı, bu durumda da İstanbul'un Osmanlı egemenliğinde kalmasının tehlikeye düşebileceği gösterildi.³³⁸ Vilayetlerle ve komutanlarla yapılan yazışmalar sonucunda Mustafa Kemal Paşa, meclisin İstanbul'da toplanmasına razı oldu. İtilâf Devletleri'nin kabul edilemeyecek isteklerine karşı Meclis'in direneceği ve sonunda dağıtılacağı öngörüsüyle hareket eden Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da barınamayan meclisin, Anadolu'da toplanmasına kimsenin karşı çıkmayacağını düşünüyordu.³³⁹

Milletvekili seçimlerinin ulusçu hareketin başarısıyla sonuçlanması muhalefetin tepkisine neden oldu. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurduğu gizli bir örgüt aracılığıyla İstanbul'da mitingler düzenleyerek seçim sonucunu protesto

---

³³⁶ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:200-201

³³⁷ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:247-249

³³⁸ Mümtaz Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1965, s:114-115

³³⁹ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:272-273

edeceği İngiliz istihbaratı tarafından rapor edildi. Seçilenlerin halkın temsilcisi değil, İttihât ve Terakkî'nin temsilcisi olduklarını iddia edildi. Fransızlar da İttihât ve Terakkî'nin zaferiyle sonuçlanan seçimlerin Padişah tarafından iptal edilip edilmeyeceğini, ardından meclisin Anadolu'da toplanıp toplanmayacağını soruyorlardı.³⁴⁰ “İttihâtçı” bir meclisin İtilaf Devletleri üzerindeki kötü tesirlerini azaltmak için İngiliz Yüksek Komiserliğini ziyaret eden Sadrazam Tevfik Paşa, Meclis'in toplanma amacının Barış Antlaşması'nı onaylamak olduğunu, sonrasında devam etmesine lüzum olmayacağını söylüyordu.³⁴¹ Meclis'in istenilen kararları alındıktan sonra hızla kapatılması düşünülüyordu.

Meclis 12 Ocak 1920 günü Sadrazam Tevfik Paşa'nın nutkuyla açıldı.³⁴² Dördüncü oturumda başkanlığa Reşat Hikmet Bey seçildi. Bu Mustafa Kemal Paşa'nın talimatlarına ters bir durumdu. Meclis'in basılacağını düşünen Mustafa Kemal, başkan sıfatıyla Meclis'i Anadolu'da tekrar açmayı düşünüyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği dışında gerçekleşen bir diğer konu da Meclis'te oluşturulan grubun adıydı. Daha önce “Müdafaa-i Hukuk” adını alması kararlaştırılan grup, Felah-ı Vatan ismini benimsemişti.³⁴³

Meclis'in en önemli icraatı Misak-ı Millî'yi kabul etmesi olmuştur. 17 Şubat günü kabul edilen bu belgede, mütarekenin imzalandığı tarihteki sınırlar içerisinde kalan Müslüman çoğunluğun yaşadığı toprakların hiçbir sebeple ayrılmaz bir bütün olduğu duyuruluyordu. Osmanlı Devleti, savaşa girdiği tarihte egemenliği altında olan fakat, Mütareke imzalandığında yabancı işgalinde olan Arap çoğunluğun bulunduğu yerlerin geleceğinin yerli halkın oylarıyla belirlenmesini kabul

---

³⁴⁰ Akşin, *İstanbul ...*, c. II, s:263

³⁴¹ Akşin, *İstanbul ...*, c. II, s:266

³⁴² Sadrazam Tevfik Paşa'nın nutku bulunmaktadır. *Vakit*, 13 Ocak 1920 (13 Kanun-ı Sani 1336), s:1.

³⁴³ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:362-363, 396

ediyordu. Diğer maddeler Evliye-i Selase, Batı Trakya, İstanbul ve Boğazlar ile azınlıklarla ilgiliydi.

Üç ay gibi kısa bir ömrü olan son Osmanlı Mebusan Meclisi, 16 Mart 1920 günü İstanbul'un resmen işgalinden iki gün sonra Sinop Mebusu Rıza Nur Bey, Meclis'in İstanbul'u işgal eden kuvvetler tarafından saldırıya uğradığını, bazı mebusların Meclis'ten zorla götürüldüğünü, bu durumun Uluslararası ve Anayasa Hukuku'na aykırı olduğunu, bağımsız ve düşünce özgürlüğüne sahip olmayan bir Meclis'in yasama görevi yapamayacağını, bu durumu dünya kamuoyu önünde protesto ettiklerini beyan ettiği nutkundan sonra on yedi mebusun imzaladığı bir önergeyi Başkanlığa sundu. Meclis, mebusluk görevinin güven içinde yapılacağı bir ortam oluşuncaya kadar toplantıların ertelenmesine karar vererek dağıldı. Bu karar ile Anadolu'da meclisin toplanmasının önü açıldı. Meclis, 11 Nisan günü Padişah tarafından tamamen kapatıldı.³⁴⁴

3.2.2. İSTANBUL'UN İŞGALİ VE SON SÜRGÜNLER

İngilizler, ulusçuların ülkenin geleceğini ellerine alarak, Anadolu'da söz sahibi olmaya başlamalarından çekinmişler ve olayların gidişatını izledikten sonra hareket etmeye karar vermişlerdi. İngiliz Yüksek Komiseri Robeck, 21 Eylül 1919 günü ülkedeki elverişsiz koşullar nedeniyle sürgün ve kırım olaylarından sorumlu

---

³⁴⁴ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I Dönem (1919-1923)*, c.I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s: 59

kişilerin tutuklanmalarına ara verildiğini, tutukluların Malta veya Mondros'a sürülmelerini durdurduğunu Londra'ya yazdı.³⁴⁵

Amiral benzer görüşlerini 16 Kasım tarihinde bir kez daha Londra'ya ilettili. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin İngilizlere umulandan ziyade iyi niyet gösterdiğini, fakat Hükümetin geleceğinin "Millî Hareket" in insafına bağılı olduğunu bildiriyordu. Amasya Görüşmeleri'nde Malta'daki sürgünlerin geri getirilmesi hususunda anlaşmaya varıldığını, Hükümetin "Mustafa Kemal Partisiyle" ilişkileri kesmektense İtilâf Devletleri'ne nahoş görünmeyi göze alabileceğı bilgisini veriyordu. Robeck'e 5 Aralık'ta diğlerleri gözden çıkarılarak en azından İngilizlere karşı suç işleyenlerin serbest bırakılmasının önlenmesi talimatı verildi.³⁴⁶ Aynı günlerde Ali Rıza Paşa Hükümeti, tutukluları kurtarmak için herhangi bir girişimde bulunsaydı engellenmeyeceğı anlaşıyor.

Çukurova ve diğler yerlerde gösterilen faal direniş ceza olarak, kısmen de hazırlanmakta olan sert barış şartları karşısında doğması beklenen tepkileri peşin olarak önlemek veya yumuşatmak amacıyla Amiral Robeck, bir süredir izledikleri "bekle ve gör" politikasını terk ederek, 1920 yılının başında işgalin şiddetlenmesini Londra'ya önerdi. 6 Şubat tarihli yazısında Londra'ya ulusçuların Bolşeviklerle, Rusya Müslümanlarıyla ve Araplarla ilişkileri, Ege'deki taarruz hazırlıkları ile ilgili bilgi veriyordu. Hükümetin devrilme ihtimaline karşı İstanbul'da askerî konumu güçlendirerek, yeterli donanma gücüyle İstanbul'dan ve kıyılardan duruma egemen olunabilirdi. Barış şartları acımasız olacaksa, İtilâf kuvvetleri bunları zorla uygulamaya hazır olmalıydı.³⁴⁷

---

³⁴⁵ Şimşir, a.g.e., s:139

³⁴⁶ Şimşir, a.g.e., s:142-143

³⁴⁷ Akşin, *İstanbul ...*, c. II, s:467-468

Amiral de Robeck, bir hafta sonra, karargahlarını Sivas'tan Ankara'ya kaydıran milliyetçilerin güçlendiklerini, 13 Ocak'ta açılan meclisin milliyetçi hareketin İstanbul'daki parçası olarak çalıştığını Londra'ya bildirdi. Milliyetçilere sempati duyan Cemal ve Cevat Paşaların makamlarından istifa etmelerini sağlamanın³⁴⁸ İtilâf Devletleri için başarı olduğunu fakat, acımasız barış koşullarının milliyetçilere kabul ettirilmesi için silah kullanmak gerekeceğini tekrar ediyordu.³⁴⁹

Robeck, Mustafa Kemal'in emriyle Maraş'ta ve Ege'de yaşanan çarpışmalar, Türklerin Milne Hattı'na uymaması, Akbaş cephaneliğinin soyulması gibi Müttefiklere karşı yapılan tüm saldırılardan İstanbul Hükümetinin de sorumlu tutulacağını 19 Şubat'ta Hükümete bildirdi.³⁵⁰

Osmanlı Devleti ile yapılacak barış antlaşmasının şartları 12 Şubat'ta Londra'da açılan Konferansta görüşüldü. 28 Şubat'taki toplantıda basında yer alan Ermeni katliamı haberlerinin doğru olması durumunda kimlerin sorumlu tutulacağı ve neler yapılacağı konuşuldu. Fransa temsilcisi Maraş'ta durumun ciddi olduğunu, sorumlunun Mustafa Kemal ile sürekli iletişimde olan Hükümete ait olduğunu bildirdi. İstanbul'daki yüksek komiserler vasıtasıyla Hükümet nezdinde ortak bir başvuruda bulunulmasını önerdi. Curzon, bu tedbirin yanı sıra Türklerin İstanbul'dan çıkarılmaları gibi sert tehditlerin de yapılmasını önerdi. 29 Şubat'ta Robeck'ten İstanbul'un işgali ve diğer askerî tedbirler için hazırlık yapılmasını bildiren bir telgraf geldi. Bu durumda Anadolu'daki yabancı uyruklu ve azınlıklar için mevcut olan tehlike göz önünde bulundurulmalıydı. Venizelos'un da katıldığı konferansın 10

---

³⁴⁸ İtilâf Devletleri'nin isteklerini uygulamaya yanaşmayan Harbiye Nazırı Cemal Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'nın 20 Ocak 1920 günü ortak bir nota ile görevlerinden çekilmeleri istendi. 21 Ocak günü Paşalar istifa ettiler. Kısa süre sonra da Malta'ya sürgüne gönderildiler. Akşin, *İstanbul ...*, c. II, s:358-361

³⁴⁹ Şimşir, a.g.e., s:153

³⁵⁰ Şimşir, a.g.e., s:153

Mart oturumunda İstanbul'un yönetiminin denetim altına alınması, Parlamentonun düşmanca bir davranış göstermesi durumunda fesihle tehdit edilmesi, Mustafa Kemal'in askerlerinin bir hafta içinde Hükümetçe dağıtılması, aksi taktirde bu işin Yunanlılara devredilmesi görüşüldü.³⁵¹ Aynı gün yüksek komiserlere, İstanbul'un işgalinde şimdilik Meclis'in dağıtılmayacağı, P.T.T., Harbiye Nezareti ve İstanbul polisinin kontrol altına alınacağı, tehlikeli milliyetçi liderlerin tutuklanmalarının uygun olacağı talimatı verildi.³⁵²

Sivas Mebusu olarak İstanbul'da bulunan Rauf Bey, yüksek komiserlere gönderilen Kuvayi Milliye önderlerini tutuklama talimatını haber alır almaz Atatürk'e iletmiş ve işin sonuna kadar İstanbul'da kalarak "namus vazifesini" yapacağını bildirmişti. Meclisin cesurca görevine devam etmesini yararlı bulan Mustafa Kemal Paşa, ileride yurdu temsil niteliğinde olanların gerektiğinde hükümeti kurmak ve yönetmek için millî harekete katılmalarının zorunlu olduğunu, son anda kaçılabilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını, aksi halde hemen Ankara'ya gelinmesini istiyor, İtilâf Devletleri'nin zorlama tedbirlere başvurabilecekleri cevabını veriyordu. Mustafa Kemal Paşa, iletmiş olduğu diğer bir telde Ankara'daki İngiliz temsilcisi Withall'un eşyalarını toplayarak İstanbul'a hareket ettiğini, bunun şüphesiz İtilâf Devletleri'nin İstanbul'da aldığı tedbirlerle alakalı olduğunu bildiriyordu.³⁵³

Mustafa Kemal Paşa, meclisin basılıp, mebusların yakalanma ihtimali belirlediği anda Anadolu'ya kaçılmasını istiyordu. Oysa Rauf Orbay, gelen haberleri blöf ya da Damat Ferit Paşa'yı başa geçirmek için düzenlenmiş bir oyun olarak değerlendiriyor ve ciddiye almıyordu. Haberler gerçek bile olsa Rauf Bey birkaç arkadaşıyla birlikte kaçtığı taktirde İngilizlerin meclisi basma ihtiyacı

³⁵¹ Akşin, *İstanbul ...*, c. II, s:474-481

³⁵² Şimşir, a.g.e., s:154-155

³⁵³ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:408-409

duymayacaklarını, İngilizleri dünya ile milletin gözünde zalim ve tecavüzcü durumuna sokma fırsatının kaçırılacağını ve Millet Meclisi'nin Anadolu'da toplanamayacağını düşünüyordu.³⁵⁴ Rauf Bey'in kaçmamasının bir başka nedeni de ona inanarak İstanbul'a gelen ve Felah-ı Vatan Grubu'nu oluşturan mebusların, “çeşitli vaidlerle bizi buraya getirdiler, şimdi de kaçıp gittiler. Bizim başımızı da belaya soktular.” diyerek Mecliste kalmaları ve Meclisi devam ettirme ihtimalleriydi. Mustafa Kemal Paşa'nın 15 Mart gecesini “Osmanlı Bankası'yla bin lira gönderildi. Al da gel.” talimatına “Evvelce kararlaştırdığımız gibi namus borcumuzu yapacağız. Meclisi bastırmak için orada kalacağız.”³⁵⁵ cevabını veren Rauf Bey, Meclisi bastırmak amacıyla hareket etmiş, Atatürk'ün talimatlarını dinlemeyip İstanbul'da kalmış ve diğer arkadaşlarını da kalmaya ikna etmişti.

İngiliz Komiserliğinin Baş tercümanı Mr. Ryan, Sadrazam Salih Paşa'ya, Fransız Komiserliğinin Baş tercümanı Ledoulx da Saraya giderek 16 Mart sabah saatleri itibariyle İstanbul'un işgal edildiğini bildirdiler. Salih Paşa, bunun hükümetin sonu olduğunu söylemiş ve gece boyunca süren tutuklamalar dahil her şeyden habersizmiş gibi davranmıştı. Padişah Vahdettin, İtilâf Devletleri ile iyi ilişkiler sürdürmek isterken böyle bir olayın gerçekleşmesini “teessüfle” karşılamıştı.³⁵⁶ İtilâf kuvvetleri tarafından Türkçe, İngilizce, Fransızca, Rumca ve Ermenice kaleme alınan bir beyanname sokak başlarına asılarak işgal haberi duyurulmuştu.³⁵⁷

Akşam saatlerinde İngiliz polisi Meclis'e gelerek, Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey'i tutuklamak istediler. Fındıklı'da bulunan Meclis, deniz kenarında kaçmak için

---

³⁵⁴ Rauf Bey anılarında Sivas'ta Kumandanlar toplantısında İstanbul'daki Meclis dağıtıldığı takdirde Anadolu'da Millî Meclisin kurulmasına kimsenin ses çıkarmayacağını konuşulduğunu, asıl olanın Meclisin İngilizler tarafından basılmasını sağlamak olduğunu yazar. Ancak Atatürk, Karabekir, Cebesoy ve Mahzar Müfit Kansu gibi başından beri Millî Mücadele içinde yer alan isimlerin hiçbirisinin anılarında böyle bir konuşma yer almamaktadır. Orbay, a.g.e., s:266-267.

³⁵⁵ Orbay, a.g.e., s:267-268

³⁵⁶ Sonyel, *Türk ...*, c. I, s:207

³⁵⁷ Beyannamenin metni için bkz. *Vakit*, 17 Mart 1920, (1336), s:1

müsait bir konumdaydı. Rauf Bey, başta Mecliste bulunan muhafız bölüğünün karşı koymasını istemiş, Meclis Başkanı Celalettin Arif Bey'in daha önce vermiş olduğu "silah kullanılmaması" emri üzerine bu mümkün olmamış, sonra zorla teslim alındığına dair İngilizlerden yazılı bir kağıt alarak teslim olmayı kabul etmişti.³⁵⁸

Aynı gün işgal kuvvetleri bir bildiriyle olanların sorumluluğunu Osmanlı Devleti'ni savaşa soktukları için İttihât ve Terakkî Cemiyeti ile mütareke sonrasında merkezi hükümetin emirlerini hiçe sayarak halkı askere aldıkları, çeşitli unsurlar arasında nifak çıkardıkları, kısacası yeni bir savaşa giriştikleri için "Millî Teşkilât"a yüklediler. "Suçlu" şahısların bir kısmı yaptıklarından sorumlu tutulmak üzere İstanbul'da yakalanmışlardı.³⁵⁹

İstanbul'un işgalini günün erken saatlerinde Manastırlı Hamdi Bey'den haber alan Mustafa Kemal Paşa, haberi, valilik, mutasarrıflık, kumandanlık makamlarına ve Müdafaa-i Hukuk Heyetlerine bildirdi. İşgalci devletlere de bir protesto göndererek; millî amaçlar doğrultusunda hareket eden vatanperver kişilerin tutuklanmasının Osmanlı milletinin siyasi hakimiyet ve hürriyetine, aynı zamanda insanlığın vicdanına indirilmiş bir darbe olduğunu söyledi.³⁶⁰

İngilizler Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey'i Tophane açıklarında demirli Benbow drenotuna götürdüler. Edirne Mebusları Şeref ve Faik Beyler de gemide

---

³⁵⁸ Rauf Bey kaçmak varken neden teslim olduğunu şöyle açıklar: "o anda ben, nefsimi, kendimi, kendi rahat ve huzurumu ve hürriyetimi dahi uğruna hiç tereddüde düşmeden feda edebileceğim, başka şeyler düşünüyordum." Orbay, a.g.e., s:271-272. Mustafa Kemal Atatürk, ülkenin en zor günlerinde yapılan bu tercihle ilgili Nutuk'ta şöyle yazmıştır: "Türkiye vaziyetinin ve akıbetinin meşkük, muzlim, mühlik görüldüğü faraziyesine nazaran bu karanlık tehlike içine atılanların mahuf ve müthiş bir akıbetle karşılaşmaları vehmi, tahtı tesirinde en nihayet her hangi bir zindanda bir müddet kalmak üzere düşmana arzı teslimiyeti müreccah görebilecekleri istib'at olunamaz. Maahaza ben burada böyle ağır bir muhakeme yürütmekten içtinabederim." Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:410. Sina Akşin, Rauf Orbay ve İngilizlere kendisi teslim olan Ahmet Emin Yalman'dan yola çıkarak, "Batı'yı iyi tanıyan İstanbullu bazı aydınlar için Anadolu'nun küçük bir kasabası gibi olan Ankara'ya maceralı bir biçimde gitmek ve orada oturmak, "medeni" İngilizler tarafından Malta'ya sürülmekten belki daha zor görünmüş olabilir." tespitini yapıyor. Akşin, *İstanbul ...*, c. II, s:503

³⁵⁹ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:414-416

³⁶⁰ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:417

bulunuyordu. 18 Mart günü Robeck, Malta Genel Valisi'ne 30 kadar tutukluyu Benbow gemisiyle göndereceğini bildirdi. İstanbul'un işgalinden önce "Ermeni kırımını" suçluyla dört kişi daha Malta'ya gönderilmişti. Bunlar:

2767 *Binbaşı Mehmet Arif Bey*: 28 Ocak 1920 günü Mısır'dan Malta'ya gönderildi.

2768 *Çavuş Nuri Bitlisi*: 28 Ocak 1920 günü Mısır'dan Malta'ya gönderildi.

2770 *General Mürsel Paşa (Bakû)*: Bir yıldır Batum'da tutulan Paşa, 2 Mart günü Malta'ya sürüldü.

2769 *Nuh Eyüp*: Mürsel Paşa'nın emireri.³⁶¹

İşgalden sonra on bir kişiden oluşan ilk sürgün kafilesi 18 Mart günü yola çıktı. 22 Mart'ta Malta'ya ulaşan bu kafilede şu kimseler bulunmaktadır:

"2771 *Çürüksulu Mahmut Paşa*: General Milne'nin isteğiyle, askerî tedbir olarak tutuklanıp sürüldü. İstanbul'daki İtalyan Yüksek Komiseri'nin serbest bırakılması çabalarına rağmen Malta'ya sürüldü. Kısa bir süre sonra Malta'da serbest bırakıldı.

2772 *Mehmet Cemal Paşa (Mersinli)*: Eski Harbiye Nazırı ve Isparta Mebusu. "Milliyetçi ve Harbiye Nazırlığı sırasında Mütareke hükümlerinin çiğnenmesinde önyak olmuş ve göz yummuş olduğu" gerekçesiyle General Milne tarafından tutuklatırılıp sürdürülmüştür. Mustafa Kemal Paşa ile yakın ilişkiler kurduğu için Ocak ayında İngilizlerin isteğiyle nazırlıktan istifa etmişti.

2773 *İsmail Cevat Paşa (Çobanlı)*: Eski Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi. "Milliyetçileri desteklemek ve Müttefik temsilcilerinin otoritesini hiçe saymak politikasında Cemal Paşa'ya başlıca akıl veren kişi" olduğu iddiasıyla General Milne tarafından yakalattırılıp, sürdürülmüştür. Cevat Paşa, Cemal Paşa ile birlikte 21 Ocak'ta görevinden istifa etmişti.

2774 *Hasan Tahsin Bey*: Eski Erzurum ve Şam Valisi. İzmir Mebusu. "Talat Paşa ile yakın ilişkileri bulunduğu, Ermeni kırımının hazırlanmasında parmağı olduğu" iddiasıyla sürülmüştür.

2775 *Dr. Mehmet Esat Paşa (Işık)*: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisi. "Milliyetçi, İngiliz aleyhtarı tehlikeli bir entrikacı ve propagandacı" olarak nitelendirilip sürülmüştür.

2776 *Hüseyin Rauf Bey (Orbay)*: "Eski Bahriye Nazırı, Sivas Mebusu ve Millî hareketin başlıca teşkilatçılarından biri." Kara Vasıf Bey'le birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın sağ kolu olarak nitelendiriliyor. "Siyasi ve Hıristiyan kırımını" nedeniyle General Milne'nin emriyle sürülmüştür.

2777 *Albay Ahmet Şevket Bey, Galatalı*: İstanbul Müstahkem Mevki Kumandanı. "Siyasi ve Hıristiyan kırımını" nedeniyle sürülmüştür.

---

³⁶¹ Şimşir, a.g.e., s:169-170

2778 *Mustafa Vasıf Bey (Kara Vasıf)*: “Milliyetçi, Sivas Mebusu. Tanınmış milliyetçi ve Mustafa Kemal’in sağ kolu olanlardan biri”.

2779 *Mehmet Şeref Bey (Aykut)*: “Milliyetçi, Edirne Mebusu.” Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kurucularındandır.

2780 *Ahmet Faik Bey (Kaltakkıran)*: “Milliyetçi, Edirne Mebusu.” Başka bir sürülme nedeni gösterilmemektedir. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kurucularındandır.

2781 *Numan Usta*: İstanbul Sosyalist Mebusu. Zeytinburnu Fabrikası’nda ustabaşı iken seçime giren ve Mebus olan Numan Usta’nın neden sürüldüğü belli değildir. İngiliz Harbiye Nazırlığı raporunda “siyasal nedenlerle ve Hıristiyan kırımından” dolayı sürüldüğü belirtilmiştir.³⁶²

Mustafa Kemal Paşa, olabilecekleri iki ay öncesinde tahmin etmiş; İtilâf Devletleri’nin baskıyı arttırarak, nazır ya da mebuslardan bazılarını tutuklama ihtimaline karşı 22 Ocak 1920 tarihinde Ankara, Konya, Sivas ve Erzurum’daki kolordu kumandanlarına gönderdiği bir emirle, Anadolu’da bulunan yabancı subayların her ihtimale karşı tutuklanmak üzere izlenmelerini istemişti.³⁶³ İstanbul’un işgal haberi alınır alınmaz Anadolu’daki İngiliz subaylarının tutuklanmasına başlandı. İlerleyen günlerde bu askerler Malta sürgünlerini kurtarmada çok işe yarayacaktı. Albay Rawlinson, Kazım Karabekir aracılığıyla Malta’da tutulan sürgünlerle İngiliz tutsakların mübadele edilmesine dair kendi hükümetiyle Millet Meclisi arasında arabuluculuk yapmayı teklif etmişti.³⁶⁴ İngiltere Hükümeti’nin yaptığı bu muameleyi meşru görmek anlamını taşıyacağından Rawlinson’un teklifi reddedilmişti.³⁶⁵ Özellikle İngiliz temsilcisi olarak Erzurum’da bulunduğu sırada yakalanan Lord Curzon’un kardeşi Albay Rawlinson’u kurtarmak için İngilizler her türlü fedakarlıkta bulunacaklardı.

Robeck, Curzon’a gönderdiği 25 Mart tarihli telgrafında İstanbul’un işgalinin sanılanın üstünde büyük bir başarı olduğunu; Türk ulusal akımını ortadan

³⁶² Şimşir, a.g.e., s:170-175

³⁶³ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:372

³⁶⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. II, Devre I, İçtima Senesi I, 1940, s:335

³⁶⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. III, Devre I, İçtima Senesi I, 1941, s:100-102

kaldırmamakla birlikte büyük bir darbe indirdiğini bildiriyordu.³⁶⁶ Kısa süre sonra Ankara'da Millet Meclisi'nin açılmasıyla ne kadar yanıldığını görecekti.

On bir kişilik ilk kafileden sonra “arzulanmayan milliyetçiler” olarak nitelenen gazetecilerin çoğunlukta olduğu küçük bir grup daha 27 Mart günü Malta'ya doğru yola çıktı. Bunlar:

“2782 *Ali Sait Paşa*: Birinci Dünya Savaşı'nda Yemen Kumandanı olarak Aden cephesini yönetmiş, Mütarekenin ilk aylarında İngilizlerce Mısır'a sürülmüştü. Lord Allenby'nin önerisi üzerine serbest bırakılan ve İstanbul'a dönen Paşa bir kez daha tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür. “Arzulanmayan milliyetçi” sayılmaktadır.

2783 *Ebüzziyade Velit Bey*: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Başkanı ve Tasvir-i Efkâr gazetesinin sahibidir. Genç Osmanlılardan Ebüzziyade Tevfik Bey'in oğludur. Ali Rıza Paşa kabinesi sırasında Mustafa Kemal ile röportaj yapmak üzere Ruşen Eşref Bey'i Anadolu'ya göndermiştir. 20 Mart günü tutuklanmış, bir süre Arapyan Hanı'nda tutulduktan sonra 27 Mart günü Malta'ya sürülmüştür. Ağabeyi Talha Bey'in ağır hasta olduğu İngilizlerce anlaşılması üzerine diğer sürgünlerden daha önce serbest bırakılmıştır.

2784 *Süleyman Nazif Bey*: İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevlisi Mr. Edmonds, onu “yarım Arap, yarım Kürt kökenli emekli bir vali, son zamanlarda toplu gösterilerde, vaktiyle İstanbul'da Hıristiyanların kökünün kazanmamış olduğuna üzüldüğünü söylemekle sivrilmiştir.” Sözleriyle tanımlamıştı. “Kara Gün” makalesinin sahibi “dinim, kinimdir.” Diyen Süleyman Nazif işgalcileri oldukça kızdırmıştır.

2785 *Celal Nuri Bey (İleri)*: Gelibolu mebusu ve İleri gazetesinin sahibi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda adının karşısında “Trakya'nın bağımsızlığı için son olarak Roma'ya giden sözümona heyetteki adam bu olabilir.” notu düşülmüştür.

2786 *İslâm Ali*: Ali Sait Paşa'nın Yemen'de yanına aldığı evlatlığıdır. Efendisiyle birlikte Malta'ya gelmek için direnmiştir.³⁶⁷

Bu beş kişiden sonra iki kişi daha Malta'ya sürüldü. 31 Mart günü adaya varan bu kişiler:

2787 *Ahmet Emin Bey (Yalman)*: Vakit gazetesi başyazarı Ahmet Emin Bey'in 20 Mart günü evi aranmış, kendisi başka bir yerde kaldığı için tutuklanamamıştı. Kaçması için verilen öğütleri dinlemeyerek teslim olmuş, “memleketin buhranlı bir harp devrindeki bütün sevk ve idare ekibinin sadrazamıyla, Şeyhülislâmıyla, nazırlarıyla, generalleriyle, mebuslarıyla, gazetecileriyle bir yabancı memleketin esir kampında bir topluluk kurması,

³⁶⁶ Sonyel, *Türk ...*, c. I, s:209

³⁶⁷ Şimşir, a.g.e., s:179-180

iki, üç yıl yurtlarının kurtuluş savaşını uzaktan seyretmeleri, tarihte eşi bulunmayan bir maceraya” atılmadan edememiştir.³⁶⁸

2788 *Mehmet Muammer Bey*: İstanbul Polisi Siyasi Kısım Müdürü. Askerî nedenlerle tutuklanmıştır. Yol arkadaşı Ahmet Emin Bey’in aksine son derece endişeli bir yolculuk geçirmiştir. Her an İngilizler tarafından asılmayı³⁶⁹ beklemiştir.³⁷⁰

İngilizler, tutukluları kimi zaman birer ikişer kişilik gruplar halinde de Malta’ya gönderiyorlardı. Binbaşı Hilmi Abdülkadir ve Eczacı Mehmet adlı bir işadama, İngilizler tarafından Kafkasya’da yakalanmıştı. 2 Ekim 1919’da Türk makamları bu kişilerin kendilerine teslim edilmelerini istemiş, buna yanaşmayan İngiliz Yüksek Komiserliği, bir süre İstanbul’da tutuktan sonra, Çanakkale cezaevine ardından da Malta’ya sürmüştü. Malta’da şu sürgün numaralarını almışlardı:

2789 *Hilmi Abdülkadi Bey*: Emekli Binbaşı.

2790 *Eczacı Mehmet*: Sivil.³⁷¹

Mart ayı boyunca toplam 20 kişi Malta’ya sürüldü. Nisan ayında da boş durmayan İngilizler 4 kişiyi daha adaya gönderdiler. Bunlar:

“2791 *Enis Avni Bey (Aka Gündüz)*: Alay gazetesi başyazarıdır. “Arzulanan milliyetçiler arasındadır. 9 Nisan 1920 günü Malta’ya varmıştır.

2792 *Rafet Paşa*: Eski Samsun Kumandanı. (General Refet Bele ile karıştırılmamalıdır.) “İstenmeyen” kişi olarak sürüldü. 13 Nisan günü Malta’ya ulaştı.

2793 *(Kel) Ali Bey (Çetinkaya)*: Alay Kumandanı, Yarbay, Afyon Kuvayı Milliye Mebusu. “İstenmeyen milliyetçi” Ali Bey 13 Nisan günü Malta’ya sürülmüştür.

2794 *Ali Seyit Bey*: Senatör. Hukuk ve din bilgini. Meşrutiyet’te İzmir mebusu olmuş, daha sonra senatörlüğe seçilmiştir. 29 Nisan günü Malta’ya gönderilmiştir.³⁷²

---

³⁶⁸ Yalman, a.g.e., s:95-96

³⁶⁹ Yalman, a.g.e., s:79

³⁷⁰ Şimşir, a.g.e., s:181

³⁷¹ Şimşir, a.g.e., s:182

³⁷² Şimşir, a.g.e., s:182-183

İstanbul'un işgalinden sonra toplam 24 kişi Malta'ya sürüldü. 1919 yılı boyunca sürülen 91 kişi ve 1920 yılı başında sürülen 4 kişi ile birlikte Malta'da bulunanların sayısı 119'a ulaşmıştır.

Ali Rıza ve Salih Paşaların 6 aylık sadrazamlıklarından sonra IV. Damat Ferit Paşa Hükümeti 5 Nisan günü kuruldu. Ulusal direnişi yok etmek üzere harekete geçen Hükümet, Kuvayı Milliye'ye karşı savaşmış Ahmet Anzavur'u mir-i miranlık rütbesiyle Karesi mutasarrıflığına atadı. Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah Efendi millî kuvvetleri kafir ilan eden ve öldürülmelerini vacib kılan fetvayı çıkarttı. Padişah Vahdettin çalışmalarına ara veren Meclisi 11 Nisan günü feshetti. Hükümet 11 Nisan tarihli bir bildiri ile Kuvayı Milliye'yi Anadolu'da korkunç bir istila tehdidine girişmekte ve devletin başını gövdesinden ayırmaya sebep olmakla suçladı. İki gün sonra Kuvayı Milliye'ye karşı Düzce Ayaklanması çıktı. 18 Nisan günü Kuvayı Milliye'yi tamamen ortadan kaldırmak üzere Kuvayı İnzibatiye'nin kurulduğu Hükümet kararnamesiyle duyuruldu.³⁷³

Ulusal hareketi yok etmeye çalışan Damat Ferit Paşa, Malta'ya sürülenlerin sayısını yeterli bulmuyordu. Hazırladığı gizli bir kara listeyi İngiliz Yüksek Komiser Vekili Webb'e verdi. 9 Mayıs günü Londra'ya ulaşan listede şu isimler ye alıyordu:

Kazım Paşa: Erkân-ı Harbiye Reis Muavini.

Ali Fuat Paşa: Ankara'da Kolordu Komutanı.

Remzi Paşa: Selânikli. Kısa zaman önce hapisten serbest bırakılan bir dönme.

Abdülkerim Paşa: Askerî Temyiz Divanı üyesi.

Nihat Paşa: Erkân-ı Harp Mirliva.

Kazım Karabekir Paşa: Erzurum'da Kolordu Komutanı.

Mustafa Kemal Paşa: Millî Hareketin lideri.

Hasan Rıza Paşa: Topçu Mirlivası.

Ahmet İzzet Paşa: Eski Sadrazam.

Hüsni Paşa: Âyan üyesi, "Tecedüt" Fırkası Reisi.

İsmail Fazıl Paşa: Mebus, Ali Fuat Paşa'nın babası.

³⁷³ Sarıhan, *Kurtuluş ...*, c. II, s:468, 473, 475, 477, 480, 488

Cafer Tayyar Bey: Albay, Edirne Ordusu Komutanı.
Behiç Bey: Albay.
Mehmet Selâhattin Bey: Kurmay Albay, Merkez Dairesi Reisi.
Hüseyin Muhittin Bey: Kolordu Kumandanı.
Selâhattin Adil Bey: Kurmay Albay, İmalâtı Harbiye Umum Müdürü.
Ömer Lütfi Bey: Kurmay Albay, Harbiye Dairesi Müdürü.
Kâzım Bey: Kurmay Albay.
İsmet Bey: Kurmay Albay.
Galip Paşa: Ferik. Eski Emniyet Umum Müdürü.
Hayri Bey: Albay, Padişah seyis başı.
Ahmet Rıza Bey: Halen Paris'te.
Seyit Bey: Senatör (Âyan'dan).
.....: Velihtın iki yaveri. Adları bilinmiyor.
Talât, Cavit, Enver gibi İsviçre vesaire yerdeki kişiler.
Yakup Şevki Paşa: Erkân-ı Harp Mirliva.”³⁷⁴

Amiral Webb, listedeki isimleri ikiye ayırmak gerektiğini düşünüyordu: İngiliz listelerinde adları bulunanlar ve bulunmayanlar. İngiliz listelerinde adları bulunmayanların tutuklanma sorumluluğu Türk Hükümetine bırakılmıyordu. Tutuklananların İstanbul'da tutulması mümkün olamayacağına göre Malta'ya sevk olanakları incelenmeliydi. İngiliz Başkomutanlığı ve Dışişleri Bakanlığı, Mütarekenin ilk günlerindeki ateşli tavırlarından vazgeçmişler, firari olan İttihât ve Terakkî liderleri ile Erzurum'daki Kazım Karabekir Paşa, Ankara'daki Mustafa Kemal Paşa gibi isimlerin yakalanmalarını telkin etmenin saçma olduğunu fark etmişlerdi.³⁷⁵

İşgalden sonra bazı mebusların Malta'ya sürülmeleri geri kalan mebusları iki yola sevk etti: Ya İstanbul'da kalarak sürgüne giden diğer arkadaşlarıyla aynı kaderi paylaşmak için kendi sıralarının gelmesini beklemek ya da Mustafa Kemal Paşa'nın devletin dokunulmazlığını, milletin istiklâlinin kurtarılmasını sağlayacak tedbirleri düşünüp uygulamak üzere millet tarafından olağanüstü yetkilerle donatılmış bir meclisin Ankara'da toplantıya çağırılması ve dağılmış mebuslardan Ankara'ya

³⁷⁴ Şimşir, a.g.e., s:184-185

³⁷⁵ Şimşir, a.g.e., s:185-187

gelebileceklerin bu meclise iştirak etmeleri³⁷⁶ talimatına uyarak Ankara yoluna düşmek. 69 mebus Ankara'ya giderek 23 Nisan 1920 günü Büyük Millet Meclisi'ndeki yerlerini aldılar. İstanbul'da kalan bazı mebuslar ise ilerleyen günlerde Malta'ya gönderilmekten kurtulamamışlardı.

Malta'daki sürgün kampları dolup taşarken, Anadolu'daki Ulusal Harekete katılanların sayısı da gün geçtikçe artıyordu. İstanbul'da tutuklayacak adam bulmakta zorlanan İngilizler canla başla çalışıyordu. 11 Mayıs günü "istenmeyen milliyetçi, Osmanlı vatandaşı Hıristiyanların kırımından" sanık 4 isim Royal Oak gemisiyle adaya gönderildi. 14 Mayıs'ta Malta'ya ulaşan bu kimseler şunlardır:

- “2731 *Ubeydullah Efendi*: Eski Şeyhülislâm ve eski İzmir Mebusu. (Ubeydullah Efendi 28 Mayıs 1919 tarihinde Malta'ya gönderilmiş, kısa süre sonra serbest bırakılmıştı.)
2795 *Mehmet Kâmil Bey*: Musullu, Gazeteci.
2796 *Acente Mustafa (Mustafa Kırzade)*: Tacir.
2797 *Dr. Abdüsselami Paşa*: Emekli General. Eski Yemen Komutanı.”³⁷⁷

Mayıs ayı ortalarından Sevr Antlaşması'nın imzalandığı güne kadar farklı tarihlerde 10 kişi daha Malta'ya sürüldü. “Mütarekeye karşı direnmek” ten sanık Yakup Şevki Paşa dışındakiler “Osmanlı Hıristiyanlarını öldürmekle” suçlanıyorlardı. On kişi şunlardır:

- 2798 “*Mustafa Reşat Bey*: İstanbul Siyasî Polis Müdürü. 31 Mayıs 1920 günü sürülmüştür.
2799 *Hacı Ahmet Bey*: Sivas İttihât ve Terakkî delegeşi. 31 Mayıs 1920 günü sürülmüştür.
2800 *Mustafa Abdülhalik Bey (Renda)*: Bitlis Valisi. 7 Haziran 1920 günü sürülmüştür.
2801 *Basri Bey*: Yarbay. Cevat Paşa'nın damadı. 7 Haziran 1920 günü sürülmüştür.
2802 *Agâh Bey*: 7 Haziran 1920 günü sürülmüştür.
2803 *Yakup Şevki Paşa (Subaşı)*: Eski Dokuzuncu Ordu Komutanı. Mütarekeye karşı direnmek suçuyla, 13 Temmuz 1920 günü sürülmüştür.

³⁷⁶ Atatürk, *Nutuk*, c. I, s:421

³⁷⁷ Şimşir, a.g.e., s:194

- 2804 *Ali Cenani Bey*: Antep Mebusu. 13 Temmuz 1920 günü sürülmüştür.
2805 *Andavallı Mehmet Ağa*: 13 Temmuz 1920 günü sürülmüştür.
2806 *Süleyman Faik Paşa*: 13 Temmuz 1920 günü sürülmüştür.
2807 *Ali Nazmi Bey Murat Bey*: 13 Temmuz 1920 günü sürülmüştür.
2808 : 6 Ağustos 1920 günü sürülmüştür.”³⁷⁸

Sürgünler yaşanırken bir yandan da “Nemrut Mustafa Mahkemesi” olarak anılan Divân-ı Harb-i Örfî yargılamaları devam ediyordu. “Ermeni kırımından” sanık Urfa Mutasarrıfı Mehmet Nusret Bey, 20 Temmuz günü idama mahkum edilmişti. Mahkeme Reisi Mustafa Paşa, kırım sanıklarını Malta’ya götürmeye gelen İngilizlere engel olarak, Nusret Bey’in 5 Ağustos günü idam edilmesini sağlamıştı.³⁷⁹

Sevr Antlaşması’nın 10 Ağustos 1920 günü imzalanmasından IV. Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin son bulduğu 16 Ekim 1920 gününe kadar “Hıristiyan kırımından” sanık 10 kişi Malta’ya doğru yola çıktı. Bunlar:

- “2809 *Mehmet Nazım Bey*: 29 Ağustos 1920 günü sürüldü.
2810 *Hoca İlyas Sami Bey*: Muş Mebusu. 29 Ağustos 1920 günü sürüldü.
2811 *Mehmet Âtîf Bey*: 29 Ağustos 1920 günü sürüldü.
2812 *Süleyman Nemci Bey*: 29 Ağustos 1920 günü sürüldü.
2813 *Sefer Bey*: 12 Eylül 1920 günü sürüldü.
2814 *Burhanettin Hakkı Bey*: 20 Eylül 1920 günü sürüldü.
2815 *Mehmet Rifat Bey*: 20 Eylül 1920 günü sürüldü.
2816 *Mehmet Nuri Bey*: 20 Eylül 1920 günü sürüldü.
2817 *Mehmet Ali Bey*: 5 Ekim 1920 günü sürüldü.
2818 *Cemal Oğuz Bey*: 5 Ekim 1920 günü sürüldü.”³⁸⁰

İstanbul, Büyük Millet Meclisi’nin, milletin geleceğine hakim olduğu 1920 yılı sonlarında Ankara ile uzlaşma yolları aramış ve Tevfik Paşa’yı sadrazamlığa getirmişti. Sürgün politikasından vazgeçen İngilizler Tevfik Paşa Hükümeti sırasında sadece 2 kişiyi, 20 Kasım 1920 günü Malta’ya gönderdiler. Bunlar:

³⁷⁸ Şimşir, a.g.e., s:194 -195

³⁷⁹ Ata, a.g.e., s:269-272

³⁸⁰ Şimşir, a.g.e., s:196

“2819 *Mehmet Adil Bey*
2820 *Mehmet Rüşti Bey*”dir.³⁸¹

Bu tarihten sonra Malta’ya başka kimse gönderilmedi. Mart 1919’dan Kasım 1920 ye kadar toplam 144 kişi³⁸² Malta adasına sürgüne gönderildi. Öncelikle I. Dünya Savaşı’na Almanya yanında girerek savaşın uzamasına ve İtilâf Devletleri’nin maddi, manevi kayıplarının artmasına neden olan dönemin iktidar partisi İttihât ve Terakkî üyelerine, sonra da Osmanlı Devleti’nin paylaşma planlarını suya düşüren ulusal hareketin liderlerine yönelik olarak girişilen İngilizlerin tutuklama ve sürgün siyaseti, Osmanlı Hükümetlerinden de destek ve yardım gördü. Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa Hükümetleri sırasında hızlanan insan avı ve sürgünler, Ankara’nın güçlendiği ve ülkenin geleceği üzerine söz sahibi olmaya başladığı dönemlerde iktidara gelen Ali Rıza Paşa, döneminde yavaşladı. İngilizler 1920 yılı sonlarından itibaren ateşli politikalardan vazgeçerek olabilecekleri bekleyip görmeyi tercih edeceklerdi.

3.3. SÜRGÜNLERİ YARGILAMA SORUNU

İngilizler, savaş suçlularını İtilâf mahkemelerinde yargılayıp, cezalandırmak niyetindeydiler. Mısır’da Mareşal Allenby’nin, Irak’ta General Marshall’ın ve Kafkasya’da General Milne’nin kuracakları askerî mahkemelerde suçluların yargılanması kararlaştırıldı. İngiliz nüfuzu dışında kalan diğer bölgelerde tutuklanan

---

³⁸¹ Şimşir, a.g.e., s:197

³⁸² Sürgünlerin tam listesi için bkz. Ek 3. s: 172-175.

suçluların uluslararası hukuk kurallarına göre bu mahkemelerde yargılanmaları mümkün olmadığı için Malta'ya sürülmeleri düşünüldü.³⁸³

Türk Savaş Suçluları ile ilgili 23 Ocak 1919 tarihli toplantıda 7 sınıf suç belirlendi. Bu suçları işleyen kişilerin hemen askerî mahkemelerde yargılanmalarına karar verildi. 5 Şubat günü İstanbul Yüksek Komiserliği'ne iletilen talimatnâmede suçluların, İtilâf Devletleri'nin verecekleri karara göre yargılanıp cezalandırılmak üzere, İngiltere'ye tesliminin istenmesi ve usul konusunun Paris Barış Konferansı'nda görüşüleceği bildirildi.³⁸⁴

İngiliz komutanlarında, bazı sanıkların bu mahkemelerde yargılanabileceği, “gerçekten mahkum edilmesi gereken” sanıkların ise Malta'ya gönderilmesinin daha doğru olacağı fikri egemendi.

İngiltere, ilk olarak 1919 yılının Ocak ayında Batum'da, ardından 14 Şubat'ta Mısır'da askerî mahkeme kurdu. Albay Rifat Bey'in geri çekilirken Kars'taki sabit telsiz istasyonunu yıktığı gerekçesiyle Batum'daki askerî mahkemede yargılanmasına başlanması Osmanlı Harbiye Nezareti'nce tepkilerle karşılandı. Osmanlı Hariciye Nezareti, İngilizlere bir Osmanlı subayının yabancı bir harb divanında yargılanmasının hukuk kurallarına aykırı olduğunu, aynı zamanda Osmanlı ordusu üzerinde kötü etki yapacağını düşünüldüğü iki defa bildirilmesine rağmen İngilizler geri adım atmayarak, tutuklanan diğer subayları da yargılamaya başladılar.³⁸⁵ 12 Haziran günü verilen üçüncü bir notada sanıkların kendi devletlerinin mahkemelerinde yargılanmaları gerektiği tekrar hatırlatılarak, Batum Mahkemesi'nin icraatlarına son vermesi istenmekle birlikte sanıkların bir Türk-

³⁸³ 13.01.1919 ve 15.01.1919 tarihli Foreign Office'e gönderilen yazılar. Şimşir, a.g.e., s:203-204

³⁸⁴ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:175, Ayrıca bkz. Şimşir, a.g.e., s:37-38, Yeghiayan, a.g.e., s:xviii

³⁸⁵ Şimşir, a.g.e., s:205-206. Beşinci Kafkas Süvari Tümeni Komutanı Albay Mürsel Bey (Bakû) de Batum Mahkemesi'nde yargılandı. Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Yarbay Deli Halit Bey gibi bazı subaylarda yargılanmak üzere İngiliz askerî makamlarına teslim edildi.

İngiliz karma mahkemesinde yargılanmaları önerildi. İngiltere'ye hesap vermesi gerektiği düşünülen bu suçluların, karma bir mahkemede yargılanmalarının kabulü, İngilizlere göre suçluların cezalandırılmaları konusunda ödün vermek olacaktı. Nuri Paşa'nın Batum'daki İngiliz askerî cezaevinden 8 Ağustos 1919 günü kaçırılması İngilizleri endişelendirdi.³⁸⁶ Anadolu'daki ulusal hareketin giderek güçlenmesi üzerine 1919 yılı Aralık ayında Batum Cezaevi'nde tutululardan mütareke hükümlerine uymakta kusur edenler, engel olanlar ve İngiliz subaylarına hakaret edenlerin Batum Askerî Mahkemesi'nde yargılanmasına, geri kalan suçluların Malta'ya sürülmesine karar verildi.³⁸⁷

İngilizler suçlu Türklerin yargılanması için uluslararası bir mahkeme fikrini ortaya atmışlardı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı 2 Nisan günü Paris Barış Konferansı'nda bulunan Mr. Balfour'a gönderdiği bir yazıda savaş tutsaklarına kötü davranan, savaş törelerini çiğneyen, yağmacılık eden suçluların uluslararası bir mahkemede yargılanmaları konusunun Barış Konferansı'nda gündeme getirilmesini istedi. Ancak Konferansta ortak bir karar alınamadı. Fransa diğer mağlup devletlere uygulanmayan tutuklama ve yargılamaların ayrımcılık yarattığını düşünüyordu.³⁸⁸

Net bir karar alınamasa da İngilizler, tutuklamalara devam etmekle birlikte icraatlarına hukuki bir temel arama ihtiyacı duydular. 10 Temmuz 1919 günü Dışişleri Bakanlığı, İngiltere Başsavcılığına gönderdiği yazıda Türk savaş suçluları

---

³⁸⁶20 kişilik silahlı bir çete iki İngiliz muhafızını öldürerek Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'yı cezaevinden kaçırmıştır. Batum-Trabzon arasındaki bütün deniz araçları araştırılır, Nuri Paşa'nın başına ödül konur. 21 Ekim'de Paşa'nın Azerbaycan'da olduğu öğrenilir. Ancak İngilizler Azerbaycan'da bir kahraman olarak görülen Nuri Paşa'yı geri alamazlar. Bir süre Dağıstan'da Ruslara karşı çarpışır. Şimşir, a.g.e., s:124-126

³⁸⁷ Şimşir, a.g.e., s:206-207

³⁸⁸ Şimşir, a.g.e., s:210-211. Fransa, Türklerle güneyde silahlı çatışmaya girdikten sonra fikrini değiştirecek ve İngiltere'nin yanında yer alacaktı.

ile ilgili yapılabilecek hukuki düzenlemeler hakkında bilgi istedi. 7 kategoriye³⁸⁹ ayrılan suçluların Türk Hükümetinin rızası olduğu takdirde, işgal altındaki bölgelerde bulunan İngiliz askerî mahkemeleri tarafından yargılanmasında Kraliyet Adalet Bakanlığı yetkilileri herhangi bir sakınca görmemişti. Rızası olmadan da ilk üç kategorideki suçlular yargılanabilirdi. Ancak diğerlerinin yargılamasını barış antlaşması kararına bırakmak uygun olacaktı. Türk hükümeti tarafından tutulan savaş kanunlarını çiğneyen suçluların barış antlaşmasında Müttefiklere teslimi ve Müttefik Askerî Hakimler Kurulu sorumluluğuna alınması sağlanmalıydı. Malta’da gözetiminde tutulan kişilerin Türklere iade edilmesi söz konusu olamazdı. Türk mahkemelerinde yargılanan suçluların bu işlemleri feshedilip, İtilâf mahkemelerince yargılanmalarına ait hükümlerin barış antlaşmasına konması uygun olacaktı.³⁹⁰ Hukukçulardan “oluru” alan İngiltere, suçlu Türklerin bir kısmını İngiliz askerî mahkemelerinde yargılamaya devam edecek, bir kısmını da barış antlaşması imzalanana kadar Malta’da gözetiminde tutacaktı. Barış antlaşması imzalanınca Müttefiklerarası Askerî Mahkeme kurulacak, Türk mahkemelerinde yargılanmış olanlar dahi bu mahkemede tekrar hesap vereceklerdi. Böylece Türkiye’nin yargı yetkisi elinden alınacak, bağımsızlığı yok sayılacaktı.

Türk savaş suçlularını yakalatmak ve sürmek konusunda güçlük çekmeyen İngiltere’nin karşısında ciddi bir sorun vardı. Barış antlaşmasından sonra kurulacak mahkemede yargılanacak suçlular hakkında henüz bir suç dosyası hazırlanmamıştı. Suçları birkaç cümle ile belirtilerek tutuklamaları gerçekleştirmişlerdi. Kara listelerin

---

³⁸⁹ a) Mütareke koşullarına uymamak, b) Mütareke koşullarının uygulanmasını engellemek, c) İngiliz komutan ve subaylarına saygısızca davranmak, d) Tutuklulara kötü muamelede bulunmak, e) Türkiye’deki ve Transkafkasya’daki Ermenilere ve diğer uyruklara zulüm yapmak, f) Yağmaya katılmak, mülkiyete zarar vermek, g) Savaş kanun ve kurallarını başka herhangi bir şekilde ihlal etmek. Yeghiayan, a.g.e., s:xx-xxi

³⁹⁰ Yeghiayan, a.g.e., s:xx-xxii. Ayrıca bkz. Şimşir, a.g.e., s:212-213

hazırlanması ve tutuklamaların gerçekleşmesinde büyük rolü olan İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, İstanbul'dan tamamen ayrılmadan delil toplama sorumluluğundan kendisini sıyırmaya çalıştı. Zaten sanıklar aleyhinde delil toplama olanağı da yoktu.³⁹¹ Aynı raporda Calthorpe, sürgünleri üç sınıfa ayırdı: Savaş zamanında asayiş tedbiri olarak Malta ve Mondros'a sürülenler; barış antlaşması imzalandıktan sonra bu kişiler Türkiye'ye döneceklerdi. Hıristiyan kırımına katıldıkları için yakalanıp sürülmüş olanlar; bunlar barıştan sonra ya Malta'da İtilâf Devletleri mahkemesinde yargılanacaklar, ya da Türkiye'ye geri getirilip buradaki mandater devletin mahkemesinde yargılanacaklardı. İngiliz savaş tutsaklarına kötü davrandıkları için sürülmüş olanlar hakkında askerî makamlar karar verecekti.³⁹² Bu raporla sürgünler ilk kez sınıflandırılıyordu.

Calthorpe'un yerine Yüksek Komiserliğe atanan Amiral de Robeck, 21 Eylül günü suçlu Türkleri dört sınıfa ayırdığı bir raporu Lord Curzon'a ilettili: ilk olarak, "yedi büyükler" olarak andığı Almanya'ya kaçan İttihâtcı liderlerin, Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasına özel hükümler konularak İtilâf mahkemesinde cezalandırılmalarını savunmuştu. Malta sürgünleri ve İngiliz cezaevlerindeki öbür Türkler ikinci sırayı almıştı. Sürülenlerin seçiminin alelacele yapıldığı, bir İtilâf mahkemesi önünde çoğuna karşı kesin suçlamada bulunmanın güç olacağını itiraf etmişti. Türk cezaevlerinde tutuklu bulunanlar üçüncü sırayı almıştı. Son olarak, Türkiye'de ya da başka yerlerde henüz yakalanmamış olan suçluların yakalanmaları

---

³⁹¹ "Gerek bizim isteğimiz üzerine Türk Hükümetince yapılan ilk tutuklamalar, gerek sanıkların bizim cezaevimizde tutulmaları, Malta ve Mondros sürgünleri aleyhinde delil gösterme ve savlar ileri sürme zorunluluğunu, hukuksal açıdan Yüksek Komiserliğe yüklemeyiz. Zaten sanıkların büyük çoğunluğu aleyhinde adli delil toplama olanağı bulunmadığı apaçıktır." Calthorpe'un Foreign Office'e 01.08.1919 tarihli yazısı. Şimşir, a.g.e., s:215

³⁹² Şimşir, a.g.e., s:216

gerektiğini, ancak Türkiye'deki siyasal durum nedeniyle şimdilik bunların tutuklanmalarının doğru olamayacağını, Malta'ya sürgünleri durdurduğunu ekledi.

Malta'da bulunan sürgünlerin, suç sınıflarına göre ayrıntılı listesi ilk kez 6 Aralık 1919'da yapılmıştı. Sürgünler üç sınıfa ayrılmıştı:

“A) Zulüm Yapmış Olmakla Suçlananlar: 16 Kişidir.

- 2667 *Ali İhsan Paşa*: Eski Altıncı Ordu Komutanı.
- 2682 *Tevfik Hadi Bey*: Siyasi Polis Müdürü.
- 2686 *Sabit Bey*: Eski Harput, Erzurum ve Sivas Valisi.
- 2690 *Cevdet Bey*: Eski Van, Adana ve Ankara Valisi.
- 2696 *Nevzat Bey*: Eski Musul Komutanı, Yüzbaşı.
- 2702 *Atıf Bey*: Ankara Vali Vekili.
- 2706 *Hoca Rifat Efendi*: Propagandacı.
- 2719 *Ahmet Muammer Bey*: Eski Sivas Valisi.
- 2723 *Gani Bey*: İttihât ve Terakkî Partisi Sivas Murahhası.
- 2732 *Dr. Süleyman Numan Paşa*: Ordu Sağlık Müfettişi.
- 2733 *Memduh Bey*: Ezincan ve Tokat Mutasarrıfı. Bitlis Vali Vekili ve Musul Valisi.
- 2737 *Faik Bey*: Merzifon Kaymakamı.
- 2743 *Feyzi Bey*: Diyarbakır Mebusu.
- 2758 *Mahmut Kamil Paşa*: Eski Üçüncü ve Beşinci Ordular Komutanı.
- 2759 *Ziya Gökaltıp*: Akdağ Madeni Mebusu, Profesör.
- 2764 *Ahmet Ağaoğlu*: Eski Afyon Mebusu, Gazeteci, Profesör.

B) Zulüm Yapılmasına Göz Yummuş Olmakla Suçlanan Eski İktidar Üyeleri: 17 Kişidir.

- 2687 *Veli Necdet Bey*: Eski Göçmenler Komisyonu Üyesi.
- 2689 *Ali Fethi Bey (Okyar)*: Eski Dahiliye Nazırı.
- 2691 *Rahmi Bey*: Eski İzmir Valisi.
- 2692 *İsmail Canbulat Bey*: Eski Dahiliye Nazırı.
- 2703 *Ferit Bey*: İttihât ve Terakkî Sorumlu Katibi.
- 2718 *Zekeriya Zihni Bey*: Eski Tekirdağ Mutasarrıfı. Edirne Valisi.
- 2724 *Ahmet Bey*: Eski Sivas Valisi.
- 2734 *Hayri Efendi*: Cihat ilan eden Şeyhülislâm.
- 2735 *İbrahim Pirzade Bey*: Eski Adliye Nazırı.
- 2736 *Ahmet Nesimi Bey*: Eski Hariciye Nazırı.
- 2738 *Şükri Bey (Kaya)*: Eski Göçmenler Komisyonu Genel Müdürü ve Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişi.
- 2739 *Hacı Ahmet Paşa*: Enver Paşa'nın Babası.
- 2755 *Sait Halim Paşa*: Eski Sadrazam.
- 2756 *Mithat Şükri Bey (Bleda)*: İttihât ve Terakkî Genel Sekreteri.
- 2757 *Hacı Adil Bey*: Eski Meclis Başkanı.

- 2760 *Halil Bey (Menteşe)*: Eski Hariciye Nazırı.
2762 *Ali Münif Bey*: Eski Nafia Nazırı.

C) Zulüm Politikasıyla İlişkileri Bulunduğu Söylenemeyecek Olanlar, Çoğunlukla Mebuslar: 21 Kişidir.

- 2675 *Hüseyin Cahit Bey (Yalçın)*: İstanbul Mebusu, Gazeteci.
2684 *Yusuf Ziya Bey*: İttihât ve Terakkî Merkez Komitesi Üyesi.
2685 *Habip Bey*: Bolu Mebusu.
2688 *Hasan Fehmi Bey*: Sinop Mebusu.
2693 *Mithat Bey*: İttihât ve Terakkî Bolu Sorumlu Katibi.
2697 *Mümtaz Bey*: Yarbay, Enver Paşa'nın Yaveri.
2698 *Fazıl Berki Bey*: Çankırı Mebusu.
2701 *İbrahim Bedrettin Bey*: Diyarbakır Vali Vekili.
2704 *Macit Bey*: Divan-ı Muhasebat Üyesi.
2705 *Kadri Bey*: Karesi Mebusu.
2711 *Asım Bey*: Of Mutasarrıfı.
2712 *Hilmi Bey*: Kırklareli Mutasarrıfı.
2728 *Salah Cimcoz Bey*: Gazeteci.
2729 *Mehmet Sabri Bey*: Saruhan Mebusu.
2730 *Süleyman Sudi Bey*: Lazistan Mebusu.
2740 *Rıza Hamit Bey*: Bursa Mebusu.
2742 *Zülfi Bey (Tigrel)*: Diyarbakır Mebusu.
2754 *Abbas Halim Paşa*: Eski Nafia Nazırı.
2761 *Kemal Bey (Kara Kemal)*: Eski İaşe Nazırı.
2763 *Ahmet Şükrü Bey*: Eski Maarif Nazırı. Mebus.
2765 *Hüseyin Tosun Bey*: Erzurum Mebusu.³⁹³

İngiliz tutsaklarına kötü davranmakla suçlananlar ve Kars Şûrası üyeleri sınıflamanın dışında bırakılmıştı. A) sınıfındakiler ağır suçlu sayılıyor ve Müttefiklerarası mahkemede yargılanmaları düşünülüyordu. B) sınıfındakiler ikinci dereceden suçluyken, C) sınıfındakiler hemen hemen suçsuz görülüyorlardı.

İngilizler sürgünleri yargılamak için Sevr Antlaşması'nın imzalanmasını bekliyorlardı. Antlaşmada "Türk savaş suçluları" ile ilgili beş maddelik ayrı bir bölüm yer alıyordu. Bölüm VII, 226-230. maddelerde "Türk savaş suçlularının" İtilâf Devletleri'nin askerî mahkemelerinde yargılanmalarının önü açılıyordu. Daha önce Türk mahkemelerinde yargılanmaya başlayan sanıklar bu mahkemelere sevk

³⁹³ Şimşir, a.g.e., s:218-220

edilebilecekti. Osmanlı Hükümeti, İtilâf Devletleri'nin istediği kişileri, suçlamalarına yarayacak bilgi ve belgelerle birlikte teslim edecekti. Benzer maddeler diğer mağlup devletlerle imzalanan antlaşmalarda da vardı. Bunlara ek olarak Sevr antlaşması'na "savaş sırasında kırım suçu işlemiş olanlar"ın teslimini öngören bir madde konmuştu. Bu kimseler Müttefiklerin kuracağı yetki sınırları belli olmayan bir mahkemede yargılanacaklardı. Türk siyaset adamlarını cezalandırmayı amaçlayan İngilizler, Malta'da kırım suçundan tuttıkları bir çok kimseyi bu mahkemede yargılamayı planlıyordu.

Sevr Antlaşması imzalandıktan sonra³⁹⁴ İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve Yüksek Komiserliği Müttefiklerarası mahkemenin hemen kurulması için harekete geçti. İngiliz Yüksek Komiserliği ve Başkomutanlığı ellerindeki tutuklu Türklerin listelerini gözden geçirerek mahkemede ivedilikle yargılanıp cezalandırılmaları gereken kişilerin isimlerini Londra'ya iletiler. Yüksek Komiserliğin listesinde:

2767 <i>Ali İhsan Paşa (Sabis)</i>	2763 <i>Ahmet Şükrü Bey</i>
2686 <i>Sâbit Bey</i>	2764 <i>Ahmet Ağaoğlu</i>
2687 <i>Veli Necdet Bey</i>	2768 <i>Yusuf Çavuş ibn Nuri Bitlisî</i>
2690 <i>Cevdet Bey</i>	2774 <i>Tahsin Bey</i>
2692 <i>İsmail Canbulat Bey</i>	2789 <i>Hilmi Abdülkadir Bey</i>
2696 <i>Nevzat Bey</i>	2790 <i>Eczacı Mehmet</i>
2698 <i>Fazıl Berki Bey</i>	2792 <i>Rafet Paşa</i>
2701 <i>İbrahim Bedrettin Bey</i>	2795 <i>Mehmet Kâmil</i>
2704 <i>Macit Bey</i>	2796 <i>Acenta Mustafa</i>
2706 <i>Hoca Rifat Efendi</i>	2798 <i>Mustafa Reşat</i>
2712 <i>Hilmi Bey</i>	2799 <i>Hacı Ahmet Bey</i>
2718 <i>Zekeriya Zihni Bey</i>	2800 <i>Mustafa Abdülhalik Bey (Renda)</i>
2719 <i>Ahmet Muammer Bey</i>	2801 <i>Basri Bey</i>
2723 <i>Gani Bey</i>	2804 <i>Murat Bey</i>
2724 <i>Ahmet Bey</i>	2805 <i>Ali Cenani Bey</i>

³⁹⁴ Hakimiyet-i Milliye gazetesi Sevr Antlaşması ile ilgili "İstanbul Muahedesini kabul etti. İstanbul'un bir kalem darbesiyle körce, çılgınca irtikab ettiği hatayı şimdi Anadolu kanıyla temizlemeye çalışıyor. Hangi büyük vicdanlı rical-i muazzama-i devletlerki Sevr Muahedesinin kabulüne rey verdikten sonra şimdi Anadolu'nun karşısına geçip anlaşmak ister?" diye yazıyordu. *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Ekim 1920 (23 Teşrin-i Evvel 1336), s:1

2732 Süleyman Numan Paşa	2806 Andavallı Mehmet
2733 Memduh Bey	2807 Süleyman Faik Paşa
2735 İbrahim Pirzade Bey	2808 Ali Nazmi
2736 Ahmet Nesimi Bey	2809 Nazım Bey
2737 Faik Bey	2810 Hoca İlyas Sami Bey (Muş)
2738 Şükrü Bey (Kaya)	2811 Âtîf Bey
2743 Arif Fevzi Bey	2812 Süleyman Necmi Bey
2752 Fahrettin Paşa (Türkkan)	2813 Safvet Osman Bey (?)
2755 Sait Halim Paşa	2814 Burhanettin Hakkı Bey
2756 Mithat Şükrü Bey (Bleda)	2815 Mehmet Rifat Bey
2758 Mahmut Kâmil Paşa	2816 Mehmet Nuri Bey
2760 Halil Bey (Menteşe)	2817 Mehmet Ali Bey
2761 Mustafa Kemal Bey (Kara Kemal)	2818 Cemal Oğuz Bey
2762 Ali Münif Bey	2819 Adil Ahmet ³⁹⁵

İngiliz Başkomutanlığının listesinde ise:

“2680 Albay Ahmet Teyfik Bey	2772 Cemal Paşa (Mersinli)
2694 Yüzbaşı Cemal Bey	2773 Cevat Paşa (Çobanlı)
2700 Albay Ahmet Cevat Bey	2774 Tahsin Bey
2707 Binbaşı Mazlum Bey	2777 Albay Şevket Bey
2741 Yakup Gallus	2803 Yakup Şevki Paşa (Subaşı)
2745 Yüzbaşı Tahir Bey” bulunuyordu. ³⁹⁶	

Bu 70 sürgüne henüz yakalanmamış ve sürülmemiş, İngilizlerin son kara listelerinde yer alan, Kurtuluş Savaşı'nın liderlerinin de içinde bulunduğu, 170 kişi de ekleniyordu. Bunların teslimi İstanbul Hükümetinden istenecekti.

İngilizler en azından 240 Türk'ü cezalandırmayı planlıyordu. Ancak mahkemeye sunulacak iddianâmeler hazır değildi. İngiliz Başsavcılığı 4 Ağustos 1920 tarihinde Malta sürgünlerini üç sınıfa ayırdı: siyasi suçlular, sürgün, yağma ve kırım suçluları, İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık olanlar. Sadece İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık olanlar Başsavcılığın yetkisine giriyordu. Diğer suçlular hakkında delil toplamak ve iddianâme hazırlamak görevi onları tutuklayan Yüksek Komiserliğe bırakılıyordu. Aradan uzun zaman geçmesine

³⁹⁵ Şimşir, a.g.e., s:228

³⁹⁶ Şimşir, a.g.e., s:229

rağmen Yüksek Komiserlik bu konuda bir ilerleme kaydedememişti. 8 Şubat 1921 günü Başsavcılık, Dışişleri'ne gönderdiği bir yazıda kendilerinin yalnız 8 tutukluyla ilgilendiğini, geri kalanlar için Yüksek Komiserliğin delil toplaması gerektiğini bildirdi. Sürgünler de Malta Valisi'ni sıkıştırarak, hangi suçtan ötürü orada bulduklarını öğrenmek istiyorlardı. 12 Şubat 1921 günü Malta Valisi Mareşal Lord Plumer, sürgünlerin şikayetlerini Londra'ya ilettiler ve Yüksek Komiserliğin 9 Aralık 1920 tarihli tavsiyesine uyularak bazı tutukluların serbest bırakılmasını, A) sınıfı sürgünlerin hangi suçla, ne zaman yargılanacakları ve delillerinin özetlerinin kendilerine bildirilmesini önerdi. Başsavcılık ve valilikten gelen baskılar ile sürgünlerin değiş tokuş ihtimali karşısında Dışişleri Bakanlığı, Yüksek Komiserliğe bir an önce delil ve iddianâmelerin hazırlanması talimatını verdi.³⁹⁷

İngiliz Başkomutanlığı 10 Mart 1921 günü yargılanmak üzere Malta'da bulunan beş komutan aleyhindeki delilleri Londra'ya gönderdi:

“2772 *Cemal Paşa (Mersinli)*: Harbiye Nazırı bulunduğu sırada, “Milliyetçi ordu için asker toplanmasına yardım etmiş olmakla” suçludur. Yani Paşa, Mondros Mütarekesinin 5. ve 20. maddelerini çiğnemiştir.

2773 *Cevat Paşa (Çobanlı)*: “Sınır Boyundaki göçebe kabileleri Müttefiklere karşı silahlı direniş için örgütlemeye kalkışmaktan” sanıktır.

2777 *Şevket Bey*: Suçu, “Akbaş cephaneliği baskını sırasında Çanakkale Komutanı bulunmuş olması”ydı.

2803 *Yakup Şevki Paşa (Subaşı)*: Kars telsiz istasyonunun yıkılmasıyla ilgili görülüyor ve ayrıca “Kars Şûrası önünde müttefikler aleyhinde ateşli söylevler vermiş olmakla” suçlanıyordu.

2774 *Hasan Tahsin Bey* ile İngiliz Başkomutanlığı'nın sürdürdüğü öteki kumandanlar aleyhinde gizli ajanlar aracılığıyla bile hiçbir delil bulunamamıştır.”³⁹⁸

Başkomutan General Harington, delillerin sürgünleri mahkum ettirmeye yetmeyeceğini kabul etmekle birlikte bu kimselerin yargılanmadan uzun süre

³⁹⁷ Şimşir, a.g.e., s:230-233. Başsavcılığın yetkisi dahilinde bulunan ve İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan sekiz kişi şunlardır: 2679 Mehmet Tevfik Bey, 2680 Ahmet Tevfik Bey, 2694 Cemal Bey, 2700 Ahmet Cevat Bey, 2707 Mazlum Bey, 2710 Hakkı İbrahim Bey, 2732 Süleyman Numan Paşa, 2745 Tahir Bey.

³⁹⁸ Şimşir, a.g.e., s:233

tutulduktan sonra salıverilmelerini sakıncalı buluyor ve Türk Hükümetinden sürgünün haklılığının resmen kabul edilmesini bekliyordu.³⁹⁹

Yüksek Komiser Sir H. Rumbold⁴⁰⁰ 16 Mart 1921 günü “Osmanlı Hıristiyanlarına karşı kırım” ile suçlanan 56 sürgün aleyhindeki delilleri ve iddianâmeleri Londra’ya gönderdi. Öncelikle sürgünler tanıtılmış, ne zaman tutuklanıp, Malta’ya sürüldükleri, İngiliz makamlarına hangi tarihlerde kaç tane dilekçe gönderdikleri belirtilmişti. Ardından suçlamalar kısmına geçilmiş, Ermeni Patrikhanesi’nin hazırladığı “100 Suçlu Türk” raporu delil olarak kullanılmıştı. İngiliz Baştercümanı Mr. Ryan ile İngiltere’nin İzmir Başkonsolosu Sir H. Lamb da bu raporları doğrulayan yazılar yazmışlardı. Ermenilerin ifadeleri, bazı İtilâfçı Türklerin jurnalleri, İngiliz subaylarının iddiaları ve hem İttihâtcı düşmanı hem de azınlık gazetelerindeki yazılar iddianâmede yer almıştır.⁴⁰¹

Rumbold iddianâmeleri Londra’ya gönderirken delillere ulaşamamaktan yakınıyordu. Diğer Müttefik devletlerden özellikle elinde bol miktarda belge bulunan Amerika’dan bilgi istenmediğini, Sevr Antlaşması yürürlüğe girmeden Türk Hükümetinden belge sağlama konusunda yardım alınmadığını, Anadolu’da gezi özgürlüğü bulunmadığından tanıkların İstanbul’a ulaşamadığını bildirdi. Yüksek Komiser, türlü bahanelerle delil yetersizliğini mazur göstermeye çalışıyordu.⁴⁰²

Elinde rivayetler dışında delil bulunmayan İngiltere, Rumbold’un önerisiyle savaş sırasında Osmanlı ile diplomatik ilişkileri kesilmeyen, Anadolu’da yoğun olarak misyonerlik faaliyetleri yürüten, Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiş ve topraklarında Türkiye’den göçen bir çok Ermeni’yi barındıran Amerika’dan yardım

---

³⁹⁹ Şimşir, a.g.e., s:234

⁴⁰⁰ Üçüncü Komiser Rumbold İstanbul’a 17 Kasım 1920 tarihinde gelmişti. Sarıhan, *Kurtuluş ...*, c. II, s:99

⁴⁰¹ İddianameler için bkz. Yeghiayan, a.g.e., 2007.

⁴⁰² Şimşir, a.g.e., s:239

istemekten başka çare bulamadı. 31 Mart 1921 tarihinde Lord Curzon, İngiltere'nin Wasington Büyükelçisi'ne gizli bir telgraf göndererek, Malta'da tutuklu Türkler aleyhinde Amerikan'ın elinde delil bulunup bulunmadığının araştırılmasını istedi. Büyükelçi Amerikalıların elinde Ermeni sürgünü ve kırımını ile ilgili bir çok belge bulunduğunu, fakat bunlar olaylara karışmış kişilerle değil, suçların işlenişine ilgili olduğunu ve belgelerin delil olarak işe yarayacağından şüpheli olduğunu bildirdi. 16 Haziran günü Lord Curzon bir kez daha Amerika'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne başvurdu. Malta'daki sürgünlerin listesini yollayarak, aleyhlerinde delil sağlanmasını istedi. Büyükelçi "üzülerek" herhangi bir delil bulamadığını bildirdi. Belgelerde sadece Sabit Bey ile Süleyman Faik Paşa'nın adları geçiyordu. Bunlar da raporları kaleme alanın kişisel fikirlerinden öteye gitmiyordu.⁴⁰³

Aynı tarihlerde İngiltere Dışişleri Bakanlığı ile Başsavcılığı arasında da "Türk savaş suçluları" ile ilgili yazışmalar oluyordu. Başsavcılık, İngiliz askerlerine kötü davranmakla suçlanan sekiz kişi dışındakilerin siyasi suçlu sayıldığını ve Malta'da tutulmaları ya da salıverilmelerinin "bir hukuk usulü sorunu değil, yüksek politika sorunu" olduğunu belirtiyordu. Dışişleri en azından 42 sürgünün "Ermeni kırımını" suçundan cezalandırılmasını arzu ediyor ve Başsavcılığı bu konuda sıkıştırıyordu. Eldeki delillerle "yarı siyasi nitelikteki" sürgünlerin cezalandırılması mümkün değildi.⁴⁰⁴

Başsavcılığı ikna edemeyen, Amerika'dan işine yarayacak bilgi ve belge elde edemeyen, Fransa ve İtalya'nın mahkemeye katılmasını sağlayamayan İngiltere, Sevr Antlaşması'nın 230. maddesini uygulamaktan vazgeçti. Anadolu'daki İngiliz tutsakların salıverilmesine karşılık, Türkiye ile yapılacak genel bir anlaşma

---

⁴⁰³ Gürel, a.g.e., s:103-104

⁴⁰⁴ Şimşir, a.g.e., s:245

sonucunda, “yerli Hıristiyanlara zorbalıktan” sanık 43 Türk’ün salıverilmesini düşünmeye başladı.⁴⁰⁵

İngilizler bütün çabalarına rağmen “Türk savaş suçluları” hakkında elle tutulur hiçbir delil bulamamışlardı. Müttefikleri, eldeki verilerle sanıkları yargılayacak bir mahkemeye sıcak bakmıyorlardı. Yunan ve Ankara Hükümeti kuvvetlerinin mücadelesi Türklerin lehine I. ve II. İnönü Zaferleri’yle sonuçlanmıştı. Bu koşullar altında İngilizlerin Malta’daki “suçluları” cezalandırması zora girmiş, “Bir dağın doğumu beklenirken gülünç bir fare doğmuştu.”⁴⁰⁶

3.4. SÜRGÜNDEN PORTRELER

Yetmiş sekiz kişilik ilk büyük kabile 28 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul’dan hareket etti. Gemi, Mondros’ta 12 kişiyi⁴⁰⁷ indirdikten sonra altmış altı yolcusuyla Malta’ya vardı. Sürgünlerden biri o gün not defterine şunları yazmıştı: “İstikametimiz meçhul bir yer, âkıbetimiz de öyle, önümüzde her dakika torpil korkusu... Meçhüllere doğru yolumuza devam ediyoruz.”⁴⁰⁸

Zor koşullarda gerçekleşen yolculuktan sonra sürgünler Malta’da işkence gibi bir hareketle karşılandılar. Duvar dibine sıralanan tutukluların karşısına bir manga

---

⁴⁰⁵ Şimşir, a.g.e., s:246

⁴⁰⁶ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:172

⁴⁰⁷ Bu kimselerin hatıralarında Mondros’ta buldukları 112 günlük esaret hayatına dair ayrıntılı bilgiler yer almamaktadır. Sadece Ahmet Emin Yalman Mondros’la ilgili şunları yazmıştır: “Adanın ıssız bir yerinde oluklu saçlardan yapılmış birkaç barakaya yerleştirilmişlerdi...Güneş saç levhalar üzerine aksedince buraları birer fırına dönüyordu. Etrafta gölgesine sığınılacak bir tek ağaç yoktu... Salvatorada kalabalık bir halde olmanın verdiği neşeden eser yoktu, dış alemle temas da mümkün değildi...Mondros’un Malta’ya üstünlüğü, tutukluların bulunduğu yerden denizin görünmesinden ibaretti.” Yalman, a.g.e., s:114

⁴⁰⁸ Yalman, a.g.e., s:103

asker geçip, nişan aldı. Gözlerini kapayarak ölümü bekleyenler, bir süre sonra gözlerini açtıklarında bunun korkunç bir oyun olduğunu gördüler.⁴⁰⁹

Tutuklular, Cenevizliler ve Maltız'lardan kalan Salvator Kalesi'ne⁴¹⁰ yerleştirildiler. Burada sadece Türkler değil, İngilizlerin idaresindeki ülkelerde milletlerinin kurtuluşu için mücadele etmiş şahsiyetler ile Alman ve Bulgar savaş tutsakları da bulunuyordu.

Salvator kalesi fiziki olarak kötü durumdaydı. "Haşaratı aşere"⁴¹¹ olarak adlandırılan bir çok böcek bulunuyordu: Yılan, kertenkele, akrep, fare, çekirge, tahta kurusu, sinek, pire... Geceleri ışık yakmak yasak olduğundan haşarat ile kör bir mücadele yaşıyordu. Karyola somyası eksikliği, çamaşır yıkama sorunları, berber, doktor, dişçi, ilaç ve yokluğu en büyük sıkıntılardan idi. Tutukluların yanlarında bulunan ve ailelerinin gönderdiği paralar İngiliz subaylarının denetimindeydi. Haftada ikişer lira dağıtılıyor, ihtiyaçlarını o parayla görmeleri bekleniyordu. Sait Halim Paşa gibi zengin bir prensin iki lirayla geçinmesi güçken, o kadarını bile bulamayan sürgünler vardı. Güzel ve temiz yemek bulmak sıkıntısı da bir bakkal dükkanının açılması ve sürgünlerin kendi yemeklerini yapmaya başlamalarıyla aşıldı.⁴¹² 15 Haziran 1920'de vatanın menfaatlerine zarar verdiği düşünülen devlet görevlilerinin hükümetin çıkardığı bir kararname ile tekaüd ve mazuliyet maaşlarının kesilmesi sürgünleri ve ailelerini zor duruma düşürdü.⁴¹³ 1 Temmuz'da Malta'daki İbrahim Bedrettin Bey, İsmail Canbolat Bey, Hacı Adil Bey, Ali Münif Bey, Miralay Tevfik Bey, Atıf Bey, Hacı Ahmet Paşa, Aydın eski Valisi Süleyman Nazif Bey,

⁴⁰⁹ Bleda, a.g.e., s:133. Ayrıca bkz. Yalman, a.g.e., s:105

⁴¹⁰ Yalman, a.g.e., s:106. Fethi Okyar, sürgünlerin Salvador Kalesi dışında Verdala Barak Kışlası'na da yerleştirildiklerinden bahseder. Okyar, a.g.e., s:284.

⁴¹¹ Bu adı Salah Cimcoz Bey vermişti. Yalman, a.g.e., s:108

⁴¹² Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İsis Yayıncılık, İstanbul, 1996, s:101-102, Bleda, a.g.e., s:133, Yalman, a.g.e., s:108-109, Yalçın, a.g.e., s:264

⁴¹³ *Takvim-i Vekayi'i*, nr. 3884, 22 Haziran 1920 (1336)

Bağdat eski Valisi Süleyman Nazif Bey, Vasif Bey, Mehmet Hulusi Bey ve Refet Paşa'nın maaşlarının kesilmesine karar verildi.⁴¹⁴ Malta'ya sevk edilen asker, ayan, mazul ve emeklilerin de maaşları kesildi. Kararnameye tepkiler olmuşsa da bir süre dikkate alınmadı. Zor durumda kalan sürgünlerin ailelerinin dilekçelerle sürekli Hükümete başvurması sonucunda 28 Nisan 1921'de maaşlar tekrar bağlanmışsa da ödemelerde zorluklar yaşanmıştı.⁴¹⁵

Rutubetli bir soğğun hakim olduğu koşullar sabah olunca terk ediliyor, avluya çıkılıyordu. İlk günlerde avlunun ortasında bulunan havuzun etrafında dolaşmaya izin verilmişti. Bir süre sonra sıkıntıdan kurtulmak için derme çatma bir tenis kortu yapıldı. Briç ve hokey oynanmaya başlandı. Arkadaşlarının sağlık durumlarının sorumluluğunu üzerine alan Dr. Süleyman Numan Paşa, güneş banyosu fikrini ortaya attı.⁴¹⁶ İskambil kağıtlarıyla fal açmak da sürgünlerin eğlence araçlarından biri oldu.⁴¹⁷

En büyük sıkıntılardan biri memleketin durumuyla ilgili haber alınamamasıydı. Başlangıçta sadece Times gazetesinin okunmasına müsaade edilirken, bir süre sonra Matin gazetesine izin çıktı. Malta'da yayınlanan ajans bülteni de Türkiye'ye ait kısımları kesilerek tutuklulara veriliyordu. Ülkelerinden haber almak için çırpınan sürgünler ailelerinden gelen her paketin sarılı olduğu

---

⁴¹⁴ *BOA*, Bâb-ı Âli Evrak Odası, Harbiye, gelen nr. 349202

⁴¹⁵ Süleyman Yatak, "Malta Sürgünlerinin Maaşları Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, c.V, sayı. 59, (Kasım 1993), s:60-61

⁴¹⁶ Güneş banyosu ile tenisi birleştirmenin bir yolunu bulan Hüseyin Cahit Bey, öylesine yanmıştı ki, "yahu ben arap üzengiye benzedim" demiş, o günden sonra da kampta "arap üzengisi" olarak anılmıştı. Bleda, a.g.e., s:133, Ayrıca bkz. Yalman, a.g.e., s:108-109

⁴¹⁷ Mithat Şükrü Bey ve Ahmet Emin Bey'in hatıralarında enteresan bir olay zikredilmektedir: Kağıt falına düşkün olan Zülfi Bey bir gün Ubeydullah Efendi için fal açmış ve bir saate kadar İstanbul'a doğru hareket edeceği müjdesini vermişti. Bir saat geçmeden Ubeydullah Efendi kumandanın yanına çağırılmış ve İstanbul'a geri dönebileceği haberini almıştı. Bu doğru tahminin üzerine herkes Zülfi Bey'den kendi talihini öğrenmek için sıraya girmişti. Bleda, a.g.e., s:133-134, Yalman, a.g.e., s:109

gazete parçasını dikkatle okuyorlardı.⁴¹⁸ Ziya Bey, “kara ruhlardan” gelen haberlerin insanı hasta edebileceğini için gazete okuyamadığına memnun olduğunu bir mektubunda eşine yazmış, bu durumdan çok da rahatsız olmadığını söylemişti.⁴¹⁹

Zamanla sürgünlerin sayısı arttı. Mütareke'nin ilk günlerinde ülkenin farklı yerlerinde İngilizler tarafından yakalanıp, Mısır ile Hindistan'a sürülen, oralardaki Müslümanların tutsaklara fazlaca sevgi göstermelerinden şüphelenilerek daha sonra Malta'ya gönderilenler vardı. Diyarbakır Mebusları Feyzi ve Zülfi Beyler 23 Temmuz 1919'da , garnizon kumandanlarından üç subay 28 Temmuz'da ve Medine Müdafii Fahrettin Paşa 5 Ağustos'ta Mısır'dan Malta'ya sürüldü.⁴²⁰ 29 Mayıs günü Mondros'ta bırakılan 12 kişi 21 Eylül günü Malta'ya getirildi. Bir süre diğerlerinden ayrı Verdala Kışlası'nda kaldılar. Salvatorluların da buraya yerleştirilmesiyle iki grup dört aylık bir ayrılıktan sonra tekrar birleşmiş oldu. Her odası denize bakan, geniş salonlara sahip bu bina Salvator Kalesi ile kıyaslandığında cennet gibiydi. Burada, Mondros'tan gelenler dışında yüzlerce Türk, Alman ve Avusturyalı esir bulunuyordu.⁴²¹ Verdala günleri kısa sürdü. Fahri Paşa ile garnizon komutanları

---

⁴¹⁸ Gazete yasağını delmek için Hüseyin Cahit Bey eşine şifreli anlatımla bir mektup göndermiş ve her hafta çeşitli hediyeler istemişti: “Gönderdiğiniz paket geldi. Sizden her posta düzenli bir hediye almak bizi pek mutlu edecektir. Her hafta bir mendil, bir çorap gibi küçük bir şey olsun yollayınız. Ama bunları “Tasvir”inize sarınız. Tasvir’inizi görmekle ayrıca mutluluk duyacağım.” “Tasvir” sözüyle Tasvir gazetesini kastetmektedir. Bu yöntem işe yarayırsa da bir süre sonra İngilizler tarafından anlaşılmış ve paketler aranarak kendilerine teslim edilmiştir. Yalçın, a.g.e., s:264. Bir diğer örnekte de İstanbul'dan yollanan bir havyar kutusunun içine gazete yerleştirilmişti. Malta'ya ulaşana kadar gazete yağdan ıslanmış ve okunmaz hale gelmişti. Yalman, a.g.e., s:112

⁴¹⁹ Ziya Gökalp'in Limni ve Malta'dan ailesine gönderdiği mektuplar Fevziye Abdullah Tansel tarafından bir kitapta toplanmıştır. Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s:113

⁴²⁰ Turan, a.g.e., s:91, Ayrıca bkz. Yalman, a.g.e., s:113. Mısır'da serbestçe gazete okumuş olan bu zatların çevresi gelir gelmez Malta sürgünleri tarafından sarılmış ve günlerce Salvatorluları aydınlatmak için izahat vermişlerdi.

⁴²¹ 17 Ocak 1920 tarihinde Vakıf gazetesi Malta'dan serbest bırakılan bir sürgün ile röportaj yapmış ve orada bulunanlarla ilgili öğrendiği malumatı yazmıştır. Verdala Kışlası'nın fiziki durumunu ve sürgünlerin nasıl vakit geçirdiklerini, nelerle meşgul olduklarını uzun uzun anlatmıştı. *Vakıf*, “Malta Yaranı Ne Halde Bulunuyorlar?”, 17 Ocak 1920, (17 Kanun-ı Sani 1336), s:3. Ertesi gün yazı dizisine devam edilmiş ve sürgün hayatının el verdiği ölçüde eğlenceli zaman geçirmeye çalışan tutuklular, bir tekye oluşturarak, her Cuma akşam yemeğinden sonra sazlı sözlü oyunlarla vakit geçirmektedirler. *Vakıf*, “Malta Yaranının Tekye Hayatı”, 18 Ocak 1920, (18 Kanun-ı Sani 1336), s:1.

Polverista Kışlası'na, diğerleri Yeni Verdala'ya yerleştirildiler. Sürgünler daha Yeni Verdala'ya alışmaya fırsat bulamadan Polverista'ya nakledildiler. Polverista, Verdala kadar iyi bir yer olmasa da Salvator'da aylarca kalan sürgünler tarafından memnuniyetle karşılandı. İstanbul'un işgalinden sona "Malta yaran"larına⁴²² yenileri eklendi.

İlk zamanlarda ayda bir halk ile temas ettirilmeden arabalarla deniz kenarına götürülerek, hava almalarına, arzu edenlerin denize girmelerine izin veriliyordu. Bazı nazik subayların yardımıyla kurallar delinmeye başlandı. Arabadan inip bir köy kahvesinde limonata içilmesine, ardından Malta'nın en ünlü otelinde kısa süre oturulmasına izin verildi. Avrupa'daki Türkler vasıtasıyla Malta'daki kötü yaşam şartlarının Avrupa basınında yer almaya başlaması ve Ankara'nın galibiyetiyle sonuçlanan diplomatik ve askeri olaylar neticesinde sürgünler rahat nefes almaya başladılar. On beşer kişilik gruplar halinde sabah şehre gidip akşam dönmek müsaadesi çıktı.⁴²³ Hüseyin Cahit Bey'in bakımı ve yol masrafları kendisine ait olmak üzere ailesini Malta'ya getirmesine izin verildi.⁴²⁴ Sait Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa, Verdala Kışlası'nda kalmakla birlikte dört odalı, dayalı döşeli bir daireyi kullanıyorlardı. Kendilerine özel bir aşçıları ve iki Maltız hizmetçileri vardı.⁴²⁵ Sağlık durumu kötü olan eski Mebusan Meclisi Reisi Hacı Adil Bey'in gözetim altında Malta'da bir otelde kalmasına müsaade edildi.⁴²⁶

Tekdüze hayattan sıkılanlar kendilerini oyalayacak uğraşlara yöneldiler. Yabancı dil öğrenmek bunlardan en favorisiydi. Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Yakup

---

⁴²² Ahmet Emin Bey, Ziya Gökalp'in kardeşi Malta'dan döndüğünde yaptığı bir röportajı "Malta Yaranının Hayatı" başlığıyla Vakıf gazetesinde neşretmişti. Yalman, a.g.e., s: 93

⁴²³ Menteşe, a.g.e.,s:241. Ahmet Emin Bey, herkese haftada iki defa dört saat için çıkılmasına izin verildiğini yazar. Yalman, a.g.e., s:179-180

⁴²⁴ Yalçın, a.g.e., s:266

⁴²⁵ Şimşir, a.g.e., s:259

⁴²⁶ Şimşir, a.g.e., s:308

Şevki Paşa, Fahri Paşa, Albay Galatalı Şevket Bey ve Velit Ebüzziya Bey İngilizce öğrenirken, Ahmet Emin Bey, Süleyman Numan Paşa, Mithat Şükrü Paşa ve Şükrü Kaya Bey bir İtalyan öğretmenden özel ders almaya başladılar. Ahmet Emin Bey, İtalyanca'yı yeter derecede öğrendikten sonra Rauf Bey ile birlikte Rusça öğrenmeye girişti. Feyzi Bey Fransızca'sını ilerletti.

Sürgünler arasında çeviri faaliyetleri de hız kazandı. Şükrü Kaya Bey Robinson Crusoe ile Charles Gide'nin İktisat Meslekleri Tarihi kitabını Türkçe'ye çevirdi. Seyit Bey kendi kendine öğrendiği Fransızca, Türk Tarih Kurumu Basımevi a'sıyla Türkçe Fransızca lûgat hazırlamaya girişti. Hüseyin Cahit Bey İtalyanca, Fransızca ve İngilizce çok sayıda eseri çevirdi. İtalyan kadın yazar Anni Vivanti'nin kitaplarını Türkçe'ye kazandırdı. Yakup Şevki Paşa İngilizce birkaç askeri kitabı tercüme etti. Fethi Bey İngiliz İktisatçısı Keynes'in Versay Muahedesi'nin iktisadi neticelerine dair eserini Türkçe'ye çevirdi. Dr. Esat Bey, göz hastalıklarına dair bir kitap kaleme aldı.⁴²⁷

Adadaki bol zamanı verimli geçirmenin bir diğer yolu da Ziya Bey'in verdiği sosyoloji ve felsefe derslerini takip etmektir. Çürüksulu Mahmut Paşa, Ali İhsan Paşa, Yemen Kumandanı Ali Sait Paşa, Salah Cimcoz ve Ziraat Vekili Sabri Bey en gayretli öğrencilerdendi. Sürgündeyken ailesine yüzlerce mektup yazan Ziya Gökalp, İngilizlere şikayet mektubu göndermeyen ender kişilerden biridir. Zindanı bir nevi üniversite haline getirerek, zaman ve mekandan etkilenmeyen bir iç huzurla günlerini geçirmişti.⁴²⁸

Sürgünler, bir yandan ülkelerinden ayrı geçirdikleri günlerden azami ölçüde fayda sağlamaya çalışırken, bir yandan da adadan kurtulma yolları arıyorlardı. Kimi

---

⁴²⁷ Yalman, a.g.e., s:124-183, 156

⁴²⁸ Yalman, a.g.e., s:154-155

zaman toplu olarak, kimi zaman da bireysel olarak İngiliz yetkililere ve İsveç Konsolosluğu'na⁴²⁹ sayısız mektup gönderdiler. Mektuplarda birçok ortak nokta vardı. Öncelikle ne ile suçlandıklarını öğrenmek istiyorlardı. Ağaoğlu Ahmet Bey, İngiltere'ye gönderdiği mektupta özgürlüğünden yoksun edilmesinin nedenini soruyor ve devamında “lütuf ya da af istiyor değilim ekselans! Adalet istiyorum... Bir mahkeme istiyorum. Bu mahkemenin vereceği karara boyun eğmeyi de önceden kabulleniyorum” diyordu. Bir başka mektubunda “İngiltere dünya ölçüsündeki gücüyle, benim gibi savunmasız bir çok kişiyi elbette ezabilir ekselans. Ama, bu İngiltere'nin şanına ne katacaktır?” diye soruyor ve “Ben adalet istiyorum!” diye haykırıyordu.⁴³⁰

I. Dünya Savaşı'na girmekle suçlandıklarını –tutuklananların çoğu dönemin kabin üyeleri olduklarından ilk akla gelen budur- düşünenler uzun uzun savaşa girme nedenlerini ve İngiltere'nin Osmanlı'nın yanında yer almak yerine Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan Rusya'yla müttefik olmasının bu karardaki rolünü anlatıyorlardı. Savaş zamanında Hariciye Nazırı olan Halil Bey (Menteşe), Lloyd George'ye yazdığı bir mektupta Türkiye'nin savaşa girişinin yakın ve uzak nedenlerini açıkladıktan sonra “Anayasa açısından temsili bir otoritenin kararı sonucu olmayan bir hareketten dolayı, Türk ulusunun suçluluğundan söz edilip edilemeyeceğine karar vermek şimdi size düşer.”⁴³¹ demiş ve İngiltere'nin insan haklarıyla bağdaşmayan yanlış politikasını gözler önüne sermişti.

---

⁴²⁹İngiltere ve Türkiye hala savaş halinde olduklarından İngiliz topraklarındaki Türk çıkarlarını korumak görevi İsveç'e verilmişti.

⁴³⁰ Şimşir, a.g.e., s:266, 268

⁴³¹ Mentese, a.g.e.,s:79. Halil Mentese, Malta bulunduğu süre içerisinde bir sürgünden çok bir Hariciye Vekilli gibi davrandı. Jön Türklerden itibaren bütün yenileşme hareketlerinin mahiyeti, İstanbul'un Türk kalması gerektiği, Ermeni politikası gibi bir çok konuda İngiltere'ye yazdı. Bir ders niteliğindeki şu sözleri dikkate değerdir: “Sizi temin ederim ki ekselans, İngiltere, Türkiye'yi ebedi bir dost ve müttefik olarak kazanabilir, ama hiçbir zaman himayesi altına alamaz.” Şimşir, a.g.e., s:274-284

Osmanlı topraklarında İngiliz savaş tutsaklarına yapılan muamele ile Malta'da kendilerine yapılan muameleyi karşılaştırarak, yapılan haksızlığı göstermeye çalışıyorlardı. Meclis'te tutuklanıp hemen Malta'ya sevk edilen Edirne Mebusları Faik ve Şeref Beyler İngiliz makamlarına gönderdikleri sayısız mektuptan sonra Türkiye'de savaş tutsağı olarak bir süre kalan General Townshend'e tutsaklık günlerini hatırlatan bir mektup göndermiş, Heybeliada'nın en güzel köşelerinden birinde kalan ve arzu ettiğinde şehre gidebilen General'e "Türklerden tek bir ağır söz işittiniz mi, tutsak olduğunuz için size kötü davranıldı mı" diye sormuşlardı.⁴³²

Sürgün hayatı uzadıkça adadan çıkış yolları aranmaya başlandı. Bu konuda İngilizlerden medet umanlar vardı. "Mısır Hanedanının kurucusu Mehmet Ali'nin torunları, Mısır sultanının kuzenleri Mısırlı Prenslar"den Sait Halim Paşa Papalığı araya sokarak kaldığı yerin azami ölçüde güzelleştirilmesi için çalışmış, ardından adadan kurtulma yolları aramaya başlamıştı. Mısır doğumlu, Mısır Prensi, 1914 yılına kadar Mısır yurttaşı olan Paşa, yurttaşlığa yeniden alınması için 1920 yılının ikinci yarısında Mısır Başbakanına ve İngiliz makamlarına başvurularda bulundu. Mısır yurttaşlığına kabul edilmekle, İngiliz himayesine girecek ve sürgünden kurtulacaktı. Prens talebi Sevr Antlaşması yürürlüğe girinceye kadar ertelendi ve hiçbir zaman gerçekleşemedi.⁴³³

İngiliz yanlısı olan, savaş sırasında Osmanlı topraklarında İngiliz vatandaşlarının çıkarlarını koruyan ve İngiltere Hükümetinin "derin minnettarlığını" kazanan İzmir Valisi Rahmi Bey de Malta'ya sürülmüştü. Görevi sırasında Fransız vatandaşlarına da iyilikleri dokunmasından dolayı Fransız Büyükelçiliğini,

---

⁴³² Şimşir, a.g.e., s:317

⁴³³ Şimşir, a.g.e., s:259-260

Atina'daki İngiliz elçisini, ve İngiliz dostlarını araya koymas1 bir iŖe yaramadı. Ankara Hükümeti sayesinde Malta'dan kurtuldu.⁴³⁴

İngilizlerden kurtulma uğruna Milliyetçileri karalamaktan çekinmeyen bir tutsak vardı. Diyarbakır Mebusu Ali Cenani Bey, 7 Temmuz 1920'de Malta'ya gönderilmeden önce kaldığı Arapyan Hanı'nda İngiliz Yüksek Komiserliği'ne hiçbir zaman Talat ve Enver PaŖa'ların dostu olmadığını yazıyordu. Milliyetçilerle de alakası yoktu. Parlamento üyelerinin çoğu Anadolu'ya geçip Kemal PaŖa'ya katılırken o İstanbul'da kalmıştı. Sözlerinde daha ileri giderek Kemalistlerin köylerini yağma ettiğini, milliyetçilerin saldırılarından korkan yakınlarının Halep'e kaçtığını söylüyordu. Kurtuluşu, İngilizlere jurnallemekten çekinmediği Ankara Hükümetinin çabaları sayesinde oldu.⁴³⁵

İtilâf donanması İstanbul'a ilk girdiğinde "Kara Bir Gün" yazısını yazan Süleyman Nazif Bey, "Osmanlı İmparatorluğunun artık istikbali olmadığına göre kendi başının çaresine bakmayı" tercih ediyordu. Diyarbakırlı olan Süleyman Nazif Bey, Harputlu Yakup Ŗevki PaŖa'ya Fırat ve Dicle nehirlerinin ötesinde kalan bölgelerin Irak'a dahil olduğunu hatırlatarak, bu durumda kendilerinin birer Iraklı olarak Bağdat Hükümetine katılmalarını öneriyordu. Yakup Ŗevki PaŖa bu teklife verecek hiçbir cevap bulamamıştı.⁴³⁶

---

⁴³⁴ ŖimŖir, a.g.e., s:284-286

⁴³⁵ ŖimŖir, a.g.e., s:317-318

⁴³⁶ Orbay, a.g.e., s:279. Süleyman Nazif Bey'i düşmandan medet umacak kadar bezdiren Malta günlerine dair yazdığı bir Ŗiirinde şöyle demektedir:

"Yine üzüntüden bezgin, yine kederden kahrolmuş.
Her dakikam yine bir inleme mahŖeri oluyor.
Kimsesiz, sıtmal1, ayrılık dolu, tükenmez geceler
Ne kadar gözyaşı döktüm, bunu yıldızlara sor!..
Gözler, bir uzak umut parıltısı ararken,
Bu yadelin siyah derinliğinde boğulur.
O, hayal ufkumdan bir kez olsun geçmedi...
Sanki Tanrının acıyan bakışı sönmüştü!..
Denizin şekilleri korkunçluk ve sıkıntı saçar...
Bu su kalesi tutsaklığı kucağına almış-

İngilizlerden medet umanların yanı sıra, kaçılması imkansız olarak görülen adadan⁴³⁷ kendi çabalarıyla kurtulanlar da olmuştu. Eski Van Valisi Cevdet Tahir Bey’le Acente Kırzade Mustafa Bey, para karşılığı anlaştıkları bir yabancının yardımıyla Sicilya’ya ulaşmışlardı. Şansları yaver gitmiş, İtalyan memurların dalgınlığından faydalanarak pasaport kontrolünden kurtulmuşlardı.⁴³⁸

14 Aralık 1920 günü Malta Valisi, Tahir Cevdet Bey ile Mustafa Kırzade’nin 6 Aralık’tan beri kayıp olduğunu Londra’ya bildirdi. İngilizler bir haftalık gecikmeyle harekete geçerek, İtalyan Hükümeti’nden yardım istedi. Cevdet Bey ve Mustafa Kırzade Bey’i yakalamaları mümkün olmadı.⁴³⁹

İki sürgün özgürlüğe kavuşurken, adada kalanlar için azap dolu günler geri döndü. Polverista dışına çıkmak yasaklandı. Dışarıda vakit geçirmeye alışan sürgünler için can sıkıcı bir durum olsa da arkadaşlarının kurtulmasına seviniyor ve hallerinden hiç şikayet etmiyorlardı. Zindan günleri sırasında kardeşi ağır hasta olan Velit Bey’in İstanbul’a dönmesine izin verildi.⁴⁴⁰

“Malta yaranları”, 1921 yılının ilk aylarında Londra’da bulunan Yunus Nadi Bey’den telgraf aldılar. Kısa notta “Yaşasın geri alınan hürriyet!” yazıyordu. I. İnönü galibiyetinden sonra Ankara’yı Londra Konferansı’na davet eden ve sürgünler için mübadele anlaşması imzalayan İngiltere, Yunanlıların İnönü’deki ikinci saldırısı üzerine geri adım atarak anlaşmayı uygulamaktan vazgeçti. Özgür kalmayı bekleyen

---

Yokluğun bir dalgalı, kızgın hâli,
Ufukları içinde her umudum kaybolur.
Tanrının eli eğer alınma böyle yazmışsa:
Bu uzak yâdelde gerçekten öleceksem,
Kendime asla acımam... Fakat – Yazık!! Yazık!

Korkarım belki de vatandan da iz kalmıyacak!..” Süleyman Nazif, *Malta Geceleri*, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1979, s:112. Şiir sadeleştirilmiştir.

⁴³⁷ Ertürk, a.g.e., s:408-409. İngilizler sürekli donanmalarının kontrolü altında olan Malta’dan her hangi bir sürgünün kaçmasını mümkün görüyorlardı.

⁴³⁸ Yalman, a.g.e., s:183-185

⁴³⁹ Şimşir, a.g.e., s:343

⁴⁴⁰ Yalman, a.g.e., s: 186-187

sürgünler için bu acı bir durum oldu. Yunanlıların ikinci yenilgisi sonrasında telaşa düşen İngilizler 40 sürgünü alelacele serbest bıraktılar. Anlaşmada adı geçen diğer 24 kişi Anadolu'da bulunan İngiliz tutsakların serbest bırakılmasından sonra Malta'dan ayrılabilirdi. Kalan 24 kişi artık özgür sayıldığından Malta'da onlara bir takım ayrıcalıklar tanındı. Ahmet Emin Bey'in bir otelde kalma talebi kabul edildi.⁴⁴¹ Ankara'nın "ya hep ya hiç" prensibi sonucunda bu 24 kişi, İngilizlerin serbest bırakmayı düşünmediği 40 kişiyle birlikte altı ay sonra özgürlüklerine kavuştular.

Kamptaki nüfusun seyrekleşmesiyle İngilizlerin sürgünler üzerindeki baskısı azaldı. O günlerde Malta'dan büyük bir kaçış gerçekleşti. Maltızlı bir gencin para karşılığı yardımıyla, 16 sürgün 6 Eylül 1921 günü adadan kaçmayı başardı. Kara Kemal Bey'in tertibiyle her zaman yapıldığı gibi adada gezmek için dışarı çıkan sürgünler, beşer altışar kişilik gruplar halinde Napoli'ye hareket edecek olan bir gemiye bindiler. Saatlerce havasız bir ambarda bekledikten sonra İtalyan topraklarına ayak bastılar. Karayoluyla Roma'ya ulaşan sürgünler burada Ankara Hükümetinin temsilcisi Cami Bey'le buluştular. Cami Bey'in yardımlarıyla bir kısmı Anadolu'ya geçerken, bir kısmı da Avrupa'nın çeşitli şehirlerine dağıldı. Ermeni kırımını ile suçlanan ve İngilizlerin serbest bırakmayı düşünmediği bu 16 kişi içerisinde Ali İhsan Paşa, Ahmet Bey, Fevzi Bey, Sabit Bey, Necmi Bey, Mahmut Kamil Paşa, Bedri Bey, Nevzat Bey, Gani Bey, Faik Bey, Memduh Bey, Muammer Bey, Tahsin Bey, Şükrü Bey, Macit Bey ve Kara Kemal Bey bulunuyordu.⁴⁴²

Firar olayından sonra kampta disiplin ağırlaştırıldı. Şehre iniş izinleri kaldırıldı. Yeni Verdala Kışlası'nda ve tel örgülerinin dışında oturanların derhal Polverista'ya dönmeleri emredildi. Direnenlere karşı kuvvet kullanmaktan

---

⁴⁴¹ Yalman, a.g.e., s: 193

⁴⁴² Sabis, *Harp ...*, c. IV, s:33-36, , Ayrıca bkz. Bleda, a.g.e., s:136-141

çekinilmedi. Bu haysiyet kırıcı davranış karşısında eski İngiliz dostu Rauf Bey, “dındaş ve milletdaşların” insan haklarını hiçe sayarak kendilerinden olmayanlara hakareti mubah sayan İngilizlere muamelelerinde, onlar gibi “canavarca” davranmalarını “tavsiye ve hatta vasiyet” ediyordu.⁴⁴³

Sakarya Savaşı’ndan sonra baskı azaldı ve tekrar denize gidilmesine izin verildi. İddialı tenis maçlarına devam edildi. Kurtulmayı bekleyen sürgünler vakit geçirmek için yeni bir uğraş daha edindiler: Karagöz oynatmak. Aka Gündüz Bey’in ortaya attığı fikir hemen sahiplenildi ve herkes canla başla çalıştı. Piyes yazarlığını Aka Gündüz Bey, çizerliği Albay Cevat Bey yapıyordu. Birkaç kişilik bir saz heyeti ve perde arkasında taklitçiler grubu vardı.⁴⁴⁴

Sürgünlerin ülkelerinden uzakta Malta’da geçirdikleri günler 25 Ekim 1921 tarihinde Ankara Hükümetinin girişimleriyle tamamen sona erdi.

---

⁴⁴³“İngilizler adeta komedyayı oynuyorlar, utanmıyorlar. Cenab-ı Hak yakın bir gelecekte bizi mukabele-i bilmişle inşallah şahsen muvaffak edecektir. Eğer ömrüm vefa etmezde muvaffak olamazsam, dındaş ve milletdaşlarıma, insan haklarını hiçe sayarak kendilerinden olmayanları hakaretin envanı daima mubah sayacak derece mağrur olan İngilizlere muamelelerinde işte böyle canavarca harekette bulunmalarını tavsiye ve hatta vasiyet ederim.” Orbay, a.g.e., s:278

⁴⁴⁴ Bir aralık İleri gazetesinde Afife Fikret takma adıyla yazılar yazan Celal Nuri Bey Afife Fikret Hanım kıyafetinde ve dekolte elbisesiyle hayal perdesine çıkıyor ve sürgünler dışında Maltız nöbetçiler, uşaklar, bakkalları da kendine hayran bırakıyordu. Hatta Celal Nuri Bey’in kadın kıyafetindeki karikatürüne Prima Donna adı verilmişti. Yalman, a.g.e., s:205-212.

IV. BÖLÜM

TUTSAK DEĞİŞ TOKUŞU

4.1. İLK GİRİŞİMLER/LONDRA ANTLAŞMASI

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'un resmen işgalinden sonra Malta sürgünlerini kurtarmak için İngilizlere karşı kullanılabilecek bir koz olarak Anadolu'da bulunan İngiliz vatandaşlarının tutuklanmasını sağlamıştı. Bu davranış bir süre sonra meyvesini verdi.

Malta sürgünleri ile Anadolu'da tutulan İngiliz subaylarının değiş tokuşuna yönelik ilk girişim, 20 Mayıs 1920 günü İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na başvuran İngiliz Savunma Bakanı Winston Churchill'den geldi. Malta'da bulunan bazı İngiliz yanlısı sürgünleri serbest bırakarak, Anadolu'daki İngiliz subaylarının kurtarmayı önerdi. Dışişleri yetkilileri sürgünlerin bir kısmının bırakılmasını bile güçsüzlük belirtisi olarak görüyor, hiçbirini bırakmayı düşünmüyorlardı. Churchill, 17 Haziran günü tekrar Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak, Mustafa Kemal Paşa'nın elindeki kozun değerinin gün geçtikçe artacağını savundu. 17 Temmuz'da Hükümete sürgünlerin bir listesini vererek, yargılanması düşünülen isimlerin ayrılmasını, diğerlerinin İngiliz tutsaklarına karşılık salıverilmesini istedi. Ne kadar tutulacakları bilinmeyen sürgünlerin İngilizler için yük ve masraf olduğunu düşünüyordu. İki gün sonra Dışişleri Bakanlığı, Hükümete bir rapor sundu. Burada tutsakların İstanbul Hükümetinin isteğiyle sürüldükleri, onların izni olmadan serbest bırakılmalarının "Kemalistler için bir zafer, Padişah Hükümeti için manevi bir darbe olacağı"

belirtiliyor, Sevr'i Türklere kabul ettirebilmek için sürgünleri asla serbest bırakmaması isteniyordu.⁴⁴⁵

İngiltere Hükümeti, 4 Ağustos günü Malta sürgünleri konusunu görüştü. Başsavcılık, Hükümete sunduğu bir raporda siyasi suçlular, sürgün, yağma ve kırım suçlarından sanık olanlar ve İngiliz tutsaklarına kötü davrananlar olarak üç gruba ayırdığı sürgünlerden, yalnız İngiliz tutsaklarına kötü davrananların kovuşturulabileceğini belirtti. Geri kalanlara ne olacağı, bunca zaman ülkeleri dışında bir yerde tutulmalarının nasıl açıklanacağı meçhuldü. İngiliz Hükümeti üzerinde bir diğer baskı unsuru Anadolu'da bulunan İngiliz tutsaklarının aileleriydi. "Türklerle barış imzalandığına göre İngiltere vatandaşlarına karşılık Malta'da tutulan Türklerin değiş tokuşu düşünülemez mi?" sorusu kamuoyunun dilindeydi. Kamuoyu ve askerlerden gelen baskıya dayanamayan Hükümet, İstanbul Yüksek Komiserliği'ne 20 Ağustos 1920 günü gönderdiği bir telde, İstanbul Hükümetinin tutsak değiş tokuşu konusundaki görüşlerinin öğrenilmesini istedi.⁴⁴⁶

İngiltere, Ankara'nın İngiliz askerleri ile ilgili ne düşündüğünü öğrenmek için BMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya Haziran başında Ahmet İzzet Paşa aracılığıyla bir mektup gönderdi. Bir binbaşı tarafından imzalanan bu mektup, İngiltere'nin Ankara'yı hala bir güç olarak görmediği ve sürgünleri serbest bırakma niyetinde olmadığı izlenimi veriyordu. İngiltere, Ankara Hükümetinin gayri resmi yollarla nabzını yoklarken, kesin bir adım atmaktan çekiniyordu. Mustafa Kemal Paşa, 12 Ağustos günü yine İzzet Paşa aracılığıyla İngiltere'ye, bir hükümet işi olan tutsak değiştirmenin yöntemi olduğunu, İngilizler bu yöntemi uygulayana kadar, yani Ankara Hükümetine resmen başvurana kadar bu konunun görüşülmeyeceğini

---

⁴⁴⁵ Şimşir, a.g.e., s:327-328

⁴⁴⁶ Şimşir, a.g.e., s:329-330

bildirdi. Aynı günlerde Urfa Mutasarrıfı Mehmet Nusret Bey İstanbul'da idam edilmiş ve Ankara, on beş kadar Malta sürgününün İstanbul'a getirilerek Damat Ferit Paşa'ya teslim edileceği haberini almıştı. Mektubunda bu konulara da değinen Mustafa Kemal Paşa, "düşük İstanbul Hükümetinin" emriyle bu kişilerin idam edilmesi halinde İngiliz tutsaklarının "derhal" aynı muameleyi görecekları uyarısında bulundu.⁴⁴⁷

İngiliz esirleri arasında bulunan Rawlinson esir mübadelesine dair her türlü girişime aracılık etmeyi teklif ettiği bir mektup, BMM'nde 18 Temmuz'da görüşüldü. Meclis konu üstüne çalışmaya karar verdi. Ankara hükümeti esir değiş tokuşuyla tüm Malta sürgünlerini kurtarmayı düşünürken, İngilizler sadece haklarında dava açılması düşünülmeyen sürgünleri serbest bırakmayı planlıyordu.⁴⁴⁸ Ne var ki serbest bırakılan bu kişilerin Türkiye'ye geri dönmelerine izin verilmeyecekti.⁴⁴⁹

İngiliz Yüksek Komiserliği, 30 Eylül 1920 günü Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle bırakılabilecek 25 kişinin adını belirledi. Kasım ayında Yüksek Komiserlik'te kurulan özel bir komite, Malta'da tutuklu bulunan 121 sürgünü altı sınıfa ayırdı. A listesindeki 58 kişi Malta'da kalarak yargılanacaklardı.

B listesinde Sevr Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra bırakılacak 13 kişi vardı. Bunlardan *Ziya Gökalp*, istenirse İngiliz tutsaklarıyla değiştirilebilirdi. *Tevfik Hadi*, *Yusuf Ziya*, *Hamit Rıza* ve *Zülfı Beyler* hakkında daha fazla bilgi bulunursa A listesine geçirilebilirlerdi. Bu 13 kişi şunlardır;

2682 *Tevfik Hadi Bey*

2742 *Zülfı Bey*

---

⁴⁴⁷ Mektupta; "Müslüman ve bilhassa Türk olunca insan hayatına zerre kadar kıymet vermeyen ... İngilizlerin" birkaç İngiliz'in hayatı endişesiyle iletişime geçerken bile kuvvetli ve sağlam bir millî Hükümeti küçük ve hor görme kibirliliğinden vazgeçemediklerini yazmıştır. Şimşir, a.g.e., s:331-334

⁴⁴⁸ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:186-187

⁴⁴⁹ Şimşir, a.g.e., s:337

2684 Yusuf Ziya Bey
2691 Rahmi Bey
2697 Mümtaz Bey
2702 Atf Bey
2703 Ferit Bey
2740 Hamit Rıza Bey

2759 Ziya Gökalp
2782 Ali Sait Paşa (Uşağı ile
birlikte)
2786 İslâm Ali
2794 Ali Seyyit
2797 Abdüsselami Paşa

C listesindeki 4 kişi hemen serbest bırakılacak, ancak Sevr Antlaşması yürürlüğe girene kadar Türkiye'ye dönemeyeceklerdi. Bunlar;

2675 Hüseyin Cahit Bey
2705 Hüseyin Kadri Bey

2757 Hacı Adil Bey
2765 Hüseyin Tosun Bey'di.

D listesinde 7 kişinin, serbest bırakılınca Türkiye'ye dönmelerine izin verilmişti. Bu kişiler;

2689 Fethi Bey
2728 Salah Cimcoz Bey
2784 Süleyman Nazif Bey
2738 Hayri Efendi (Serbest bırakılmak üzere)dir.

2739 Hacı Ahmet Paşa
2770 Mürsel Paşa (2769 nolu
emireri ile birlikte)

E listesindeki Türkiye'ye dönmelerine askerî bakımdan sakınca olmayan 11 kişi şöyledir;

2679 Mehmet Tevfik Bey
2708 Haydar Ahmet Bey
2709 Albay Sami Bey
2710 Binbaşı İbrahim Hakkı Bey
2783 Velit Bey
2803 Şevki Paşa.

2785 Celal Nuri Bey
2787 Ahmet Emin Bey
2788 Mehmet Muammer Bey
2791 Enis Avni Bey (Aka
Gündüz)

F listesinde Türkiye'ye dönmeleri askerî açıdan sakıncalı olan Malta'da kalmaya devam edecek 28 kişi şunlardır;

2680 Ahmet Tevfik Bey
2693 Mithat Bey
2694 Cemal Bey
2700 Ahmet Cevat Bey
2707 Mazlum Bey
2713 Aziz Cihangirof
2720 Musa Bey Salahov
2721 Yusuf Bey Yusuf oğlu

2731 Ubeydullah Efendi
2745 Tahir Bey
2767 Arif Bey
2772 Cemal Paşa
2773 Cevat Paşa
2775 Esat Paşa
2776 Hüseyin Rauf Bey
2777 Albay Şevket Bey

2722 Tauchitgin Memlejeff
2725 Radjinski Matroi
2727 Muhlis Bey Mehmetoğlu
2730 Süleyman Sudi Bey

2778 Albay Vasıf Bey
2779 Mehmet Şeref Bey
2780 Faik Bey
2781 Numan Usta
2793 Kel Ali⁴⁵⁰

İstanbul'daki İngiliz Başkomutanlığı da Kasım ayında 44 sürgünü, altı sınıfa ayıran bir düzenleme yaptı. Askerlerin kesinlikle yargılanması istenirken, aralarında Kars Şûrâsı üyelerinin de bulunduğu 22 kişi Sevr yürürlüğe girinceye kadar Malta'da tutulacaktı. Serbest bırakılması düşünülen kişiler şunlardır:

2731 Ubeydullah Efendi
2775 Esat Paşa
2776 Hüseyin Rauf Bey
2778 Albay Vasıf Bey
2779 Mehmet Şeref Bey
2780 Faik Bey

2785 Celal Nuri Bey
2787 Ahmet Emin Bey
2788 Mehmet Muammer Bey
2791 Enis Avni Bey (Aka Gündüz)
2793 Kel Ali

İngiliz Yüksek Komiserliği ile Başkomutanlığının hazırladığı listeler farklılık gösteriyordu. Birinin yargılamak istediği kişileri, diğeri serbest bırakmakta sakınca görmüyordu.

Her iki listede görüldüğü gibi İngilizler, esir değiş tokuşu için 20 kadar kişiyi gözden çıkarabiliyorlardı. Geride kalan yüzden fazla kişi yargılanacak ya da Sevr onaylanıncaya kadar Malta'da kalmaya devam edeceklerdi.

Londra Konferansı'na hazırlık olarak İngiltere sürgünleri sınıflarken, İstanbul Hükümeti hangi vatandaşlarının Malta'da tutulduğunu dahi bilmiyordu. Yüksek Komiserlik, Osmanlı Hariciye Nezareti'nin isteği üzerine sürgünlerin listesini 8 Şubat 1921 günü verdi. Listede 109 kişi vardı.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Şimşir, a.g.e., s:339-341. Bilal Şimşir, E listesinde 11, F listesinde 28 kişi vardır diyor. Fakat isimleri sıralarken E listesinde 10, F listesinde 25 kişinin adını veriyor.

⁴⁵¹ Şimşir, a.g.e., s:346

Konferans'a Ankara ve İstanbul Hükümetleri ayrı ayrı katıldılar. 23 Şubat günü yapılan 2. oturumda Sadrazam Tevfik Paşa, Türkiye adına konuşma hakkını Ankara heyetinin başkanı Hariciye Nazırı Bekir Sami Bey'e bıraktı.⁴⁵²

Bekir Sami Bey, Konferans dışında Fransa, İtalya ve İngiltere ile ikili anlaşmalar yaptı. Bunlardan biri İngiltere ile tutsakların karşılıklı salıverilmesi anlaşmasıydı. İngilizler, Anadolu'da tutuklu bulunan 21 vatandaşına karşılık, bazı Malta sürgünlerini serbest bırakmayı teklif etti. Geri kalanlar Malta'da yargılanacaklardı. Bekir Sami Bey, Malta'da tutulan bütün sürgünlerin serbest bırakılmasını istedi. İlk görüşme böylece sonuçsuz kaldı. Ankara Hükümeti, Bekir Sami Bey'e sürgünlerin bir kısmı yerine tamamının kurtarılabilmesi için barış antlaşmasına kadar beklenmesi talimatını verdi. Ancak Ankara heyetinde ikilik vardı. bazı delegeler "ya hep ya hiç" anlayışına katılmıyor, hiç değilse bir kısmının kurtarılmasını istiyorlardı. Bekir Sami Bey kendisine verilen talimatın dışına çıkarak, Malta'da bazılarının kalmasına razı olmakla birlikte bu sayıyı mümkün olduğunca azaltmak için 11 Mart günü İngilizlerle yeniden masaya oturdu. İngilizlerin suçlu saydıkları 27 kişinin bırakılmasını istedi. Yüksek Komiserlik, bunlardan 17'sinin bırakılmasında sakınca görmüyordu. Beşi suçluysa da gerekirse bırakılabilirdi. *Ahmet Muammer, Tahsin ve Mustafa Abdülhalik Beyler* suçluysa da serbest bırakılmaları kabul edilemezdi. Mustafa Kemal Paşa'nın ordusunda görev almalarından korkulduğu için *Albay Şevket Bey, Cemal, Cevat ve Yakup Şevki Paşalar* Türkiye'ye dönmek üzere serbest bırakılabilirlerdi.⁴⁵³

---

⁴⁵² Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika BMM'nin Açılışından Lozan'a Kadar*, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s:127

⁴⁵³ Şimşir, a.g.e., s:348-351. Ayrıca bkz. Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, s:169-175.

Anlaşma 16 Mart 1921 günü imzalandı.⁴⁵⁴ Anadolu'da bulunan tüm İngiliz savaş tutsakları ve diğer tutsaklarla, Malta'da bulunan yargılanmayacak tutsaklar değişik tokuş edilecek, ama İngilizler isterse herhangi bir tutsağın barış kurulana dek Türkiye'ye dönmesine engel olabilecekti. Anlaşmaya üç ek konmuştu. Ek 1'de serbest bırakılacak 22 İngiliz vatandaşının adı belirtiliyordu. Listede adı bulunmayıp Türklerin elinde tutulan varsa onlar da serbest bırakılacaktı. Ek 2'de İngilizlerin serbest bıraktığı 64 tutuklunun adı veriliyordu. 54 kişi yargılanmak üzere Malta'da kalmıştı. Serbest bırakılacak, ancak barış sağlanmadan ülkeye dönemeyecek dört kişinin adı Ek 3'te yer almıştı.⁴⁵⁵

İngiltere, 24 Mart günü Malta Valiliği'ne serbest bırakılacak 64 sürgünün adlarını verdi. Bunlardan sürülme sırasına göre ilk 25'i, ayın 28'inde İtalya'da olacak şekilde salıverilecek, diğerleri İngiliz tutsaklar serbest bırakıldıktan sonra parti parti gönderileceklerdi. Aynı gün General Harrington, Londra'ya Yunanlıların taarruza geçtiklerini, başarılı olmaları durumunda Ankara Hükümeti'nin direnişinin kırılacağını, İngiliz tutsaklarını kurtarmanın ve Sevr'i tamamıyla kabul ettirmenin mümkün olacağını, Türkler tutsakları serbest bırakmadan Malta'dan kimsenin gönderilmemesini yazdı. Yüksek Komiser de Başkomutanla aynı fikirdeydi. Malta Valisi, kesin talimat gelene kadar kimseyi salıvermeyeceğini bildirdi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 2 Nisan günü bütün İngiliz tutsakları kurtarılmadıkça hiçbir Türk'ün bırakılmamasını istedi.⁴⁵⁶

Bekir Sami Bey'in gönderdiği bir çok protesto telgrafına rağmen İngiltere fikrini değiştirmede. Yunanlıların zafer kazanmalarını bekliyordu. II. İnönü Savaşı'nın kaybedilmesi üzerine General Harington ve Rumbold, Ankara'nın

⁴⁵⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 22 Mart 1921 (1337), s:2

⁴⁵⁵ Anlaşmanın tam metni için Ek 2'e bakınız. s: 169-171.

⁴⁵⁶ Şimşir, a.g.e., s:358-362

“şovenizm” duygusuyla bütün Türklerin serbest bırakılmasını istemeden önce Malta’daki 40 kişinin hemen salıverilmesini önerdi. 12 Nisan günü 37 kişinin serbest bırakılmasına karar verildi. 24 Mart günü serbest bırakılan Edirne Vekilleri 2779 Şeref, 2780 Faik Beyler ve 2693 Mithat Bey ile birlikte 40 kişi ediyorlardı. Ankara Hükümeti’nin Roma Büyükelçisi Cami Bey’e, 40 sürgünün İtalya’ya gönderileceği bildirildi. Varlıklı 4 sürgün, 29 Mayıs günü kendi imkanlarıyla İtalya’ya doğru yola çıktı. Bunlar 2735 İbrahim Saip Bey, 2754 Abbas Halim Paşa, 2755 Sait Halim Paşa ve 2675 Hüseyin Cahit Bey (Yalçın)’di. Kalan 33 kişi 30 Mayıs günü yola çıktı. Bunlar;

2682	Tevfik Hadi Bey	2721	Yusuf Bey Yusufoglu
2684	Yusuf Ziya Bey	2722	Tauchitgin Memlejeff
2689	Ali Fethi Bey (Okyar)	2725	Radjinski Matroi
2691	Rahmi Bey	2727	Muhlis Bey Mehmetoglu
2692	İsmail Canbulat Bey	2728	Salah Cimcoz Bey
2697	Mümtaz Bey	2731	Ubeydullah Efendi
2702	Atıf Bey	2736	Ahmet Nesimi Bey
2703	Ferit Bey	2739	Hacı Ahmet Paşa
2705	Hüseyin Kadri Bey	2740	Rıza Hamit Bey
2708	Binbaşı Ahmet Haydar Bey	2752	Fahrettin Paşa
2709	Albay Sami Bey	2757	Hacı Adil Bey
2713	Aziz Cihangirov	2759	Ziya Gökalp
2715	H. Han Cihangirov	2760	Halil Bey (Menteşe)
2716	Mehmet Bey Alibeyzade	2762	Ali Münif Bey
2717	İbrahim Cihangirov	2763	Ahmet Şükrü Bey
2718	Zekeriya Zihni Bey	2764	Ahmet Ağaoğlu ⁴⁵⁷
2720	Musa Bey Salahov		

İtalya’ya ulaşan bu kişilerden bir kısmı Avrupa’da kaldı. Bazıları Almanya ve Rusya üzerinden Türkiye’ye geçti. 19 Mayıs günü 21 kişi sağsalim İstanbul’a vardı. Kars Şûrâsı üyeleri İstanbul-Batum yoluyla memleketlerine döndüler. Ali Fethi Bey’in içinde bulunduğu birkaç kişi Anadolu’ya geçip Millî Mücadele’ye katıldı.

⁴⁵⁷ Şimşir, a.g.e., s:366-369

İngilizler Malta'daki 40 kişiyi serbest bırakacağını bildirir bildirmez, Anadolu'daki İngiliz tutsaklarının da bırakılması için teşebbüste bulunmuştu. 14 Nisan günü Bekir Sami Bey'e başvurmuşlar, fakat cevap alamamışlardı. 9 Mayıs günü Lord Curzon, İngiltere'nin "iyi niyetini" gösterdiğini, Ankara Hükümeti'nin ise "kötü niyetli" davrandığını söyledi. İstanbul Hükümeti'nin Londra temsilcisine "Ankara'daki kardeşlerinin" tutumundan İstanbul Hükümeti'nin sorumlu tutulacağı tehdidini savurdu.⁴⁵⁸

Yüksek Komiser, 11 Mayıs günü, iki haftadır Ankara'da bulunan Bekir Sami Bey'e İngiliz tutsaklarını salıvermek için ne gibi tedbirler aldığını sordu. Ankara'dan ses çıkmıyordu. Aynı günlerde Ankara'daki İngiliz casusu Hintli Mustafa Sagir, suçüstü yakalanmış ve 1 Mayıs günü yargılanmaya başlamıştı. Yüksek Komiserlik, Mustafa Sagir'in İngiliz vatandaşı olduğunu ve Malta sürgünlerine karşılık salıverilmesini istedi. Ankara, Sagir'in savaş tutsağı ya da siyasi suçlu değil, adi bir suçlu olduğunu, kanuna uygun olarak yargıldığını bildirdi. Yüksek Komiserlik, 20 Mayıs günü İstanbul basınına dağıttığı bir bildiriyle, Ankara Hükümeti'nin İngiliz tutsaklarını serbest bırakmadığını, bu tutsaklardan Hintli bir Müslümanı İstiklâl Mahkemelerinde yargıladığını, Malta sürgünleri konusunun yalnız Ankara Hükümeti'ni değil, İstanbul Hükümetini ve "Türk dünyasını" da ilgilendirdiğini söyledi. Londra, Mustafa Sagir'in idam edildiğini 29 Mayıs günü öğrendi. Bu olayı Ankara'ya karşı propaganda aracı olarak kullandı. Türklerin "şeref sözünü tutmamaları", "insanlık dışı davranışları", "anlaşmaya saygısızlıkları"nın Hindistan'da anlatılmasını istediler. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Ağa Han'ın ağzından yazdıkları bir mektubu da Ankara Hariciye Nazırı'na ulaştırılması için 7

---

⁴⁵⁸ Jaeschke, *Kurtuluş ...*, s:191

Haziran günü İstanbul Yüksek Komiserliği'ne verdi. Ağa Han imzasını taşıyan mektupta; “ömrü boyunca ve içtenlikle Türk ulusunun iyiliğini istemiş bir kimse olarak”, İngiltere tutukluların çoğunu bırakmışken, Ankara'nın da üzerine düşeni yapması istedi. Şimdiye kadar bir şey yapılmamasının “Türkiye'nin ve İslâmlığın asil geleneklerine ters düştüğünü” ve İngiltere ile Türkiye arasındaki iyi ilişkileri zedeleyeceğini savundu.⁴⁵⁹

Hükümeti'nden yetki almadan anlaşmalar imzalayan Bekir Sami Bey, Ankara'ya döndükten sonra görevinden alındı. Mustafa Kemal Paşa, İngiltere'yle imzalanan tutsak değiş tokuşu ile ilgili anlaşmayı imzalamanın Türk vatandaşlarının, Türkiye sınırları içindeki davranışları üzerinde, yabancı bir devletin yargılama hakkını onaylamak olduğunu düşünüyor ve bunu egemenliğe aykırı buluyordu.⁴⁶⁰

Ankara Hükümeti Hariciye Nezareti Başkan Vekili Fevzi Paşa, 1 Haziran günü İngiliz Yüksek Komiserine 10 İngiliz tutsağının serbest bırakılmasına karar verildiğini, tutsakların Antalya ve Trabzon limanlarına yollanacağını, diğerlerinin Malta'daki Türkler özgür olunca salıverileceklerini bildirdi. Ankara, Bekir Sami Bey'in imzaladığı anlaşmayı kabul etmemekle birlikte, İngilizlerin bazı tutsakları bırakmalarına karşı bir jest olarak bir kısım İngiliz tutsağını bırakmıştı.⁴⁶¹

İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı Sefa Bey, 11 Haziran günü Ankara Hükümeti'nin, Malta'daki tüm tutsakların serbest bırakılmasını istediğini, tutsaklar arasında suçlu kimseler varsa bunların Türk mahkemelerinde yargılanacaklarını Yüksek Komiserliğe bildirdi. Yüksek Komiser Vekili Rattigan, Ankara'nın bu

---

⁴⁵⁹ Şimşir, a.g.e., s:373-376

⁴⁶⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. II, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1993, s:587. Bekir Sami Bey, görevden alındıktan sonra Avrupa'ya gitmiş Ankara Hükümetinin takip ettiği yoldan ayrılarak, bazı temaslarda bulunmuştur. Önlem olarak Bekir Sami Bey'in resmi görevde olmadığı bir ilanla açıklanmıştır. s:587-593

⁴⁶¹ Atatürk, *Nutuk*, c. II, s:587

tutumunu “İngiltere’ye karşı açık düşmanlığın doruk noktası” olarak değerlendirdi. “Arkalarını Bolşeviklere dayamış olan Kemalistlerle iş yapma umudu bulunmuyor”du. Üç gün sonra Ankara Hariciye Nazır Vekili Yusuf Kemal Bey, Malta’daki tüm Türklere karşılık, Anadolu’daki tüm İngilizlerin serbest bırakılacağını bildirdi. Ancak İngiltere, Sakarya Savaşı’na kadar Londra Anlaşması’nda ısrar etmiş ve tüm İngiliz tutsaklara karşılık sadece 24 sürgünü bırakacağını söylemişti.⁴⁶²

Yusuf Kemal Bey, 26 Haziran günü Ağa Han imzalı mektuba cevap olarak, Yüksek Komiserlik aracılığıyla, Lord Curzon’a, Ağa Han’a ulaştırılmak üzere bir telgraf gönderdi. Burada; Bekir Sami Bey’in yetkisini aşarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kararına aykırı, “Türk halkının çıkarlarını” korumayan bir anlaşma imzaladığı belirtiliyordu. Türkiye sadece Anadolu’daki tüm İngiliz tutsaklarına karşılık Malta’daki tüm Türk sürgünlerin kurtarılması ilkesine dayanan bir anlaşmayı kabul edebilirdi. Son olarak, “Siz söyleyiniz: Türkiye’deki bütün İngiliz tutsaklarını salıverdikten sonra bağımsız Türkiye, içlerinde Türkiye’nin kurtuluşu ve İslâm’ın şerefi için kahramanca savaşmış olan yiğit askerlerin de bulunduğu Türk yurttaşlarının Malta zindanında kalmalarını ve sonra yabancı mahkemelere yargılanmalarını kabul edebilir mi ve etmeli midir?” diye soruyordu.⁴⁶³

I. İnönü Zaferi’yle Ankara Hükümeti, Londra Konferansı’na davet edilmiş ve İtilâf Devletleri tarafından eylemsel olarak tanınarak, ilk defa uluslararası bir platformda masaya oturmuştu. II. İnönü Zaferi’yle 40 kişinin Malta’dan kurtarılması sağlanmıştı. Ankara Hükümeti, askerî başarılar kazandıkça İngilizler vatandaşlarını daha az kayıpla kurtarmanın yolunu arıyorlardı. Ankara Hükümeti’nin “ya hep ya

---

⁴⁶² Şimşir, a.g.e., s:379-380

⁴⁶³ Şimşir, a.g.e., s:380-381

hiç” siyaseti Sakarya Savaşı’ndan sonra meyvesini verecek, İngilizler Anadolu’daki vatandaşlarına karşılık Malta’daki tüm sürgünleri serbest bırakacaktı.

4.2. İSTANBUL ANTLAŞMASI / KURTULUŞ

Sakarya Zaferi’nden sonra General Harington ve Rumbold ardı ardına Londra’ya telgraflar çekerek, İngiliz tutsakları kurtarabilmek için bir an önce Malta sürgünlerinin serbest bırakılmasını önerdiler. 14 Eylül günü General Harington, 15 Eylül günü Rumbold, 8 kişi dışındaki tüm sürgünlerin Anadolu’daki herhangi bir limana getirilmesi gerektiğini, İzzet Paşa aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçilmesini istediler.⁴⁶⁴

Lord Curzon, 19 Eylül günü İngiltere’nin bütün sürgünleri serbest bırakabileceğini, Savaş Bakanlığı’nın 8 sürgünü yargılamaktan vazgeçtiğini, tutsak değiş tokuşu için görüşmelerin başlamasını bildirdi. İngilizler doğrudan Ankara Hükümeti ile temasa geçmeyerek, 21 Eylül günü İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı İzzet Paşa’nın tutsak değiş tokuşu konusunda aracılık etmesini istediler. Sürgünlerin, Ankara Hükümeti’nin göstereceği herhangi bir limana getirileceği, ancak 8 kişinin Malta’da ya da İstanbul’a yakın bir yerde yargılanması gerektiği, buna karşılık da İngiliz tutsaklarının salıverilmesi bildirildi. Malta’dan kaçmış 16 kişi için İngiltere sorumluluk kabul etmiyordu. “Bu insanların bunca uzun süren tutsaklığına” “hiçbir siyasal anlamı ve yararı bulunmayan” bu soruna “tatminkar bir çözüm bulma zamanı gelmişti.” Başkomutanlık ve Yüksek Komiserlik 23 ve 24 Eylül günleri de İzzet

---

⁴⁶⁴ Şimşir, a.g.e., s:389

Paşa'ya İngiliz tutsaklar konusunda ne yapıldığını soruyor ve Malta'dan Türkleri getirecek bir gemi tahsis etmeye çalıştıklarını bildiriyordu. Artık roller değişmiş, İngilizler, vatandaşlarını kurtarmak için çırpınmaya başlamışlardı. İzzet Paşa kendisine gönderilen notaları Ankara Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilcisi, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti İkinci Başkanı Hamit (Hasancan) Bey'e ilettiler.⁴⁶⁵

Ankara, İzzet Paşa'nın aracılığını kabul etmeyerek, İngilizlerin doğrudan Hamit Bey ile görüşmesini istedi. 29 Eylül 1921 günü Rumbold, İngiltere Başkomutanlığı Temsilcisi Albay Gribbon ve Hamit Bey masa başına oturdu. Ankara, öncelikle iki hükümetin resmi temsilcilerinin aracısız, karşılıklı görüşmesini istiyordu. Malta sürgünlerinin tamamına karşılık tüm İngiliz tutsakları değiş tokuş edilecekti. İngiliz tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan 8 kişi gerçekten suçluysa Türk mahkemelerinde yargılanıp, cezalandırılacaklardı. İlk görüşmenin ardından Rumbold, Londra'ya tüm sürgünlerden vazgeçmek gerektiğini bildiriyordu.

İkinci görüşme 1 Ekim günü yapıldı. Rumbold, İngiliz tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan 8 kişi de dahil olmak üzere tüm sürgünlerin, bir İngiliz gemisiyle İnebolu'ya getirileceğini belirtti. İngiliz tutsaklarının da oraya getirilerek, iki tarafın subaylarının kontrolünde değiş tokuşun gerçekleşmesini istedi. Anadolu'nun farklı yerlerinde bulunan İngiliz tutsakların İnebolu'da toplanması güç olacaktı. Hamit Bey, Söke'de bulunan 3 kişinin İzmir ya da Antalya limanında, Erzurum'da bulunan Rawlinson ve arkadaşlarının Trabzon limanında teslim edilmesini önerdi. Ankara, İngiliz listelerinde adı olmayan İngiliz tutsaklarını da

---

⁴⁶⁵ Şimşir, a.g.e., s:390-391

vermeyi taahhüt ediyordu. Mübadelenin hangi esaslara göre yapılacağı en ince detayına kadar düşünöldü.⁴⁶⁶

Anadolu'nun farklı yerlerindeki tutsaklar en yakın limanlara doğru yola çıkarıldı. Ama İngilizler, Ankara'nın son anda başka koşullar öne sürmesinden endişe ediyorlar, imzalı bir belge istiyorlardı. Hamit Bey 23 Ekim günü şü belgeyi kaleme aldı:

“Aşağıda imzası bulunan ben, Hamit Bey, Anadolu'daki her ırktan Britanya tutsakları ile Malta'da tutuklu her sınıf Osmanlı tutsaklarını, ‘tüme tüm’ (tout pour le tout) esasına gör İstanbul'daki İngiltere Yüksek Komiserliği'nin bana verdiği 1, 10 ve 21 Ekim tarihli muhtıralar ile 4 Ekim 1921 tarihli mektuplardaki koşullara uygun olarak, değiş tokuş etmeyi Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına kabul ettiğimi beyan ederim.”⁴⁶⁷

İngiltere, daha Ankara ile anlaşmaya varmadan sürgünlerin, hesaplarını kesmiş, 1 Ekim günü yola çıkılacağını duyurmuştu. Eşyalar toplanmış, lokanta kapatılmış, herkes heyecanla yola çıkmayı beklerken, 25 gün daha oyalayıcı sözlerle Malta'da bekletildiler. Her günleri ertesi gün yola çıkılacağı vaadleriyle işkence gibi geçen sürgünlerin, düzenleri bozulmuş, dışarıdan haber almaları güçleşmişti.⁴⁶⁸

Nihayet 59 sürgün Montemol petrol gemisi ve Chrysanthemum vapuruyla 25 Ekim günü adadan ayrıldılar. Mevki ve rütbelerine göre 17 kişi Chrysanthemum'a, kalan 42 kişi de Montemol gemisine bindirildi. Sürgünler, adadan ayrılmadan önce yolculuğa engel bir durumları olup olmadığı öğrenilmek için sağlık kontrolünden geçirilmişlerdi. Sürgünler arasındaki dört Türk doktoru acil bir duruma karşı hazır bulunuyordu. Sürgünlere alacakları olmadığına dair bir senet imzalatılmak istenmiş, ancak imzalayan olmamıştı. Gemilerde barınma olanakları elden geldiğince

---

⁴⁶⁶ Selma Yel, “Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi”, *Askeri Tarih Bülteni*, c. XVIII, sayı. 35, (Temmuz 1993), s:229.

⁴⁶⁷ Şimşir, a.g.e., s:395

⁴⁶⁸ Orbay, a.g.e., s:282-283

düzeltilmiş, sürgünlerin rahatlarının sağlanması için altı maltız hizmetçi ve sürgünlerle gemi kaptanı arasında iletişimi sağlamak için iki subay yanlarında gönderiliyordu.⁴⁶⁹

Gemiler 30 Ekim Pazar sabahı İstanbul'a vardı. Limana gelen eş, dostlar gemilere yaklaştırılmadı. Yalnızca Hamit Bey ve Anadolu Ajansı temsilcisi Sırrı Bey sürgünlerle görüşebildi. İngilizlerin kötü muamelelerinin anlatıldığı bir tutanak Hamit Bey'e verildi.

Gemiler İstanbul'da birkaç saat kaldıktan sonra İnebolu limanına doğru hareket etti. 28 Ekim günü Somme adlı İngiliz gemisi Yarbay Rawlinson ve arkadaşlarını Trabzon'dan İnebolu'ya getirmek üzere İstanbul'dan yola çıkmıştı. Gemide Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden Ali Macit Bey ile İngiliz Başkomutanlığı'ndan Albay Baird bulunuyordu. Gemi 30 Ekim günü Trabzon'a vardı. Trabzon kumandanı almış olduğu talimat gereğince 4 Türk sürgünü almadan İngilizleri bırakmak istemedi. Bu uygulamadan vazgeçildiği Trabzon kumandanına haber verilmemişti. Tekrar Ankara ile yazışmalar gerçekleştirildi. Albay Baird'den Türk sürgünleri İnebolu'da teslim edeceğine dair imzalı bir belge aldıktan sonra İngiliz tutsakları gemiye bindirildi.

General Franks, Binbaşı Jones ve Yüzbaşı Armstrong'tan oluşan tutsak değiş tokuş heyetini taşıyan Centaur adlı gemi 29 Ekim günü Karadeniz'e açılmıştı. Bu

---

⁴⁶⁹ Montemol gemisinde seyahat eden Ahmet Emin Bey, vaziyetin çok kötü olduğunu anlatmaktadır. Kıç tarafındaki güverte, üzerine yelken bezi gerilerek kapatılmıştı. 42 kişiyi alması imkansız olan dar alana sadece demir askeri karyolalar yığılmıştı. Silahlı nöbetçiler kıç güverte dışına çıkılmasına müsaade etmiyordu. Korkunç bir fırtınanın etkisiyle sırlıklam olmuşlar ve üç gün boyunca yaş tahtalar üzerinde yatmışlardı. Üç gün sonra fırtına dinse de işkence bitmemişti. Yemek verilmiyordu. Malta'dan ayrılırken yanlarına aldıkları yiyecekleri bitmek üzereydi. 50 kişi tek bir tuvaleti kullanıyordu. Yıkacak su yoktu. Yalman, a.g.e., s:216-217. Eski Trabzon Rüşumat Müdürü Mehmet Ali Bey, Malta'dan dönüşünde Hakimiyet-i Milliye gazetesine yaşadıklarını kısaca anlatmıştı: "Gariptir ki İnebolu'ya kadar maiyetimizde hizmete tefrik iki açığıyla dört hizmetçiye kamaralar tahsis edildiği halde bizlere ancak güverte layık görüldü." *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Kasım 1921 (21 Teşrin-i Sani 1337), s:2

gemi Zonguldak'taki İngiliz tutsaklarını alıp İnebolu'ya gidecekti. Zonguldak'taki İngiliz tutsakları hazırlıklarını tamamlamadıkları için İnebolu'dan dönüşte alınmalarını isteyince gemi, önce İnebolu'ya gitti.⁴⁷⁰

Malta'dan gelen gemilerle, İngiliz tutsaklarını diğer limanlardan alan iki İngiliz gemisi 31 Ekim sabahı İnebolu'ya vardı. Değiş tokuş için her şey hazırды. Ancak İngilizler, Türkiye'de bulunmayan altı Hintli, altı İngiliz ve iki tercümanın da teslim edilmesini istediler. Tutsaklardan Yarbay Rawlinson ve Yüzbaşı Campbell'ın anılan kişileri Anadolu'da görmediklerini söylemelerine rağmen İngiliz heyeti teslim edilmelerinde ısrar ediyordu. Ankara, bu kişilerin ülkede bulunmadığını söyleyerek, sonradan bazı İngilizler ortaya çıkarsa İngiltere'ye iade edileceğini taahhüt etti.⁴⁷¹

İngilizler, Ankara'nın verdiği teminata güvenerek değiş tokuşun yapılmasına karar verdi. Fırtına nedeniyle gemiler limana yanaşamadı. Nakil işlemi ertesi gün öğleden sonra sandallarla yapıldı. İstanbul'a dönmek isteyen 11 kişi aynı gemilerle yola çıktılar. Aileleriyle hasret giderdikten sonra Ankara'ya gidecek olan bu 11 kişi şunlardır: *Mithat Şükrü Bey, Seyit Bey, Süleyman Nazif Bey, Celal Nuri Bey, Aka Gündüz Bey, Yarbay Adil Bey, Binbaşı Burhanettin Bey, Muammer Bey, Numan Usta, Rifat Hoca ve Ahmet Emin Bey.*⁴⁷² Geri kalan 48 kişi Mustafa Kemal Paşa'nın "hoş geldiniz" telgraflarıyla karşılandı. Üç gün İnebolu'da dinlenen sürgünler 4 Kasım günü Ankara'ya doğru yola çıktılar.⁴⁷³ Ankara'ya ulaştıklarında Meclis'e takdim edilen kimi sürgünler, memleketin bu zor döneminde onları unutmayarak

---

⁴⁷⁰ Şimşir, a.g.e., s:401-402. Bu kişilerin gerçek İngiliz değil, Zonguldak'ta çalışan birkaç Maltız işçi ile yerli Rum aslından olmaları ve bunların İnebolu'da mübadeleye hazır olmamaları dönüşte kendilerini Zonguldak'tan almak lüzumundan İngilizler kendilerini kandırılmış hissetmişler ve İstanbul'dan talimat istemişlerdi. Bu da zaman kaybına neden oldu. Yalman, a.g.e., s:221

⁴⁷¹ Şimşir, a.g.e., s:402-403

⁴⁷² Yalman, a.g.e., s:222

⁴⁷³ Orbay, a.g.e., s:285

kurtaran Meclis'e teşekkürlerini sundular ve orada bulunmaktan şeref duyduklarını dile getirdiler.⁴⁷⁴ Sürgünlerin çoğu devlet yönetiminde önemli görevler üstlendi.

Malta sürgünleri için Malta'da yapılan masraflar daha sonra sorun oldu. Hiçbir İngiliz makamı bu sorumluluğu üstlenmek istemedi. Yıllar sonra, Lozan Antlaşmasına göre oluşturulan Türk-İngiliz Hakem Mahkemesi'ne dava açan İngilizler, Ankara Hükümeti'nden çeşitli nedenlerle tazminat almaya hak kazandılar. Malta sürgünlerinden Eczacı Mehmet Bey, Albay Celal Bey, Mahmut Kamil Paşa, Esat Paşa (Işık), Mustafa Abdülhalik Bey (Renda) ve Ahmet Emin Bey (Yalman), bu mahkemeye başvurarak İngiliz Hükümeti'nden 5400 lira tazminat talep ettiyse de mahkeme 29 Haziran 1927 tarihinde yetkisizlik kararı verdi. 240 liralık mahkeme giderleri davayı açan Ahmet Emin Bey'den alındı.⁴⁷⁵

---

⁴⁷⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. XIV, Devre I, İçtima Senesi II, 1958, s: 51-51, 94-95, 205-206, 218-220, 286, 337-338, 417. Ayrıca bkz. Rauf Bey ve Zülfi Bey'in Meclis'e takdimleri için; *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Teşrin-i Sani 1337 (16 Kasım 1921), s.2

⁴⁷⁵ Şimşir, a.g.e., s:393-405

SONUÇ

Mondros Mütarekesi hükümlerine dayanarak Osmanlı topraklarını işgale başlayan İtilâf Devletleri'ne tamamen teslim olan ve onlara her türlü kolaylığı gösteren devletin yönetim kademesinin aksine, askerlerini terhis edip, silahlarını işgalci güçlere teslim etmeleri ve sınırlardan içerilere çekilmeleri emredilen ordu komutanları, olacakları anlayarak zaman kazanmaya çalışmışlar, terk ettikleri topraklardaki yerli halka silah ve teçhizat yardımında bulunmuşlardı. İngilizlere ilk engeli çıkaran askerler, Mütareke hükümlerinin uygulanmasını engellemek suçuyla yakalandılar ve Malta'ya sürüldüler.

İnsan avı, askerlerle sınırlı kalmadı. İngiltere, önderleri yurt dışına kaçmış, parti olarak kendini feshetmiş olmakla birlikte İttihât ve Terakkî'nin, Türkiye'deki en örgütlü siyasal güç olduğunun farkındaydı. Ağır barış koşullarına karşı direnişin İttihâtçılardan geleceğini düşünüyor ve onlara darbe indirmeyi planlıyordu. İşgallere karşı direnişi kırmak ve bağımsızlık fikrini bertaraf etmek için tutuklanan İttihatçılar, Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde, savaş sırasında Müslüman olmayan halka zulüm yapmak suçuyla yargılanmaya başladılar. Milli bilincin uyanmaya başlamasıyla İtilâf Devletleri'ne ve Hükümete yönelik protestoların artması, tutuklulara hızlı ve sert cezalar verilmesine engel olmuş, hapisanelerden kaçırılmaları tehlikesine karşı yargılamaları yarıda bırakılarak, yaklaşık iki buçuk yıl esaret hayatı yaşayacakları, Malta Adası'na sürülmüşlerdi.

1919 yılının çeşitli zamanlarında Malta'ya sürülen İttihatçılar genel olarak Ermeni kırımıyla suçlandılar. Bu kişiler arasında yargılanmaları gerekenler, ikinci dereceden suçlu olanlar ve neredeyse masum olanlar sınıflaması yapan İngilizler, mülki idareciler, Mahmut Kamil Paşa ve Ali İhsan Paşa gibi bazı komutanlar ile

Akdağ Madeni Mebusu Ziya Gökalp ve Afyon Mebusu Ahmet Ağaoğlu'nu zulüm yapmış olmakla suçladılar. Sadrazam Sait Halim Paşa, Hariciye Nazırı Halil Bey (Menteşe), Dahiliye Nazırları İsmail Canbolat ve Ali Fethi Bey (Okyar), İttihât ve Terakkî Fırkası Genel Sekreteri, Maarif Nazırı Mithat Şükrü Bey (Bleda), savaş sırasında cihat fetvası veren Şeyhülislâm Hayri Efendi (Ürgüplü) gibi eski kabine üyelerinin bazıları zulüm yapılmasına göz yummuş oldukları gerekçesiyle ikinci dereceden suçlu listesine alırlarken, İstanbul Mebusları Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) ve Salâh Cimcoz Bey, eski İaşe Nazırı Kemal Bey (Kara Kemal) ile eski Nafia Nazırı Abbas Halim Paşa'nın içinde yer aldığı çoğunluğu mebuslardan oluşan bir grubu zulüm politikasıyla ilişkilendirememişlerdi. Kars İslam Şurası üyesi 11 kişiyi tutsaklara kötü davranmakla suçlayan İngilizlerin, bu sınıflandırmada yerel idarecileri birinci dereceden suçlu gördüğü, Ziya Gökalp'in İttihât ve Terakkî'nin ideoloğu olması münasebetiyle bu gruba alınmış olabileceği düşünülebilir. Tehcir kararı alan kabine üyeleri kırıma göz yummuş olmakla suçlanırken, İngilizlerin, masum olduklarını kabul ettiği bir grubu da sürdürdüğü göz önüne alınırsa sürgünlerin asıl nedeninin işgal planına karşı oluşabilecek direnişi kırmak olduğu akla gelmektedir.

İttihâtçılardan sonra Milli Mücadele'nin liderlerine karşı savaş açıldı. Anadolu'da etkin olamayan İstanbul Hükümeti ve İngiltere, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a getirebilmek için aylarca uğraştı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin İstanbul'da açılması İngilizler için büyük bir fırsat oldu. İstanbul'un resmen işgaliyle Atatürk'e yakın isimler Sivas Mebusları Rauf Bey (Orbay) ve Kara Vasıf Bey, Edirne Mebusları Şeref ve Faik Beyler, Alay Kumandanı, Afyon Mebusu Ali Bey (Çetinkaya), Milli Mücadeleye sempati duymak ve Mütareke hükümlerinin

çiğnenmesinde önyak olmakla suçlanan Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa (Çobanlı) ile Harbiye Nazırı Cemal Paşa (Mersinli), Celal Nuri Bey (İleri), Süleyman Nazif Bey, Enis Avni Bey (Aka Gündüz)'in içinde bulunduğu “istenmeyen milliyetçi”ler olarak anılan çoğunluğu gazetecilerden oluşan bir grup çeşitli zamanlarda tutuklanarak, Malta'ya sürüldü. Böylece Milli Mücadele'nin yok olacağı hesaplanıyordu. Milliyetçilerin tutuklanması, Türk Kurtuluş Savaşı'nı aksatsa da çökertmeye yetmedi. Devletin başkenti ve padişahın bulunduğu yer olarak meclisin İstanbul'da bulunması gerektiğini düşünenler, İngilizlerin eline geçmektense Anadolu'ya giderek, Ankara'da kurulan Millet Meclisi'nde yer almayı tercih ettiler.

İngiltere, Osmanlı topraklarında Osmanlı vatandaşlarını tutuklayıp, başka bir ülkeye sürgüne gönderirken, İngilizlerle kader birliği yapmak için çırpınan Padişah ve İstanbul Hükümetleri egemenliğe aykırı bu uygulamada onlara yardımcı oldular. Geçmiş iktidara duydukları nefret ve Avrupa Devletleri'ne duydukları güven duygusuyla hareket ederek, İngilizlerin verdikleri listelere yeni isimler eklediler. Padişah Vahdettin kendi mutlaki yönetimine ulaşmada önce İttihatçı, sonra da ulusalcı engelini kaldırmak için bu durumdan faydalandı. Kendisi geri planda kalarak görevi akrabaları Damat Ferit Paşa ve Tevfik Paşa'ya yükledi. Aslında aynı yolda ilerleyen bu kişiler birbirlerinin alternatifi olarak iktidara geldiler ve sınırlı da olsa padişahın mutlakiyetini sağlamada ihtiyaç duyduğu İngiliz hoşgörüsüne kavuşmak için tutuklulara en ağır cezaları vermekten çekinmediler. Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa Hükümetleri sırasında tutuklamalar hızlanmış, sürgünlerin Malta'dan önceki durakları Bekirağa Bölüğü tıklım tıklım dolmuştu. Ankara'nın ülkedeki etkinliği artmaya başladığı sırada iktidara gelen Ali Rıza Paşa Hükümeti, İngilizlerden ziyade Ankara'ya hoş gözükmeğe çabaladı. Bu dönemde tutuklananların ve sürülenlerin

sayısı azalmış olmakla birlikte sürgünleri geri getirmeye yönelik bir adım atılmamıştı.

Savaş suçlusı sayılan sürgünlerin, Mütareke hükümlerini çiğnemek, Ermeni kırımını ve İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmak suçlarından yargılanmaları planlanıyordu. İngiliz tutsaklara kötü davranmak suçundan yargılanacak askerleri, mahkemeye çıkartabilecek ciddi deliller yoktu. İngiliz Başsavcılığı sadece sekiz kişiyi yargılayabileceğini, diğerlerini yargılama yetkisi olmadığı bildirdi. Ermeni kırımını suçuyla yargılanması planlanan İttihâdçılara karşı Amerikan arşivlerine kadar aramalar yapılsa da rivayetten öteye giden delillere rastlanamadı. Bağımsızlık fikrinin ulusal bir hal almasıyla, bağımsızlığa karşı olan Mütareke hükümlerini çiğnemek suçu anlamsızlaştı. İngiltere, Kemalistlerin bu suçla yargılanamayacağı farketmesine rağmen Kurtuluş Savaşı'na büyük katkısı olacak, aralarında Heyet-i Temsiliye üyeleri ve ünlü komutanların bulunduğu grubu, serbest bırakmayı göze alamadı. Her ne kadar elinde delil olmasa da azılı suçlu olarak gördüğü bu kişileri cezalandırmaya kararlı olan İngiltere, yargılanmaları için Müttefiklerarası bir mahkeme kurulmasını öngören maddeleri Sevr Antlaşması'na koydu. Osmanlı Hükümeti, bağımsızlığına ters düşen bu uygulamayı kabul ederken, Fransa ve İtalya karşı çıktı. Diğer mağlup devletlere karşı böyle uygulamalar söz konusu olmadığına göre bu ayrıcalıklı davranışın altında ırk ve din düşmanlığının yattığı düşünülebilir, bu da Müslüman sömürgelerde karışıklığa neden olabilirdi. Müttefiklerinden aradığı desteği bulamayan İngiltere, sürgünleri ne yargılayabilmiş ne de serbest bırakabilmişti.

İtilâf devletlerinin baskılarına ve koşullarına bağlanmış İstanbul Hükümetleri, Malta sürgünlerini kurtarmak, Osmanlının egemenlik haklarına yapılan tecavüzü

engellemek için hiç bir çaba harcamayınca, bu görev, ülkenin geleceğini eline alan Millet Meclisi'ne düştü. Malta sürgünlerine karşılık Anadolu'daki İngiliz vatandaşlarını tutukladı. İngiliz ailelerin baskısı ve uluslararası hukuk kurallarına aykırı olarak tutukluların yargılanmadan alı konulmasının dünya kamuoyunda yarattığı tepki, İngiltere'yi çıkar yol bulmaya sevk etti. Tutsak değiş tokuşu için yapılan pazarlıklar Anadolu'daki savaşın gidişatına göre değişiklik gösterdi. I. İnönü Savaşı'ndan sonra İngilizler Malta sürgünlerinin bir bölümüyle İngiliz tutsakların değiş tokuşuna razı olurken, Yunan orduları saldırıya geçince vazgeçtiler. II. İnönü Savaşı'nı Yunanlıların kaybetmesi üzerine alalecele 40 sürgünü serbest bıraktılar. Ankara Hükümeti de iyi niyet göstergesi olarak 10 İngiliz vatandaşını serbest bıraktı. İngilizler, Sakarya Savaşı'ndan sonra Türkleri yok etme umutları tükenince tüme tüm değiş tokuşa razı oldular. Neticede serbest bırakılanlar ve adadan kaçmayı başaranların dışında kalan 59 sürgüne karşılık, 12 İngiltere vatandaşı özgürlüğüne kavuştu. Ankara tek bir vatandaşını geride bırakmadı.

Yurda döndükten sonra sürgünlerin büyük bölümü Kurtuluş Savaşı'na ve yeni devletin yönetimine katılıp, yüksek devlet görevlerinde bulundular. Yakup Şevki Paşa (Subaşı), Büyük Taarruz'da İkinci Ordu Komutanlığı görevini üstlendi. Şükrü Bey (Kaya), Tarım ve Dışişleri Bakanlığı'ndan sonra on bir yıl İçişleri Bakanlığı yaptı. Fethi Bey (Okyar), milletvekilliği, TBMM başkanlığı görevlerinin yanı sıra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Fırka'nın kurucuları arasında yer alarak, çok partili düzene geçiş denemelerinde önemli rol oynadı. Her ne kadar firkaların ömürleri uzun sürmese de Fethi Bey, ılımlı kimliğiyle her zaman Atatürk'ün yanında bulundu.

Sürgünler arasında devrimlere karşı çıkanlar, yeni devletin yapısını kabul etmeyip eski düzende ısrar edenler ya da İttihât ve Terakkîli olmaktan vazgeçemeyenler de çıktı. İzmir suikastı olayında bazıları sorgulandı, yargılanıp, cezalandırıldı. Sürgünlerden Şükrü Bey, Kara Kemal Bey ve İsmail Canbolat Bey idam edildi.

Sonuç olarak, İngilizler için Osmanlı Devleti'ni tamamen ortadan kaldırarak sömürge imparatorluğunu genişletme anlamını taşıyan Malta Sürgünleri olayı, Padişah Vahdettin için eski rejimin temizlenmesi ve mümkünse küçükte olsa bir kara parçası üzerinde kendi saltanatına ulaşma ya da İngilizlerin koruyuculuğunda Müslümanların ruhanî liderliği konumuyla yetinme anlamını taşıyordu. Osmanlıya bağlı uyruklar Batının vâsiliğiyle kendilerine yeni devletler kurarken, buna değer görülmeyen Türk halkının bağımsızlık mücadelesi, İngilizlerle el ele veren kendi önderlerince yok edilmeye çalışılıyordu. Önerine çıkan engelleri kaldırmak için canla başla çalışanlar, milliyetçi gördükleri kişileri tutuklattılar, hatalı yargılamalarla idam ettirdiler, sürgüne yolladılar, halkının hayatta kalma mücadelesini uzaktan izlemek durumunda bıraktılar. Fakat, bunların hiç biri gücünü halktan alan kurtuluş mücadelesini yok etmeye yetmedi.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

BOA, Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği, İstişare Odası, Dosya No:108, Gömlek No:2

BOA, Bâb-1 Âli Evrak Odası, Dahiliye, Giden Numara 340823

BOA, Bâb-1 Âli Evrak Odası, Dahiliye, Giden Numara 340965

BOA, Bâb-1 Âli Evrak Odası, Harbiye, Gelen Numara 347995

BOA, Bâb-1 Âli Evrak Odası, Harbiye, Gelen Numara 349202

BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, Dosya No:213, Gömlek No:62

1.1. RESMÎ YAYINLAR

Öztürk, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I Dönem (1919-1923)**, c. I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Takvim-i Vekayi', nr. 3884, 22 Haziran 1336

TBMM Zabıt Ceridesi, c. I, Devre I, İçtima Senesi I, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.

TBMM Zabıt Ceridesi, c. II, Devre I, İçtima Senesi I, TBMM Matbaası, Ankara, 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, c. III, Devre I, İçtima Senesi I, TBMM Matbaası, Ankara, 1941.

TBMM Zabıt Ceridesi, c. VI, Devre I, İçtima Senesi I, TBMM Matbaası, Ankara, 1943.

TBMM Zabıt Ceridesi, c. XIV, Devre I, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

2. BAŞVURU ESERLERİ

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)**, c.I, 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

....., **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Son Meşrutiyet 1919-1920)**, c.II, 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

Akyüz, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1921**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975.

Ata, Ferudun, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.I, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945.

....., **Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, c.IV, (Der. N. Arslan), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1964.

....., **Nutuk**, c.I, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara, 1996.

....., **Nutuk**, c.II, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara, 1993.

....., **Nutuk**, c.III, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara, 1993.

Avcioğlu, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1981.

Bal, Mehmet Akif, **Sürgün Türkler Milli Mücadele Dönemi'nde Malta Sürgünleri**, Gahura Kitabevi, İstanbul, 2007.

Bayar, Celal, **Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş**, c.I, Baha Matbaası, İstanbul, 1965.

Bilgi, Nejdet, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması**, Köksav Yayınları, Ankara, 1999.

Bleda, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, (t.y.).

Cavid Bey, **Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi**, c.I, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (1703-1924)**, c.IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955.

Ertürk, Hüsametdin, **İki Devrin Perde Arkası**, (Haz. Samih Hafiz Tansu), Pınar Matbaacılık, İstanbul, 1964.

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, c.I, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1962.

Goloğlu, Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Nüve Matbaası, Ankara, 1968.

....., **Sivas Kongresi**, Başnur Matbaası, Ankara, 1969.

Gökbilgin, Mümtaz Tayyip, **Milli Mücadele Başlarken**, c.I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959.

....., **Milli Mücadele Başlarken**, c.II, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1965.

Göztepe, Tarık Mümtaz, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebil Yayınları, İstanbul, 1969.

Gürel, Ahmet, **Yabancı Kaynaklarda Türk-Ermeni İlişkileri (1071-2006)**, Umay Yayınları, İzmir, 2006.

Gürün, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.

İnal, Mahmut Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1953.

Jaeschke, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, c.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970.

....., **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (Çev. Cemal Köprülü), 2.b., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Kandemir, Feridun, **Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler Medine Müdafaası**, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1974.

Karabekir, Kazım, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1960.

Karay, Refik Halit, **Minelbab İlelmihrab**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1964.

Kocahanoğlu, Osman Selim, **Divân-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları 1919**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

....., **İttihât ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)**, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

Kurat, Yuluğ Tekin, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1986.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

Mehmetefendioğlu, Ahmet, **İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşit Bey'in Hatıraları, Sürgünden İntihara**, 2.b., Arba yayınları, İstanbul, 1993.

Menteşe, Halil, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları**, (Haz. İsmail, Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Mithat, Ali Haydar, **Hatıralarım 1872-1946**, Mithat Akcıt Yayınları, İstanbul, 1946.

Okyar, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, (Yay. Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

Orbay, Rauf, **Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)**, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2005.

Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım İstiklâl Harbi**, c.V, Güney Matbaacılık, Ankara, 1951.

....., **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, c.IV, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne**, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

....., **Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye**, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Simavi, Lütfi, **Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri**, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006.

Sonyel, Salahi, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Mondros Bırakışması'ndan BMM'nin Açılışına Kadar**, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973.

....., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika BMM'nin Açılışından Lozan'a Kadar**, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.

....., **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

Sorgun, Taylan, **Bekirağa Bölüğü ve Mütareke Dönemi**, 3.b., Kumsaati Yayıncılık, İstanbul, 2003.

....., **İttihât ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş**, 2.b., Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2003.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, **Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları-Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922**, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1939.

Süleyman Nazif, **Malta Geceleri**, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1979.

Şimşir, Bilal, **Malta Sürgünleri**, 2.b., Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c.I, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973.

Toros, Taha, **Ali Münif Bey'in Hatıraları**, İsis Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi**, c.II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Diranişe**, c. I, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.

Türkgeldi, Ali Fuat, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Güney Matbaacılık, Ankara, 1948.

....., **Görüp İştiklerim**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.

Uğurlu, Nurer, **Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)**, Örgün Yayınları, İstanbul, 2005.

Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, (Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1976.

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim**, (Yay. Haz. Erol Şadi Erdiñ), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997.

Yeghiayan, Vartkes, **Malta Belgeleri İngiltere Dışışleri Bakanlığı “Türk Savaş Suçluları” Dosyası**, (Çev. Jülide Değirmenciler), Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 17.b., (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

3. SÜRELİ YAYINLAR

3.1. GAZETELER

Alemdar

Hadisat

Hakimiyet-i Milliye

Tasvir-i Efkâr

Vakit

Yeni Gün

Zaman

3.2. MAKALELER

Ebuzziya Tevfik, “Mütareke İmza Olundu”, **Tasvîr-i Efkâr**, 1 Kasım 1918 (1 Teşrin-i Sani 1334), s: 1.

....., “Kendi Kendimizi Kurtaralım”, **Tasvîr-i Efkâr**, 13 Kasım 1918 (13 Teşrin-i Sani 1334), s: 1.

....., “Fesihten Sonra”, **Tasvîr-i Efkâr**, 23 Aralık 1918, (23 Kanun-ı Evvel 1334), s: 1.

....., “Tevkifatın Hududu”, **Tasvîr-i Efkâr**, 31 Mart 1919 (1335), s: 1.

Jaeschke, Gotthard, “Mondros’ a Giden Yol”, **Bellekten**, c. XXVIII, sayı.109, (Ocak 1964), ss. 148-172.

Mehmet Asım, “İzmir’in İşgali”, **Vakit**, 16 Mayıs 1919 (1335), s: 1.

Kandemir, Feridun, “Eski Politikacıların Korkunç Tevkifhanesi Bekirağa Bölüğü”, Resimli Tarih Mecmuası, c. VI, sayı. 66, ss:3882-3886.

Refî Cevat, “Osmanlı Devleti’nin Menfaati”, **Alemdar**, 6 Ocak 1919 (6 Kanun-ı Sani 1335), s: 1.

....., “Bazı Şahsiyetler Etrafında”, **Alemdar**, 12 Mart 1919 (1335), s: 1.

....., “Kan...un!”, **Alemdar**, 3 Şubat 1919, (1335), s: 1.

Sonyel, Salahi, “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerinin Işığı Altında 1919 İngiliz-Osmanlı Gizli Antlaşması”, **Bellekten**, c. XXXIV, sayı. 135, (Temmuz 1970), ss. 77-104.

Süleyman Nazif, “Kara Bir Gün”, **Hadisat**, 9 Şubat 1919 (1334), s: 1.

Varlık, Bülent, “Mütareke ve Milli Mücadele Basını”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.V, s: 1200-1223

Yatak, Süleyman, “Malta Sürgünlerinin Maaşları Meselesi”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, c. V, sayı. 59, (Kasım 1993), ss:48-61

Yel, Selma, “Malta Sürgünlerinin Mübadele Edilmesi”, **Askeri Tarih Bülteni**, c. XVIII, sayı. 35, (Ağustos 1993), ss: 220-237.

Yusuf Razi, “Himaye Değil İstiklal”, **Vakit**, 25 Mayıs 1919 (1335), s: 1.

EKLER

EK 1

Tehcir sırasında suç işleyenlerin divân-ı harblerde yargılanmasına dair belge: BOA,
Meclis-i Vükelâ Mazbataları, Doya no: 213, Gömlek no: 62

تاریخ	تاریخ	مجلس وکلاء	تاریخ
۱۹۰۸	۹	مذاکرته مخصوص ضابط نامه	۱۹
۱۹۰۸	۱۹		

فهرست مطالب

سفر به آستانه و فرج برآ معاهده تجرید و نه بالستفاده اجازیه و یا مقاصد مقبوله این ارتقا ارفه قضایه و قیادرت
عاشقانه احوال و دنیا دیدن اولاد عقیده استلوا و نه تحقیقات سرب اجازت نامه مکتب کتاب اولاد است و معلوم تقریر
سفره تبارک اتحاد و ایفاد روز و صبح و عصر و جمیع سوره مندرج در حق اولاد تحقیقات اجیه در ساحت و کتبه در ۸ ایام
بر لره حکایت سفره تبارک ایفاد و بقیه تحقیقات تاریخیه مستحبه تبارک و بقیه سفره عاقل اولاد و مباح هر چه
مماکله در تحقیق اولاد تبارک کیفیت باطراف مذاکره در سفره اولاد .

قراری

مذابت و قیادرت و ایفاد احوال و دنیا دیدن اولاد عقیده استلوا و نه تحقیقات سرب اجازت نامه مکتب کتاب اولاد است و معلوم تقریر
سفره تبارک اتحاد و ایفاد روز و صبح و عصر و جمیع سوره مندرج در حق اولاد تحقیقات اجیه در ساحت و کتبه در ۸ ایام
بر لره حکایت سفره تبارک ایفاد و بقیه تحقیقات تاریخیه مستحبه تبارک و بقیه سفره عاقل اولاد و مباح هر چه
مماکله در تحقیق اولاد تبارک کیفیت باطراف مذاکره در سفره اولاد .

Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtnâme

Sıra Numrosu: 492

Târihi 9 Rebi'ü'l-Evvel sene 1337

14 Kânûn-ı Evvel sene 1334

Tebliğ olunduğu devâ'ir

Harbiye, Adliye, Dâhiliye

Târih-i teblîği 14 Kânûn-ı

Evvel sene [1]334

Hulâsa-i Me'âli

Seferberlik esnâsında vuku' bulan mu'âmelât-ı tehçîriyeden bi'l-istifâde icrâ edilen veyâ makâsıd-ı ihtilâliyye ile irtikâb olunan ta'addiyât ve tecâvüzâta â'id cerâ'imde aslen ve fer'an zî-medhal olanlar hakkında istitlâ'ât ve tahkîkât-ı serî'a icrâ kılınarak memleketin muhtâc olduğu emniyyet ve huzûru takrîre müte'allik tedâbîrin ittihâz ve îfâsı lâzım-ı maslahat olmasıyla cerâ'im-i mezkûre mütecâsirleri hakkında icrâ-yı tahkîkât için Der-sa'âdet'de ve taşralarca da îcâb eden yerlerde hey'et-i mahsûsa tertîb edilmiş olup iş bu hey'etlerce îfâ kılınacak tahkîkât netâyicinde müstehakk-ı te'dîb görüleceklerin â'id olduğu mehâkim-i adliyece muhâkemeleri dikkate muhtâc olduğuna binâ'en keyfiyyet bi'l-etrâf müzâkere ve tedkîk olundu.

Karârı:

Ta'addiyât ve tecâvüzât-ı vâkı'ada aslen ve fer'an medhal-dâr olanların lâyıık ve müstehakk olacakları te'dîbât ve mücâzât-ı kânûniyyenin sûret-i icrâsı levâzım-ı mühimme-i maslahatdan bulunduğuna ve 20 Eylül sene [1]293 târihli İdâre-i Örfiyye Karârnamesinin ikinci ve dördüncü maddeleri devletin dâhilî ve hâricî emniyyetini ihlâl edecek bi'l-cümle cünhâ ve cinâyetlerin asıl fâ'illeriyle zî-medhal olanların sıfat ve haysiyetleri aslâ nazar-ı i'tibâra alınmayarak dîvân-ı harbde muhâkeme edilebileceklerini nâtik olduğu gibi dîvân-ı harb-i örfîlerin sûret-i teşkîline dâ'ir her ne kadar ahkâm-ı kânûniyye ve nizâmîyye gayr-i mevcûd ise de bunun için lede'l-hâce müsellağ çetelerin tenkîli hakkındaki 19 Ağustos sene [1]326 târihli karârnamesinin dîvân-ı harb-i örfîlerle anlara merbût hey'ât-ı tahkîkiyyenin sûreti teşkîline dâ'ir olan yirmi dördüncü maddesinde "Dîvân-ı harbler tarafından verilen hükmler idâre-i örfiyyenin tâbi' olduğu mahall kumandanının emriyle ve yalnız i'dâm karârları bi'listîzân irâde-i seniyye istihsâliyle icrâ olunacaktır" ve yirmibeşinci maddesinde "Dîvân-ı harb bir re'îs ile dört a'zâdan ve bir müdde'î-i umûmîden mürekkebirdir. Re'îs ile a'zâsından ikisi me'mûrîn-i askeriyyeden olmak üzere Harbiye Nezâreti tarafından ve a'zâsından diğer ikisi me'mûrîn-i adliyyeden olmak üzere Adliye Nezâreti cânibinden intihâb ve ta'yîn olunur. Dîvân-ı harb huzûrunda muhâkeme alenî ve usûl-i müdâfa'a cârî olup hükmler ekseriyyet-i mutlaka ile ve kâbil-i istînâf ve temyîz olmamak ve fakat esbâb-ı mûcibe ve bir maddede-i kânûniyyeye müstenid olmak üzere i'tâ olunur" ve yedinci maddesinde "İş bu kânûnda ta'yîn olunan ahvâlden dolayı tahkîkât icrâsı me'mûrîn-i adliyyeden üç kişiden mürekkebe ve dîvân-ı harblere merbût hey'ât-ı tahkîkiyyeye â'ididir". Ve sekizinci maddesinde ise "Tahkîkât hey'etleri gerek istitlâ' komisyonlarından ve gerek me'mûrîn-i mülkiyye tarafından ihbâr ve evrâkı tevdi' olunan cerâ'im hakkında tahkîkât icrâsına ve maznûnun-aleyhlerin tevkîf ve adem-i tevkîf, bi'l-kefâle ve bilâ-kefâle ihlâ-yı sebîllerine ve tevkîf müzekkerelerinin istirdâdına ve netîce-i tahkîkatda tebeyyün edecek hâle göre lüzûm-ı muhâkeme karârıyla doğrudan doğruya dîvân-ı harb'e sevklerine ve men'-i muhâkeme ile tahliye-i sebîllerine dâ'ir ekseriyyetle karâr i'tâsına me'zûndur. Hey'ât-ı tahkîkadan sudûr eden mukarrerât

kâbil-i i'tirâz değildir." yolundaki ahkâm-ı mahsûsanın mevzû'-ı bahs hakkında esâs ittihâz olunabileceğine nazaran sâlifü'l-beyân yirmi beşinci mantûkuna tevffikan îcâb eden yerlerde hemân birer hey'et teşkil ile cerâ'im-i mezbûrede aslen veyâ fer'an medhali olduğu tahkîk hey'etlerince anlaşılacak olanların dîvân-ı harblerde icrâ-yı muhâkemeleri muvâfık-ı hâl ve maslahat görünmekle ol vechile îfâ-yı mukteziyâtının Harbiye ve Adliye nezâretlerine teblîğî ve Dâhiliye Nezâreti'ne ma'lûmât verilmesi tezekkür kılındı.

Mustafa Arif
Kostaki
Rıza Tevfik

Mehmed Rıza
Mehmed Şerîf
Ahmed Bey

Hayri Abdurrahmân
İbrahim Mecîd Bey
Tevfik

EK 2

TUTSAKLARIN SALIVERİLMESİ İÇİN ANLAŞMA

Madde 1: Kendi isteklerine aykırı olarak Türkiye’de alıkonulan Britanya savaş tutsaklarıyla öteki Britanya yurttaşları ya da Britanya kuvvetleri üyeleri hemen salıverilip İstanbul’a gönderileceklerdir. Bu gibi kişilerin, taşınmaları, onları ellerinde tutan Türk makamlarınca yapılacak, taşınma giderleri de aynı makamlarca karşılanacaktır.

Madde 2: şu sırada Britanya makamlarının elinde bulunan Türk savaş tutsaklarıyla sivil sürgünlerin yurtlarına geri gönderilmesine hemen başlanacak, elden geldiği kadar hızla devam olunacaktır. Ancak bu madde, savaş halinin devamınca, 1 Ağustos 1914’te Türk imparatorluğu’nun parçaları olan topraklarda işlenmiş, savaş yasalarıyla törelerini çiğnemek ya da adam öldürmek suçlarından dolayı yargılanmaları kararlaştırılmış kişilere uygulanmayacaktır. Britanya Hükümeti, herhangi bir kişinin salıverilmesini, barış halinin yeniden kuruluşuna kadar onun İstanbul’a gelmemesi koşuluna bağlayabilir ve buna uymayanları tutuklayıp hapsedmek hakkını elinde tutar.

Madde 3: Bu anlaşma imzalandığı tarihte yürürlüğe girecek ve elden geldiği kadar çabuk uygulanacaktır.

Ek 1

Kendi arzularına aykırı olarak Türkiye’de tutuldukları Britanya hükümeti’nce bilinen ve birinci maddeye göre serbest bırakılacak olan kişilerin listesi. Bu liste

sınırlı değildir ve burada adı geçmeyen herhangi bir kişinin serbest bırakılma hakkını etkilemez.

Bay John Medlicott: Sivil, Kayseri’de hasta olduğu anlaşılıyor.
Yarbay A. Rawlinson: Krallık Topçu Garnizonundan.
Yüzbaşı A. L. Campbell: Argyll ve Sutherland İskoç Birliğinden.
Teğmen J. R. Browning: Krallık Sahra Topçularından.
Er 975075 H. Carter: 85. Makineli Tüfek Birliğinden.
Er 129401 A. Hillyer: 85. Makineli Tüfek Birliğinden.
Er 59194 R. Leadbetter: 85. Makineli Tüfek Birliğinden.
Er 44405 T. J. Mahoney: 1158. Bölükten.
Onbaşı 13524 H. T. Ankers: 776. Bölükten.
Er 33952 T. Galloway: 1. Gordon İskoç Birliğinden.
Topçu 20237 F. A. Oriordan: 10. Krallık Sahra Topçu Tugayından.
Hintli 1637 H. Hakumatmi: 24. Pencap Birliğinden.
Hintli 1896 Hakismali: 24. Pencap Birliğinden.
Hintli 2219 H. Katarsinar: 24. Pencap Birliğinden.
Hintli 43279 C. G. Rsaijway-Amr: 24. Pencap Birliğinden.
Hintli 43761 Gangapeshad: 24. Pencap Birliğinden.
9069 saka (adı bilinmiyor): Makineli Tüfek Birliğinden.
Saka (Bhisti) Ramgoo: Krallık Topçu Garnizonundan.
Tercüman 897 Polskof
Tercüman 766 Guaragossian
Tercüman 930 Kuddodoian
Tercüman 657 Chekakydes

Ek 2

Anlaşmanın ikinci maddesine göre İngiltere Krallık Hükümeti’nin serbest bırakmaya hazır olduğu kişilerin listesi.

2675 Hüseyin Cahit Bey	2755 Sait Halim Paşa
2682 Tevfik Hadi Bey	2756 Mithat Şükrü Bey
2684 Yusuf Ziya Bey	2757 Hacı Adil Bey
2689 Fethi Bey	2759 Ziya Gökalp
2691 Rahmi Bey	2760 Halil Bey
2692 İsmail Canbulat Bey	2762 Ali Münif Bey
2693 Mithat Bey	2763 Ahmet Şükrü Bey
2697 Mümtaz Bey	2764 Ahmet Agayeff
2702 Atıf Bey	2765 Hüseyin Tosun Bey
2703 Ferit Bey	2767 Arif Bey
2705 Hüseyin Kadri Bey	2770 Mürsel Paşa
2708 Haydar Ahmet Bey	2772 Cemal Paşa
2709 Sami Bey	2773 Cevat Paşa
2713 Aziz Cihangirof	2775 Esat Paşa
2715 Hasan Han Cihangirov	2776 Hüseyin Rauf Bey
2716 Muhammet Bey Ali Bekov	2777 Şevket Bey

2717 İbrahim Bey Cihangirov	2778 Vasıf Bey
2718 Zekeriya Bey	2779 Mehmet Şeref Bey
2720 Musa Bey Salahova	2780 Edirneli Faik Bey
2721 Yusuf Yusufov	2781 Numan Usta
2722 Tauchitgin Memlejeff	2782 Ali Sait Paşa
2725 Radjinski Matroi	2784 Süleyman Nazif Bey
2727 Muhlis Maidenov	2785 Celal Nuri Bey
2728 Salah Cimcoz Bey	2786 İslam Ali
2731 Ubeydullah Bey	2787 Ahmet Emin Bey
2735 İbrahim Pirzade Sahib Bey	2788 Mehmet Muammer Bey
2736 Ahmet Nesimi Bey	2791 Enis Avni Bey (Aka Gündüz)
2739 Hacı Ahmet Paşa	2793 Kel Ali Bey
2740 Hamit Rıza Bey	2794 Ali Seyyit
2742 Zülfi Bey	2797 Abdüsselami Paşa
2752 Fahri Paşa	2803 Şevki Paşa
2754 Abbas Halim Paşa	2805 Ali Cenani Bey

Ek 3

Anlaşmanın 2. maddesine göre İngiltere Hükümeti'nin iki tarafça önceden anlaşmaya varılmaksızın İstanbul'a dönmemeleri koşuluyla serbest bırakmaya hazır olduğu kişilerin listesi.

2772 Cemal Paşa	2777 Şevket Bey
2773 Cevat Paşa	2803 Şevki Paşa

(İmza) S. Bekir

Robert Vansittart

16 Mart 1921⁴⁷⁶

---

⁴⁷⁶ Şimşir, s:351-354

EK 3

MALTA'YA SÜRÜLENLERİN TAM LİSTESİ (Sürgündeki Numara Sıralarına göre)⁴⁷⁷

- 2667 Ali İhsan Paşa (Sabis): Eski Altıncı Ordu Komutanı.
2668 İbrahim Ahmet: Onbaşı, Ali İhsan Paşa'nın Emir Onbaşısı.
2675 Hüseyin Cahit Bey (Yalçın): İstanbul Mebusu, gazeteci.
2676 Celal Bey: Albay.
2677 Şerefettin Efendi: Yüzbaşı.
2678 Hazım Bey: Binbaşı.
2679 Mehmet Tevfik Bey: Yarbay.
2680 Ahmet Tevfik Bey: Albay.
2681 Ömer Bey: Binbaşı.
2682 Tevfik Hadi Bey: Siyasi Polis Müdürü.
2684 Yusuf Ziya Bey: Emekli Binbaşı, İttihât ve Terakkî üyesi.
2685 Habip Bey: Bolu Mebusu.
2686 Mehmet Sabit Bey: Sivas Valisi.
2687 Veli Necdet Bey: Dahiliye Nazırlığı Müsteşarı.
2688 Hasan Fehmi Bey: Sinop Mebusu.
2689 Ali Fethi Bey (Okyar): Eski Sofya Sefiri, Dahiliye Nazırı.
2690 Tahir Cevdet Bey: Ankara Valisi.
2691 Rahmi Bey: İzmir Valisi.
2692 İsmail Canbulat: Dahiliye Nazırı.
2693 Mithat Bey: İttihât ve Terakkî Partisi Sekreteri.
2694 Cemal Efendi: Yüzbaşı.
2695 Abdülgani Bey: Yarbay.
2696 Nevzat Bey: Yüzbaşı.
2697 Mümtaz Bey: Emekli Yarbay.
2698 Berki Bey: Çankırı Mebusu.
2700 Ahmet Cevat Bey: Albay, İstanbul Merkez Kumandanı.
2701 İbrahim Bedrettin Bey: Diyarbakır Valisi.
2702 Atıf Bey: Ankara Mebusu.
2703 Ferit Bey: İttihât ve Terakkî Sekreteri.
2704 Macit Bey: Sayıştay Memuru.
2705 Hüseyin Kadri Bey: Karesi Mebusu.
2706 Hoca Rifat Efendi: İttihât ve Terakkî Temsilcisi.
2707 Mazlum Bey: Binbaşı
2708 Ahmet Haydar Bey: Binbaşı
2709 Sami Bey: Albay
2710 İbrahim Hakkı Bey: Binbaşı
2711 Mustafa Asım Bey: Of Mutasarrıfı.
2712 Hilmi Bey: Kırklareli Mutasarrıfı.
2713 Aziz Cihangiroğlu: Kars Şûrâsı Adalet Bakanı (Mümessili).
2714 Pavlo Jamusen: Kars Şûrâsı Rum Üyesi.

---

⁴⁷⁷ Şimşir, s:415-420

- 2715 Hasan Han Cihangiroğlu: Kars Şûrâsı Savunma Bakanı.
2716 Mehmet Bey Ali Beyzade: Kars Valisi.
2717 İbrahim Cihangiroğlu: Kars Şûrâsı Başkanı.
2718 Zekeriya Zihni Bey: Edirne Valisi.
2719 Ahmet Muammer Bey: Konya Valisi.
2720 Musa Bey Salahov: Kars Polis M¼d¼r¼.
2721 Yusuf Bey Yusufogđlu: Kars Şûrâsı Gıda Bakanı.
2722 Tauchitgin Memlejeff: Kars Emniyet M¼d¼r¼.
2723 Gani Bey: İttihât ve Terakkî Temsilcisi.
2724 Ahmet Bey: Sivas Valisi.
2725 Radjinski Matroi: Kars Şûrâsı Rum Üyesi.
2726 Vafiades Stefani: Kars Şûrâsı Rum Sosyal Yardım Bakanı.
2727 Muhlis Bey Mehmetogđlu: Kars Şûrâsı P.T.T. Genel M¼d¼r¼.
2728 Salah Cimcoz Bey: İstanbul Mebusu.
2729 Mehmet Sabri Bey: Saruhan Mebusu.
2730 Süleyman Sudi Bey: Lazistan Mebusu.
2731 Ubeydullah Efendi: İzmir Mebusu.
2732 Dr. Süleyman Numan Paşa: Ordu Sağlık M¼fettiŐi.
2733 Memduh Bey: Musul Valisi.
2734 Hayri Efendi: ŐeyhüliŐâm.
2735 Saip İbrahim Pirzade : Devlet Şûrâsı Başkanı, Nazır .
2736 Ahmet Nesimi Bey: Harici Nazır.
2737 Faik Bey: Merzifon Kaymakamı.
2738 Ő¼kr¼ Bey (Kaya): M¼lkiye M¼fettiŐi.
2739 Hacı Ahmet Paşa: Enver Paşa'nın Babası.
2740 Hamit Rıza Bey: Bursa Mebusu
2741 Yakup Gallus
2742 Z¼lfi Bey (Tiğrel): Diyarbakır Mebusu.
2743 Feyzi Bey (Pirinçcioğlu): Diyarbakır Mebusu.
2744 Sarafoğlu Michel: Osmanlı Ordusunda Teğmen, Terc¼man.
2745 Tahir Bey: Y¼zbaŐı.
2746 İzzet Basri: Diyarbakır Askerlik Dairesi Katibi.
2747 Mehmet Hilmi Bey: Emekli Y¼zbaŐı.
2748 Abdullah Murgan: Çavuş.
2749 Mehmet Abed: Er.
2750 Mustafa Sıtkı: Onbaşı.
2751 Şevket Ziya Bey: Süvari teğmeni (Fahrettin Paşa'nın Yaveri).
2752 Fahrettin Paşa (T¼rkkân): Medine Kumandanı.
2754 Prens Abbas Halim Paşa: Nafia Nazır.
2755 Prens Sait Halim Paşa: Eski Sadrazam.
2756 Mithat Ő¼kr¼ Bey (Bleda): İttihât ve Terakkî Genel Sekreteri.
2757 Hacı Adil Bey: Mebusan Meclisi Başkanı.
2758 Mahmut Kamil Paşa: Eski Beşinci Ordu Komutanı.
2759 Ziya G¼kalp: Üniversite Hocası. Akdağ Madeni Mebusu.
2760 Halil Bey (Menteşe): Meclis Başkanı, Nazır.
2761 Kemal Bey (Kara Kemal): İaşe Nazır.
2762 Ali Münif Bey (Yeğena): Nafia Nazır.
2763 Ahmet Ő¼kr¼ Bey: Maarif Nazır.

- 2764 Ahmet Ağaoğlu: Üniversite Hocası, Gazeteci, Yazar.
2765 Hüseyin Tosun Bey: Erzurum Mebusu.
2767 Mehmet Arif Bey: Binbaşı.
2768 Nuri Bitlisi Yusuf: Çavuş.
2769 Nuh Eyüp: Mürsel Paşa'nın Emireri.
2770 Hakkı Mürsel Paşa (Bakû): Tümen Komutanı.
2771 Çürüksulu Mahmut Paşa: Senatör.
2772 Mehmet Cemal Paşa (Mersinli): Harbiye Nazırı, Isparta Mebusu.
2773 İsmail Cevat Paşa (Çobanlı): Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi.
2774 Hasan Tahsin Bey: Erzurum ve Şam Valisi.
2775 Dr. Mehmet Esat Paşa (Işık): Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisi, Millî Kongre'nin Kurucusu ve Başkanı
2776 Hüseyin Rauf Bey (Orbay): Bahriye Nazırı, Sivas Mebusu.
2777 Ahmet Şevket Bey (Galatalı): Albay, İstanbul Merkez Kumandanı.
2778 Mustafa Vasıf Bey (Kara Vasıf): Sivas Mebusu.
2779 Mehmet Şeref Bey (Aykut): Edirne Mebusu.
2780 Ahmet Faik Bey (Kaltakkıran): Edirne Mebusu.
2781 Numan Usta: İstanbul Sosyalist Mebusu.
2782 Ali Sait Paşa: Eski Yemen Kumandanı.
2783 Ebüzziyade Velit Bey: İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Başkanı.
2784 Süleyman Nazif Bey: Vali, Yazar, Şair.
2785 Celal Nuri Bey (İleri): Gelibolu Mebusu, Gazeteci.
2786 İslam Ali: Ali Sait Paşa'nın Yemenli Evlatlığı.
2787 Ahmet Emin Bey (Yalman): Vakıf Gazetesi Yazarı.
2788 Mehmet Muammer Bey: İstanbul Polisi Siyasi Kısım Müdürü.
2789 Hilmi Abdülkadir Bey: Emekli Binbaşı.
2790 Eczacı Mehmet: İşadamı.
2791 Aka Gündüz (Enis Avni) Bey: Alay Gazetesi Başyazarı.
2792 Refet Paşa: Eski Samsun Kumandanı.
2793 Kel Ali Bey (Çetinkaya): Afyon Mebusu.
2794 Ali Seyit Bey: Senatör.
2795 Mehmet Kamil Bey: Musullu Gazeteci.
2796 Mustafa Kırzade (Acenta Mustafa): Tacir.
2797 Dr. Abdüsselami Paşa: Eski yemen Kumandanı, Emekli General.
2798 Mustafa Reşat Bey: İstanbul Siyasi Polis Müdürü.
2799 Hacı Ahmet Bey: Sivas İttihât ve Terakkî Delegatesi.
2800 Mustafa Abdülhalik Bey (Renda): Bitlis Valisi.
2801 Basri Bey: Yarbey, Cevat Paşa'nın Damadı.
2802 Agah Bey
2803 Yakup Şevki Paşa (Subaşı): Dokuzuncu Ordu Kumandanı.
2804 Murat Bey
2805 Ali Cenani Bey: Antep Mebusu.
2806 Andavallı Mehmet Ağa
2807 Süleyman Faik Paşa
2808 Ali Nazmi Bey
2809 Mehmet Nazım Bey
2810 Hoca İlyas Sami Bey (Mus): Muş Mebusu.
2811 Mehmet Atıf Bey

- 2812 Süleyman Nemci Bey
2813 Sefer Bey
2814 Burhanettin Hakkı Bey
2815 Mehmet Rifat Bey
2816 Mehmet Nuri Bey
2817 Mehmet Ali Bey: Eski Trabzon Rüşumat Müdürü.
2818 Cemal Oğuz Bey
2819 Mehmet Adil Bey
2820 Mehmet Rüştü Bey

ÖZET

Kurt, Binnur, Malta Sürgünleri, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin Yaman, 178 s.

Mondros Mütarekesi sonrasında özellikle İngilizler, savaşa Almanya yanında giren, dönemin iktidar partisi İttihât ve Terakkî üyelerine, ardından da işgallere karşı direniş göstererek, teslim olmayan Anadolu'daki Ulusal Harekete inananlara yönelik bir tutuklama ve sürgüne gönderme politikası izlediler. Osmanlı Hükümetlerinden de destek ve yardım gören bu politika sonucunda 1919-1921 yılları arasında “savaş suçlusı” olarak tutuklanarak Malta'ya sürülen bu şahsiyetler, uluslarının ayakta kalma mücadelesini uzaktan seyretmek durumunda bırakıldılar. Bu hassas dönemde İstanbul Hükümetleri, Ankara'daki milli oluşum ve diğer İtilaf Devletleri'nin tutumları önem kazanmaktadır. Devlet adamları, ordu mensupları ve aydınlardan oluşan önemli isimlerin, tutuklanma nedenleri ve 1919-1921 yılları arasında yaklaşık iki buçuk yıl süren Malta'daki esir hayatları konumuzun ana ögesini oluşturmaktadır.

Birinci bölümde, Mütareke maddelerinin uygulanışı ve İngilizlerin çıkarlarına karşı gördükleri kimseleri “kara listelere” almaları işlenmiştir.

İkinci bölümde, İngilizlerin verdiği kara listelerdeki isimlerin İstanbul Hükümetleri tarafından yakalanmaları ve kurulan sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanmaları yer almıştır.

Üçüncü bölümde, sürgünlerin farklı zamanlarda Malta'ya gidişleri ve oradaki hayatları konu alınmıştır.

Dördüncü ve son bölümde Malta Sürgünlerinin serbest bırakılmaları için yapılan teşebbüsler ve nihayetinde özgürlüklerine kavuşmaları yer almıştır.

Ölüm kalım savaşı veren bir toplumun ileri gelenlerini ülkeden uzaklaştırarak, bir ulusun özgürlük mücadelesine darbe vurmaya amaçlayan bu sürgün olayını ayrıntılarıyla irdelemek tezimizin amacıdır.

ABSTRACT

Kurt, Binnur, Malta Relegations, Master's Thesis, Advisor: Assistant Prof. Ahmet Emin Yaman, 178 s.

After Mondros Armistice, especially Britain followed policy of arresting and relegation to firstly against members of İttihât and Terakkî which was decided to take a part in the World War I with Germany and secondly people who believed in Anatolian National Movement which is resisted occupation and hold out. As a result of this policy –it was supported by Ottoman governments also- people who was gone into exile in Malta as a war criminal from 1919 to 1921, had to watch their nation's survival war from distance. Attitudes of İstanbul governments, Anatolian National Movement and the Allies becomes very important in this delicate term. Reasons of arresting important people including diplomats, members of army and intellectuals and their capture life between 1919-1920 is the main subject of this thesis.

In part one, we will analyse praxis of armistice's articles and how British blacklisted people who were against their benefits.

In part two, we will take on the way of arresting these people by İstanbul governments and Britain and the trials in military commissions.

In part three, relegations journey to Malta and their lives there will come into the picture.

In the final part, initiatives to free malta relegations and eventually reaching freedom is represented.

We tried to analyse this relegation which was intended to prevent a nation's freedom struggle by sending away notables of it in a the life and death struggle.